

‘આલો પલટીએ’ ગ્રંથમાળા
વર્ષ પહેલું, પુસ્તક પહેલું

માનસ વિજ્ઞાનનો દ્રષ્ટિકોણ.

લેખક
અંકભાઈ ડા. ભટ્ટ.

We are not reformers, it is true, we are merely observers but we cannot avoid observing with critical eyes and we have found it impossible to give our support to conventional sexual morality or to approve highly of the means by which society attempts to arrange the practical problems of sexuality in life. We can demonstrate with ease that the world calls its code of morals demands more sacrifices than it is worth, and its behaviour is neither dictated by honesty nor instituted with wisdom.

—FREUD

અનુવાદના
લેખક

‘આલો પલટીએ’ ગ્રંથમાળા, અમદાવાદ.
સવા રૂપિયા.

—: અનુક્રમ :—

પહેલો વિભાગ

માનસ પૃથક્કરણ—

૧ વિચાર કરતા પહેલા	૫
૨ માનસ વિજ્ઞાન, જૂનું અને નવું	૨૪
૩ માનસ પૃથક્કરણ શા માટે ?	૩૫
૪ માનસતંત્ર	૪૫
૫ માનસક્રિયા	૬૫
૬ માનસ બિમારી	૭૮

બીજો વિભાગ

માનસદષ્ટિકોણ—

૧ માનસ વિજ્ઞાન અને ધર્મ	૮૮
૨ માનસ વિજ્ઞાન અને નીતિ	૧૧૦
૩ માનસ વિજ્ઞાન અને સમાજરચના	૧૩૧
૪ ક્રોધ અને માર્કસ	૧૫૬

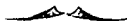
સુધારીને વાંચો

અંગુલ	શુદ્ધ	પાન	લીટી
કોઈની	કોઈને	૮	૪
ગયા	ગયા	૧૩	૧૧
માનતા	મનાતા	૧૩	૧૩
ઝોરી	ઝોરી	૧૪	૯
આરોપ	અપરાધ	૧૭	૧૮
કગ	કરી	૧૭	૨૦
હાર	પીડિત	૨૧	૨૦
વિજ્ઞાન	વિજ્ઞાનની	૨૦	૮
અર્ધજ્ઞાન	ઉપાનૌન	૨૮	૧૫
વૈદકશાસ્ત્ર	વૈદકશાસ્ત્રે	૪૮	૧૦
મીઠી	મીઠી સરસ	૩૦	૩
માનસપૃથકરણ શાસ્ત્ર	પૃથકરણ શીત	૩૦	૨૦
દીકરીના	દીકરાના [માનસશાસ્ત્ર	૩૧	૧૦
અને	અનેક	૩૨	૨
ઉલ્લેખ્યા	ઉલ્લેખ્યા	૩૨	૬
એક	એક કે	૩૪	૧૨
જુવા જ્ઞાન	જ્ઞાન	૩૫	૧૦
આગળ	આગળની	૩૯	૧૫
મનુષ્યના	મનુષ્યની	૪૩	૮
અજ્ઞાને	અજ્ઞાત	૪૬	૧૩
કરાવની	કરાવેલી	૪૭	૩

અંગ્રેજી	ગુજરાતી	પાન	લીટી
સ્વરુપાની	સ્વરુપોની	૫૦	૧૭
અગર	વગર	૫૦	૨૦
ગતીગતિ	ગતીમગતિ	૫૪	૩
ક્રોધક્રોધ	ક્રોધક્રોધ	૫૪	૫
સૌને	મૌની	૫૬	૫
છવનવેગ	છવનવેગની	૫૬	૮
ભાષાભાષણના	ભાષાભાષણના	૫૬	૨૦
ઉપજ્ઞાત	ઉપજ્ઞાત	૫૯	૧૮
માર્ગ	માત્ર	૬૫	૪
માનસ	મનુષ્ય	૬૫	૧૩
લોક	એ લોક	૬૮	૧૮
Eroto-jenic	Eroto genic	૭૧	૧૪
જયધોષ	જળધોષ	૭૩	૧૫
અદાર	અદાર	૭૩	૧૬
અને	અને છે	૭૪	૬
નીકળેલા	નીકળેલા	૭૪	૧૬
Eclipsus	Edipus	૭૫	૨
વાળાને	વળાને	૭૫	૧૩
Psyco-Theropy	Psycho-Therapy	૮૧	૧
Mosochism	Masochism	૮૧	૧૦
પડેલી	પડેલાં	૮૨	૧૧
બિમારી	બિમાર	૮૨	૧૯
જાતાં	જાતાં	૮૩	૮
એના	એવા	૮૩	૧૦

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પાન	લીટી
મહારખ્તા	મહારખ્તાના	૮૩	૧૩
Neuritic	Neurotic	૮૫	૧૭
Mosochism	Masochim	૮૫	૧૮
રીતે	રીત	૮૬	૨
ચાલતો	ચાલના	૯૦	૫
કામે	કામે	૯૦	૧૪
પ્રેમના	પ્રેમનો	૯૧	૨
પ્રકારો	પ્રકાર	૯૧	૨
કરતા	કરતા	૯૧	૬
Hard	Herd	૯૧	૮
એવી	રીત જેવી	૯૧	૧૩
કામ	કાળ	૯૨	૧૧
કરવાના	કરવાનો	૯૨	૨૦
ધર્મ	ધાર્મિક	૯૩	૪
એના	એની	૯૪	૭
માનવી	માનવી	૯૪	૧૫
સમજવું	સમજાયુ	૯૬	૨
વેદસ	વેદસ	૯૬	૪
શક્તું	શક્તા	૯૬	૧૬
એનો	એના	૯૯	૧૯
બાળકની	બાળકની જેમ	૯૯	૨૦
વર્તાવવાની	વશ વર્તાવવાની	૧૦૦	૩
પવિત્રતા	પવિત્રતા	૧૦૨	૧૭
એમાં	એના	૧૧૧	૧૩

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પાન	સીટી
માફન	માફમે	૧૬૫	૨
વધાય	વધાય	૧૬૫	૧૫
સમાજ	સંબંધ	૧૬૭	૧૬
Dejective	Defective	૧૬૮	૨૭
Have	Has	૧૬૮	૨૪
રમજદ	રમજદ	૧૭૧	૨૦
મૂર્ખા	મૂર્ખ	૧૭૩	૨૧
આંકા	આંકી	૧૭૬	૧૧
વિકાસના	વિકાસની	૧૭૬	૧૨

પ્રસ્તાવના

આ જમાનો વિજ્ઞાનનો જમાનો કહેવાય છે. વિજ્ઞાનનું એક લક્ષણ તર્કશુદ્ધ વિચારસરણી ખીલવવાનું ને અંગીકાર કરવાનું છે. આજદિન સુધીમાં જે જે સત્યો મનુષ્યે હાથ કર્યાં તે બધાંને વિજ્ઞાનની કસોટી ઉપર ચડવું પડે તેમ આ યુગ પોકારે છે. જેટલાં જેટલાં વિજ્ઞાનો આ યુગે આપણને આપ્યાં છે તે બધાંય વિજ્ઞાનો મનુષ્ય-જીવનનાં જુનાં ધોરણોને નવેસરથી આંકે છે અને હડધૂત થવાની બાંકે વૈજ્ઞાનિક નિયમો પ્રમાણે જે સત્યો હાથ લાગે છે તે સત્યોને નિહરતાથી સમાજ પાસે ધરે છે. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે ગણકાલે જે વસ્તુ શાસ્ત્રીય સત્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી હતી તેજ વસ્તુ આજે કેવળ અસત્ય ઠરે છે. ગણકાલનાં નહેમો ખંખેરાઈ જાય છે, ગણકાલની માન્યતાઓમાં પરિવર્તન થાય છે, ગણકાલની શ્રદ્ધા ઊડી જાય છે અને આજે માણસ વિજ્ઞાન જે કંઈ કહે એનેજ સત્ય તરીકે સ્વીકારતો થયો છે.

દુનિયાભરની શિક્ષણ-પ્રણાલિકામાં મોટો ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. લાલુનાર બાળકનું જીવન શુદ્ધ તર્ક ઉપર ધરાય અને જે જે વસ્તુઓની સાથે એને અચડામણમાં આવવું પડે તે તે વસ્તુઓને વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીથી કર્યાંજ કરે તેવો યુગ આજની કેળવણીમાં આવી ચૂક્યો છે. માણસ કંપનાને તરંગની પાંખ ઉપર એમાડવાને

જાહેર વિજ્ઞાને આપેલાં વ્યવહાર સત્યો તરફ પ્રેરે છે. ધીમે ધીમે મનુષ્ય-જીવનમાંથી તરંગો ઓસરતા જાય છે. ધ્વજાંડના બેદો કેવળ તત્વાર્થજનનની દૃષ્ટિથી નહિ પરંતુ સમગ્ર જીવનને આવરી લેતાં અનેકાનેક વૈજ્ઞાનિક સત્યોથી ઉકેલવાના પ્રયત્નો મનુષ્યે આદરી દીધા છે. આવા પ્રયત્નો કરનારાં વિજ્ઞાનોમાં માનસવિજ્ઞાન આજે મોખરે આવતું જાય છે. એ વિજ્ઞાનેજ માણસ-જનને વિચાર કરતી કરી મૂકી છે. માણસનાં નિત્ય જીવનમાં જે જે ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ ચાલ્યા કરે છે તે બધાના બેદ ઉકેલીને સત્ય તરફ બેધડક આંગળી ગીઝાડવાનું કામ આ જ વિજ્ઞાન કરે છે.

જાણ સંદ્રબાહ્યે લખેલું “ માનસવિજ્ઞાનનો દ્રષ્ટિકોણ ” નામનું આ પુસ્તક ઋષાદાજીએ વિકસી રહેલા નવીન માનસશાસ્ત્રની દિશામાં એક અગત્યનું પ્રકાશન આપે છે. આજ દિવસ સુધી માનસશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન તરીકે દયાની ધરાવતું ન હતું. કોઈ વખત શરીરશાસ્ત્ર તો કોઈ વખત જીવનશાસ્ત્ર તો કોઈ વખત અધ્યાત્મશાસ્ત્રનાં એક ઉપાંગ તરીકે આ વિજ્ઞાનને જીવંત પડ્યું છે. અજ્ઞાન મનની શોધ થયા પછી અને એ અજ્ઞાત મન માણસના નાનામોટા જીવનવ્યવહારો ઉપર કેવી કેવી બળવાન અસરો કરે છે એ શોધાયા પછી આ શાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન તરીકે બીજા વિજ્ઞાનોની હરોળમાં આવી બેઠું છે. આ નવીન માનસશાસ્ત્રના પ્રવેશદોર કોઈકની વિચારસરણીને આ પુસ્તકમાં મોટે ભાગે અનુસરવામાં આવી છે. ડૉ. કોહડનું માનસ પૃથક્કરણશાસ્ત્ર શું છે અને માણસની સમઘારણ કે વિષમઘારણ માનસિક પરિસ્થિતિની પાછળ જાતીય તરફ કેવી રીતે કામ કરી રહ્યું છે તેનો આછો ખ્યાલ આ પુસ્તકમાંથી સાંપડે તેમ છે. આજ દિવસ સુધી માનસ-વિજ્ઞાન મનુષ્ય-મનના જ્ઞાનપ્રદેશ ઉપર પોતાનું કામ કરતું હતું. અજ્ઞાન-

મનનો પ્રદેશ કેટલો બધો વિશાળ છે અને માણસના જીવન વ્યવ-
હારને પ્રેરનારો છે તેનું ખરું જ્ઞાન આ માનસ-પૃથક્કરણ સાથે
આપણને કરાવે છે.

નવીન માનસ-વિજ્ઞાન, માનસ પૃથક્કરણની અગત્ય આપણને
બતાવે છે તેનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે તેમ માનવાનું શું
કારણ છે તેવો પ્રશ્ન આપણને રહેજો થાય તેમ છે. આપણા
સમાજમાં જે માનસિક રોગો પ્રવર્તી રહ્યા છે તે તરફ નજર કરીએ
તો માનસનાં પૃથક્કરણની અગત્ય આપણને રહેજો સમગ્ર જ્ઞાન તેમ છે.
આપણી નજર આગળ દેખાતા તાણના, ગાંડપણના, કે ચિત્તભ્રમના
એવા બીજા રોગોનાં મૂળ રોગીના અજ્ઞાન મનમાં પડેલાં છે. માણસ
અનીતિમાન દેખાય, ચોર દેખાય, બલિયારી દેખાય કે ખૂની દેખાય
એ બધાયની પાછળ કોઈ પાપી આત્મા રહેલો છે એમ નથી,
ચોર, ખૂની કે બલિયારીનો આત્મા બીજા કાર્મિક માણસના
આત્મા જેટલોજ વિશુદ્ધ હોય છે. તેનાં તેવાં કૃત્યો પાછળ અજ્ઞાન
મનમાં પડેલી અનેકવિધ અંધીઓ કારણભૂત હોય છે. ડૉ. કોઈડની
માન્યતા પ્રમાણે આવા બધા રોગોના મૂળમાં જાતીયવૃત્તિ અથવા
તો એ વૃત્તિની વિકૃતિ રહેલી છે. આ જાતીય વૃત્તિનાં દમનથીજ
અનેકાનેક માનસિક રોગો પ્રગટ થયા છે. પૃથક્કરણનું સાત્ત્વીય કામ
આણતું હોય ત્યારે રોગી જેટલા પ્રતિકારો આપે છે તે પ્રતિકારો
ઉપરથી રોગીના રોગનું સાચું મૂળ હાથ કરવામાં વૈજ્ઞાનિકને સરળતા
મળે છે. રોગીના તરંગો, રોગીનાં સ્વપ્નો એ બધુંએ વૈજ્ઞાનિક
તપાસતો જાય છે. એ તપાસને અંતે માણસ પડ્યું છે કે રોગીના
રોગનાં સાચાં કારણો તેના અજ્ઞાત મનમાં પડેલાં છે. ડૉ. કોઈડ
આ કારણોમાં જાતીયતાને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે. ડૉ. યુંગ ને
ડૉ. આડલર તથા બીજા માનસ વૈજ્ઞાનિકો ડૉ. કોઈડની આ

માન્યતા માથે સંપૂર્ણપણે મંમન થતા નથી. અજ્ઞાન મનના પ્રદેશ પૂરતી શોધમાં કે રોગીનાં મનનાં મૂળો એ અજ્ઞાન મનમાં રહેલાં છે એ વાત પૂરતા બધા માનસ વૈજ્ઞાનિકો સમ્મત થયેલા છે. મનુષ્યની જુદી જુદી પ્રાથમિક વૃત્તિઓ અને એ વૃત્તિઓની આસ-પાસ જતા થતી ગ્રંથીઓ પૈકી કયા રોગમાં કયે વખતે કઈ પ્રાથમિક વૃત્તિ કે ગ્રંથી કામ કરી રહી હોય છે એ બાબતમાં આ વૈજ્ઞાનિકો વચ્ચે મતભેદ છે. ડૉ. ફ્રોઇડ ચોક્કસપણે માને છે અને પોતાના પ્રયોગોથી મિલ કરી બતાવે છે કે બધા માનસિક રોગોની પાછળ જાતીય વૃત્તિની પ્રાથમિકતાનું કે વિકૃતિનું કારણ બને છે સ્વરૂપ રહેલું હોય છે. આ શોધનો સ્વીકાર સમાજને આકરો પડે તેવો છે. એ સ્વીકારથી એક એવા પ્રકારનું આત્મદર્શન થાય છે કે માણસની ધણી વખતથી બાંધી રાખેલી બાવનાઓ નષ્ટ થતી દેખાય અને માણસના આદર્શોનો બૃદ્ધ થતો જણાય. વર્ગોના પ્રયત્ન પછી માણસે જે સંયમ-શક્તિ કેળવી છે એમ માણસ માને છે તેમજ ત્યાગ અને તપ દ્વારા માણસે જે વિકાસ સાધ્યો છે અને જે વિકાસના આધારે જીવન ટકી રહ્યું છે તેમ માણસ માને છે તે માન્યતા ઉપર આ દક્ષીકૃતના સ્વીકારથી મોટો ફટકો પડે છે. ડૉ. ફ્રોઇડ આવી બધી વસ્તુની દરકાર રાખતો નથી. એ તો પોતાના પૃથક્કરણ શાસ્ત્ર પર મુસ્તાક છે અને એ શાસ્ત્ર જે કંઈ સત્યો તેને પોતાને કદી સંભળાવે છે તે સત્યો નીડરતાથી સમાજ પામે એ રજુ કરે છે. જાતીયતાની આ શોધ હજી પણ વધુ વિમાનની કસોટી પર ચડવાનું રહ્યું હશે તો અવશ્ય ચડશે.

જે હમરો વર્ગથી માણસ માણસ તરીકે જ જીવતો આવ્યો છે. એ હમરો વર્ગોએ માણસજાતને આજે છે તેવી બતાવી છે. માણસ જાતના વિકાસનો દાનિદાસ બદ્ધજ રસિક છે. પ્રાથમિક દશાના

મનુષ્યમાં ને આજના મનુષ્યમાં ઘણો મોટો તફાવત છે. માનવજાતનો
 ઇતિહાસ કહે છે કે આજની દશાએ પહોંચવા માટે માણસે જે
 જાહેમત ઉઠાવી છે તે અદ્ભુત છે. પરિણામે આજનો મુશ્કેલી ને
 સંસ્કારી સમાજ માણસને સાંપડ્યો છે. આજે આપણી આસપાસ
 નજર ફરીએ છીએ તો મનુષ્ય-સમાજે ચક્રિત કરી નાખે તેવી
 પ્રગતિ સાધી હોય તેમ દેખાય છે. આ પ્રગતિ અનેક દિશામાં વધી
 છે, માણસે કુદરતનાં બળો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, માણસે પોતાનાં
 સુખસગવડનાં સાધનો વધાર્યાં છે, માણસે દરિયો માપવા પ્રયત્ન
 કર્યો છે અને આકાશની ગહનતા હેઠવા ભગીરથ પ્રયાસો આદર્યા છે.
 આ બધુંય પ્રગતિને નામે ચરે છે આપણે માનતા થવા છીએ કે
 આપણે મુશ્કેલી છીએ, આપણે આગળ વધ્યા છીએ અને આપણે
 સંસ્કારી થયા છીએ. આમ જાંવે આ નવીન માનસશાસ્ત્ર એમ
 કહે છે કે સંસ્કારિતા પૂરે તો માણસ પ્રાથમિક દશામાં હતો તેવોને
 તેવાજ આજે પણ છે. માણસ બહારથી ભલે મુશ્કેલી અને વિવેકી
 દેખાય, માણસ મોટેથી ભલે સમ્યક્તા અને સંયમની વાતો કરે
 પરંતુ અંતરથી એ પ્રાથમિક દશાના જંગલી મનુષ્ય જેવોજ છે.
 આપણી સમ્યક્તા આપણો વિવેક, આપણી નીતિ, આપણી સમાજ-
 દયના, આપણો ધર્મ એ બધાંય ઉપર આપણી સંસ્કારિતાનો
 આધાર છે. એ બધાંની સાથેનો માણસનો સંબંધ ઉપરજીવો અને
 ટોંગલાજો છે એમ જો કહેવામાં આવે તો આપણી સંસ્કારિતાની
 માન્યતાને ભારે આઘાત લાગે તેમ છે. આ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર
 આવુંજ કંઈક આઘાત પહોંચાડે તેવું બોલે છે. એ બોલે છે તેની
 પાછળ વૈજ્ઞાનિક શોધ રહેલી છે. એ કહે છે કે માણસ હજુપણ
 પ્રાથમિકજ છે. એ કહે છે કે માણસની ન ઉઠેલી શકાય તેવી
 બધીજ ક્રિયાઓ પાછળ પ્રાથમિક વૃત્તિનું જગ રહેલું છે. એ કહે
 છે કે મતીયવૃત્તિ સૌથી વધારે બળવાન વૃત્તિ છે અને તેના ચોખ્ખ

વિકાસ કે દમન ઉપર માણસના જીવનવ્યવહારોનો ઘણો મોટો આધાર રહેલો છે. આજનો ગણતો સંસ્કારી મનુષ્ય આ સાંભળે છે અને આજ દિવસ સુધી પોપેલી ભાવનાઓ અને આદર્શો દુભાય છે. આ સત્ય સ્વીકારવાની એ ના કહે છે. આ નવીન શોધ નેને ગભરાવે છે, તેની સામે એ મોરચા માંડે છે. જૂની માન્યતાઓ ઉપર ઘા કરે છે એટલા માટે અને આજદિવસ સુધી નહિ લાધેલું એક નવીન સત્ય એ રજુ કરે છે એટલા માટે વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીવાળો મનુષ્ય પણ વિજ્ઞાનવિગેધી વિચાર કરવા માંડે છે અને ઉડે ઉડે સાશંક બને છે.

નવીન માનસ-વિજ્ઞાને અજ્ઞાન મનની શોધ કરી. એ અજ્ઞાન મનમાંથી મનુષ્યનો એકેએક વ્યવહારો પાછળની કાર્યકારણની સાંકળ શોધી કાઢી. માણસ જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે તે ક્રિયાઓની પાછળ એકકક્કસ કારણો રહેલાં છે. માણસ ડાહ્યો હોય કે ગાંડો પણ ન સમજી શકાય તેવી અને અસંગત ક્રિયાઓ કરે છે, તેવી ક્રિયાઓ પણ સકારણ હોય છે, અને તેથી સંગત પણ હોય છે એવું આ નવીન માનસ-શાસ્ત્રે શોધી કાઢ્યું. માણસ નાના મોટા માનસિક રોગોથી પીડાતો હોય ત્યારે, અથવા તો માણસ કોઈ ચિત્તજન્ય બોગ થઈ પડ્યો હોય ત્યારે, અથવા તો માણસ છેકળ ગાંડો બની ગયો હોય ત્યારે કહેવાતા રોગમુક્ત કે ડાહ્યા માણસથી તે કેટલે અંશે જુદો પડે છે એની તપાસ આ શાસ્ત્રે કરી છે. એ તપાસને અતે માણસ પડ્યું છે કે બન્ને પ્રકારનાં મનુષ્યોમાં માનસ-દશાનું એક પ્રવર્તે છે એમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી પરંતુ પ્રમાણ-ભેદ છે. માનસિક રોગી અથવા તો ગાંડો થયેલો મનુષ્ય ન હોય તો શકાય તેવી કે ન રહે તેવી ક્રિયાઓ કરે છે ત્યારે આપણું મન મુંઝાય છે અને એનું કારણ શોધવાની ગડમથકમાં આપણે પડીએ છીએ. માનસિક રોગી

મનુષ્ય આપણને વિષમ-ધારણ દેખાય છે. નવીન માનસ-શાસ્ત્ર કહે છે કે આવી વિષમ-ધારણતા ખીજ રૂપે સર્વમાં રહેલી છે. કાષ્ઠમાં સણ માટે દેખાય તો કાષ્ઠમાં દીર્ઘકાળ સુધી ટકી રહે. દુનિયાની સાથે મેળ મેળવવાના પ્રયાસમાં જે સફળ થાય છે તે વિશ્લેષણની માનસિક રિચિતિમાંથી બચી જાય છે. મનુષ્યસમાજને કાયમને માટે રોગમાંથી બચી જતો કરવો હોય તો અજ્ઞાત મને શોધી કાઢેલાં રોગોનાં કારણોનું નિવારણ, એજ એક સફળ માર્ગ છે.

અજ્ઞાત મનના ઉકેલને પરિણામે માણસમાં રહેલી સ્વરક્ષણવૃત્તિ તેમજ વંશરક્ષણવૃત્તિ એ શું છે, અને આ વૃત્તિઓ તેમજ અન્ય વૃત્તિઓને ધક્કો મારનારો જીવનવેગ (સિમ્પિડો) શું છે, એ બધાંની સામાન્ય ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. આ વિજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય પરિભાષા અને તેનું ચાલી રહેલું શાસ્ત્રીય યંત્ર બહુ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું નથી. તેમ છતાંયે આ વિજ્ઞાનની વિચારણામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહેલાં કેટલાંક તત્ત્વો જેવાં કે :—સેન્સર, ઇગો, ઇડ, સુપર-ઇગો વિગેરેનો આ પુસ્તકમાં આછો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક તો એક પ્રવેશિકા જેવું છે. પુસ્તક વાંચનારને એવી ભલામણ કરવી જરૂરની છે કે આમાં નિરૂપણ કરાએલી વસ્તુથી તે તેનું સંપૂર્ણ ને સાચું જ્ઞાન થાય છે તેમ માનવાની ભૂલ ન કરે. આ નવીન માનસ વિજ્ઞાનમાં ચોક્કસ થતી આવતી આ પરિભાષા અર્થ અને વ્યાખ્યા પૂરતી તમામ માનસ વૈજ્ઞાનિકોએ હજી સુધી એકમતે નક્કી નથી કરી. અગર જોકે આ પુસ્તકમાં આ પરિભાષા પૂરતો ડો. ક્રોઇડના મતને અનુસરવામાં આવ્યો છે છતાંયે એ સંબંધમાં ખીજા વૈજ્ઞાનિકોના મતોને પિછાની લેવાની અગત્ય ઓછી થતી નથી.

આ પુસ્તકનું એક પ્રકરણ માનસિક ક્રિયાનું શાસ્ત્ર રોકે છે. મનુષ્યના માનસમાં રહેલો જીવનવેગ બધી ક્રિયાઓની પાછળ કેવી

રીતે કામ કરી રહ્યો છે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક અને અગત્યનું છે. આ જીવનવેગની બાબતમાં ડોક્ટર કાંપડથી ડૉ. યુંગ અને ડૉ. આડલર જુદા પડે છે. ડૉ. ફ્રોઇડ તો કહે છે કે એ જીવનવેગ જાતીયવૃત્તિથી ભરપૂર છે, અને જાતીયવૃત્તિથી પ્રેરાઈનેજ કામ કરે છે. મનુષ્યની પ્રાણસક્રિત એકજ બળવાન વૃત્તિથી પ્રેરણા પામીને ધણાં મોટા પ્રમાણમાં વલ્લા કરતી હોય તો તે વૃત્તિનું મહત્ત્વ જોટલું આંકીએ તેટલું ઓછું કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ જાતીયવૃત્તિનો વિચાર મનુષ્યજીવન માટે તેમજ પ્રજાઓનાં જીવન માટે અત્યંત મહત્ત્વનો છે. જાતીયવૃત્તિ રિથર રહે અને પ્રાથમિક દશામાંથી બહાર આવેજ નહીં તો જીવનવેગનું સ્વરૂપ એક પ્રકારનું રહે; જાતીયવૃત્તિ અવારનવાર દમન થયા કરે અને દમનના બધે પ્રગટ થવાના છૂપા માર્ગો શોધી કાઢ જોઈ ન શકે તેવી રીતે કામ કરે તો જીવનવેગનો પ્રકાર કાંઈ બીજાંજ સ્વરૂપ ધારણ કરે; પરંપરાગત સ્વીકારેલી નીતિની અને ધર્મની ભાવનાઓનાં બળે એ વૃત્તિને સ્વેચ્છાથી દબાવી શકે એવા સંયોગો મળ્યાસને મળી જાય તો જીવનવેગ ત્રીજાંજ સ્વરૂપ ધારણ કરે; જાતીય-વૃત્તિ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગે વહેતી રહે અને એના યોગ્ય પોષણની સાથે સાથે મુસંસ્કૃત માર્ગ હિપર ચાલવાનો અવકાશ એને મળ્યાજ કરે તો જીવનવેગ ચોથાજ પ્રકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે; જાતીયવૃત્તિ સમાજસ્થાપિત નિયમોને વશવની જેહેમ, રૂઢિ કે બળને લીધે પરાણે દમન થયા કરે તો એ ચિકૃત બની જાય અને જીવનવેગ પાંચમુંજ સ્વરૂપ ધારણ કરે. આ રીતે જીવન-વેગનો ઉકેલ કરવા માટે તેની પાછળ પ્રેરણા રૂપે રહેલી બળવાન વૃત્તિનો આશ્રય પહેલો લેવો પડે. ડૉ. ફ્રોઇડની દૃષ્ટિએ નારસિસ્ટીક દશા શુ છે, દમન શું છે, સંસ્કૃતિકરણ શુ છે, વગેરે બાબતોનો સામાન્ય વિચાર. એ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે. એ અધી વસ્તુઓનું જ્ઞાન માણસને પોતાની જાતનું જ્ઞાન કરાવે તેવું છે.

આજકાલ માનસજિમારી ખૂબ વધવા લાગી છે. આ જિમારી ક્રોધવખત સ્પષ્ટ રીતે દેખાય તેવી હોય છે તો ક્રોધવખત ક્ષણભર આવીને ચાલી જતી હોવાથી માત્ર દરદીનેજ તેની ખબર પડતી હોય છે. સમધારણ મનુષ્યનાં રોગનાં સામાન્ય જીવનમાં પણ કેટલીએક દેવો એવી માણુમ પડી છે કે એ જો ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે તો ભયંકર માનસિક જિમારીજ દેખાય. કેટલાય માણુસોમાં આપણે સ્વપીડનની તેમજ પરપીડનની વૃત્તિનો અવારનવાર અવિષ્કાર થતો જોઈએ છીએ. વાનવાનમાં પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આણુવો, નજીવા એવા હોય માટે મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તની મનોવૃત્તિ એવવી, નાનકડા પ્રમંજોમાં પણ મનને દુઃખી દુઃખી કરી મૂકવું, પોતાની જાતને તમાચા મારવા વગેરે પ્રકારો નાનામોટા સ્વપીડનના પ્રકારો છે. તેવીજ રીતે બીજાને ગાળે દેવી, વિનાકારણ નિંદા કર્યા કરવી, મહેણાં ટુણાં માર્યા કરવાં, વાનવાતમાં સામાને લગાવ્યા કરવું, સામે માણુસ સહેજ પણ દુઃખી થાય ત્યારે રાજી ચવું, ડીખળ અને મસ્કરીએ કરવી, એ બધાય પરપીડનના પ્રકારો છે. એ પ્રકારો ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે માણુસ સમાજનો દુરમન દેખાય છે. આપઘાત કરવો કે ખૂન કરવું એ આવા માનસિક રોગોની પરાકાષ્ટા છે.

માણુસને અનેક પ્રકારના જમો ચલાવ કરે, અથવા તો જ્યારે તે ત્યારે અવાજો સંભળાય, કેશુંજ ન હોય તે ઠેકાણે ભૂતપિશાચનાં દર્શન થાય એ પણ માનસિક જિમારીનાજ પ્રકારો છે. કેટલાયે માણુસો આપણે એવા જોઈએ છીએ કે જેઓ અમુક ચોકકસ પરિસ્થિતિમાં ચોકકસ રીતે વર્ત્યા વિના રહી શકે નહિ. દિવસના ક્રોધએક અમુક મહિનામાં અમુક તિથિએ કે અમુક સમયે માણુસ એવા પ્રકારનું વર્તન ચલાવે કે જેના ઉપર એના પોતાનો ક્રોધ કાળૂ નથી એમ એ માનતો હોય તે બીજાને મનાવતો હોય, માણુ-

સથી એમ ક્યાં વિના રહેવાનું નથી એ પ્રકારનું એ બહાનું બતાવતો હોય, આવી બધી ક્રિયાઓ માનસિક જિમારીની સૂચક છે. માનસ યંત્રમાં વિશ્લેષણની ક્રિયા શરૂ થાય તે પહેલાં કેટલીયે સૂચક ક્રિયાઓ જરા સૂક્ષ્મ નજરથી આપણે જોઈએ તો એવું સૂચન કરતી આપણને માણસ પડે છે કે તેવી ક્રિયા કરનાર માણસ થોડાજ વખતમાં ગાંડપણના રોગનો ભોગ થઈ પડશે. આ બધા માનસિક રોગોની પાછળ એક યા બીજી વૃત્તિનું દમન રહેલું છે. આજે ધર્મને નામે કે નીતિને નામે, હકાપણને નામે કે સભ્યતાને નામે, સંયમને નામે કે ધ્વજચર્યને નામે જે વિધિનિષેધો સમાજમાં પ્રચલિત છે તે માણસની જાતીયવૃત્તિનું ખૂબ જોરથી દમન કરે છે અને એ રીતે એ વૃત્તિને છંછેડી કે વિકૃત બનાવી માણસને નાના મોટા માનસિક રોગો તરફ ધસડી જાય છે.

આપણી પાસે ધર્મને નામે જે ક્રિયાકાંડો ને જાવનાઓ પડેલાં છે તેનો ઉકેલ માનસવિજ્ઞાનના આ નવા દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવે તો ઘડી માટે પણ એ ઘણો આઘાત ઉપજાવનારો નીવડે તેમ છે. મનુષ્ય જંગલી દશામાંથી ધીમે ધીમે આજની સ્થિતિએ કેવી રીતે પહોંચ્યો છે, અને એ વિકાસક્રમમાં સામાજિક ગ્રાણી બનવા માટે વ્યક્તિગત વૃત્તિઓને એક બાજુએ રાખતો કયા પ્રકારની સામુદાયિક વૃત્તિ સેવતો થયો છે એ ઇતિહાસ ઘણો રસિક છે. સમાજમાં આજે જે નીતિનિયમો દેખાય છે, જે સંસ્કારિતા દેખાય છે, જે સુધારાઓ દેખાય છે, અને જે ધર્મ દેખાય છે, તે બધુંજ આ વિકાસક્રમમાંથી અનિવાર્યપણે પસાર થઈને આજે આપણને મળેલું છે. એ બધાયનો જન્મ અને ઉછેર જે રીતે થતો આવ્યો તેના ઉપરજ આજની તેની સ્થિતિનો આધાર છે. આજે જો કાંઈને નીતિનો નાશ દેખાતો હોય, અથવા તો ધર્મનો ઉચ્છેદ થતો દેખાતો

હોય, અથવા તો બ્રહ્માચાર વધતો જતો માત્રુમ પડતો હોય તો એ અધુન સમાજના એના આત્મિક સુધીના ઉછેર અને પાલનપોષણને આભારી છે. નવીન માનસવિજ્ઞાન આજની પરિસ્થિતિ ઉપર પોતાનો વેધક પ્રકાર ફેકે છે અને મૂળમાં રહેલા સડાને એવીને બદલ આણે છે ત્યારે આજનો મનુષ્ય ભડકી ઉઠે છે. આપણે આજે સાંભળીએ છીએ કે આવની કાલનો મનુષ્ય નીનિ વિહોણો અને ધર્મ વિરુદ્ધ થશે. આપણે આજે સાંભળીએ છીએ કે મનુષ્ય ધર્મરને ફેંટા દઈ નારિતકવાદ તરફ ઘસડાતો જાય છે. બરાબર આજ સમયે આ નવીન માનસવિજ્ઞાન આપણી પામે આવે અને કહે કે અનીનિ દાંકવા માટે માણસ નીનિનો દોષ કરે છે, અથવા તો બ્રહ્માચારી ઉપર દાંકપિછોડો રાખવા માટે માણસ ધર્મ જેવી વસ્તુનું શરણ લે છે ત્યારે સહેજે આ વિજ્ઞાન તરફ આપણને શંકાની નજરથી જોવાનું મન થઈ જાય. આજે ચારેકાર ધર્મની જિભારી પ્રવર્તી રહી છે ત્યારે ધર્મને ઉદાત્તીકરણ માટે સાહજિક રીતે માણસને સ્વીકારવો પડ્યો તેમ કહેવું એ પણ ધર્મને નામે ચડી ગયેલાં જાણાંને ખંખેરવામાં અંતરાયરૂપ બને તેવું છે. આ કાળમાં ધર્મરને પિતાની પ્રતિકૃતિ કહેવી અને ધર્મને લખલીત માનસની જિભારી તરીકે ઓળખાવવો એ કામ ઘણું આકર્ષે છે. માનસ પૃથક્કરણ મનુષ્યનાં અજ્ઞાત મનમાં પડેલા બળોને પિછાની લઈ પૃથક્કરણદ્વારા નગ્ન સત્ય રજુ કરે છે. એ વિજ્ઞાનને આજે જે કંઈ કહેવું પડે છે તે તરફ ધૃણા કે અવગણના કર્યા સિવાય એની સત્યાસત્યતા તપાસવી એજ વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિવાળા મનુષ્યની ફરજ છે. આપણને ન રુએ તેવું બોલે અથવા તો આપણી રૂઢ માન્યતાઓને આઘાત પહોંચાડે તેવું કહે તેવે વખતે સહેજે પણ ચિડાયા સિવાય વૈજ્ઞાનિકની દૃષ્ટિથી એને તપાસવાની વૃત્તિ રાખવામાં વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેનું કલ્યાણ રહેલું છે. આ પુસ્તકમાં આવા વિષયો પરત્વે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેના તરફ

વાંચનાર એક વૈજ્ઞાનિકની નજરથી જોશે તોજ નેમાંથી સત્યાસત્યની તારવણી કરી શકશે.

જેને આપણે વ્યક્તિગત નીતિ તેમજ સામાજિક નીતિ કહીએ છીએ તે શું છે ? માણસ જન્મથી કોઈ પાપી ભાવના લગ્ન આવે છે કે કેમ ? ભૂતપિશાચના વળગાડો ખરી રીતે શું મૂચવે છે ? એ જાધાવે પ્રશ્નોને પણ આ નવા વિજ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણથી વિચારવા જેવા છે. આપણે સ્વીકારીએ કે ન સ્વીકારીએ તોપણ આ વિજ્ઞાન તો એનો ચોક્કસ ઉકેલ આપે છે મનુષ્યનાં અજ્ઞાન-મનમાં પડેલી અનેક પ્રકારની અંધિઓ પોતે જાણે પણ નહિ તેવી રીતે એની પાસે કામ કરાવે છે. મનુષ્ય ઘડીભર ભાન બૂલે છે. એને પોતાનું વર્તન અગમ્ય જણાય છે. ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિ એને બેઠી માણુમ પડે છે. આ જાધાવનાં રહસ્યો ઉકેલવાનું કામ આ માનસવિજ્ઞાને હાથ ધર્યું છે. સમાજના કેટલાએક માનસિક રોગોને આ દૃષ્ટિથી સારવાર કરીને મટાડવાના પ્રયોગો થયા છે. જે પરિણામ આપ્યું છે તે દ્રશ્ય પણ આવતું જાય છે તે ઉપરથી તો આપણે સ્વીકારવુંજ જોઈશે કે આ વિજ્ઞાન સાચે માર્ગે ચાલી રહ્યું છે અને એક દિવસ આપણે સૌએ તેનો માર્ગ સ્વીકારવોજ પડશે.

આજનું મનુષ્યપ્રાણી અનેક પ્રકારના મૂચનો અને સ્વયંસૂચનોથી પોતાનું જીવન ઘડે છે. આપણી નજર આગળ અદ્યપનાનુભવ કરનારા માણસો તેમજ શ્રેષ્ઠતાનુભવ કરનારા માણસો સંખ્યાબંધ દેખાય છે. મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધો આવી તો કેટલીએ અંધિઓ દ્વારા મૂકાય છે. આપણી આજની સમાજરચના ઉપર પણ આ વિજ્ઞાન પોતાનો પ્રકાશ ફેંકે છે. એ પ્રકાશમાં મનુષ્ય અને સમાજ જેવાં છે તેવાંજ દેખાય છે. આ દર્શન બહુ ગમે તેવું નથી, પરંતુ આજે હવે એ દર્શન કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી. આ નવા વિજ્ઞાનની ખૂબી એ છે કે

અક્રિત અને સમાજ પાસે તો એમાંથી આત્મદર્શન કરી શકે તેમ છે. પૃથક્કરણનું શાસ્ત્ર માણસને પ્રથમજ પોતાનાં ખરાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે. એ આત્મદર્શન થયા પછીજ માણસ બીજાનું પૃથક્કરણ કરીને એને પણ પોતાનું દર્શન કરાવી શકશે.

આજનો મનુષ્ય અને આજનો આપણો સમાજ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો દેવળ પ્રાથમિક દશામાંજ પડેલો છે. ડો. કોઈલ તો કહે છે કે આજની આપણી સંસ્કૃતિ એ એક મોટો ભ્રમ છે. એ ભ્રમ દેવી રીતે છે તે સત્ય મનુષ્યનાં અને સમાજનાં વ્યક્તિગત અને સમૂહગત માનમનું પૃથક્કરણ કરીને આપણને તે દેખાડે છે. અજ્ઞાત મનુષ્યમાં ગહેલાં બળની શક્તિઓનો કોઈ પારજ નથી. જે પરિણામ હમરો વર્ગ આપણે લાવી શક્યા નથી તે સત્યનું દર્શન થયા પછી બહુ ઘોઝ વખતમાં આપણે અવશ્ય લાવી શકીએ છીએ. મનુષ્યને સાચો સુખી બનાવવા માટે અને સત્યનિષ્ઠ બનાવવા માટે આજના યુગમાં વિવિધ જાણો કામ કરી રહ્યાં છે; તેમાં આ માનસ-વિજ્ઞાન એક ઘણું મોટું બળ છે. એ વિજ્ઞાન આપણને જે કંઈ આપે છે અને આપશે એના વડે નકામી અને જૂઠી કેટલીયે વસ્તુઓ ફેંકી દઈ, કામની અને સત્ય વસ્તુઓ પામશું એ વાત નિઃસંદેહ છે. ભાઈ ચંદ્રભાઈએ આ પુસ્તક લખીને આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતની જનતા પર એક પ્રકારનો ઉપકારજ કર્યો છે.

ભાઈ ચંદ્રભાઈ માનસવિજ્ઞાનના અભ્યાસી છે. એ અભ્યાસનું નવનીત પ્રજ્ઞ સમક્ષ મૂકવાની આ પુસ્તકથી એમણે શરૂઆત કરી છે. પુસ્તક કટકે કટકે લખાયેલું હોવાથી એમાં પુનરાવર્તનના દોષો દેખાય છે. વળી આજે તો ચંદ્રભાઈ પોતાને હાથ આવેલાં નવીન સત્યને ગુજરાતી સમાજ પાસે રજૂ કરવાની ખૂબ ઉતાવળ ધરાવે છે. એ ઉતાવળને કારણે ક્યાંક ક્યાંક પ્રચારકની દૃષ્ટિથી લખાએલું

વાંચનારને માત્રુમ પડશે પરંતુ એકંદરે આખું પુસ્તક વાંચનારને આ નવીન માનસવિજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરાવશે એમાં શંકાજ નથી. ચંદ્રભાઈએ મદિનાઓ મુઘી મારી સાથે રહીને આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે તેથી આવાં તો અનેક પુસ્તકો તેઓ આપવાના છે એવી આશા મારાથી રાખ્યા વિના રહી શકાતું નથી.

પુસ્તકનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં લેખક થોડાંક દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે. પ્રતિપાદિત તત્ત્વને અવલોકી જનાવવા માટે તેમજ વાંચનારને એ તત્ત્વ સહેજાઈથી સમજાવવા જન્ય એટલા માટે આવાં ઉદાહરણો ખૂબ જરૂરનાં હોય છે. પરંતુ આવાં પુસ્તકમાં કેવળ દૃષ્ટાંત ખાતર દૃષ્ટાંતો મૂકવાને બદલે એવાં દૃષ્ટાંતોનાં પૃથક્કરણ કરીને મૂકવામાં આવ્યાં હોય તો પુસ્તકની શાસ્ત્રીયતામાં એક વધારો થાય એમ કહ્યા વિના ન ચાલે. સાથે સાથે એક બીજી વસ્તુનો પણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ. અનેક દૃષ્ટાંતો પૈકી એક દૃષ્ટાંત તો આ લેખક સાથે અંગત સંબંધ ધરાવનાર છે. જે રીતે એ મૂકવામાં આવ્યું છે તે રીત મુરચિનો ભંગ કરનારી દેખાય છે. લેખકે તેને વધારે સામાન્ય સ્વરૂપ આપ્યું હોય અથવા તો કોઈ નવુંજ દૃષ્ટાંત મૂક્યું હોય, તો વધારે હીક થાય. વિજ્ઞાન નગ્ન-સત્ય ભલે રજૂ કરે પરંતુ મુરચિનો ભંગ કરે તેવી રીતે તો નહીંજ.

સમાજના માનસશાસ્ત્રીઓ આ પુસ્તકને પોતાની કસોટી પર ચડાવે, અને આ વિષયને જીજ્ઞાસા એવા લેખો ને પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતની જનતાને વધારે જાણવાનું બનાવે તોજ લેખકનો શ્રમ સફળ થયો ગણીશે.

નિવેદન

‘મનુષ્યનું જીવન તરફનું વલણ બદલાય તો કેલું સારું થાય!’ એવી ઇચ્છા માનવજીવનના પરિબળોની ગતિની દિશાઓ દેખનાર ને તે પર વિચાર કરનાર સૌને દ્રાઢને દ્રાઢ રીતે થયા કરી છે.

એવી એક કે બીજી ઇચ્છાના પરિણામે મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેનાં સંબંધોની ઘટમાળે પલટા લીધા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તોય આજે મનુષ્ય મનુષ્યનો સંબંધ બદલાયો નથી—હતો તેથી વધારે ઘાતકી બની ગયો છે એવી દ્રાઢ ગમતી અણુગમતી વાત લેખક આ પુસ્તકમાં માનસવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણથી દેખાડવા માગે છે.

‘તે શું? માનસવિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ તે શું!’ એવો પ્રશ્ન તમને મને કે દ્રાઢને થાય તો તેમાં અણુગતું કાંઈજ નથી. આ પુસ્તક વાંચતા પહેલાં એ પ્રશ્ન પોતાનો ઉકેલ માગે છે.

આપણે મનુષ્યની આખી વિચારણાને એ મૂખ્ય વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો તે એ વિભાગોને તરંગ અને વિજ્ઞાનના વિભાગો કહેવાય. તરંગી વિચારણા એ પ્રાથમિક દશાની, બાલિશતાની અને ઉન્માદ કે ગાંડપણમાં ચાલતી વિચારણા છે એ વાત લેખક સ્પષ્ટ કરે છે અને સાથે સાથે બતાવે છે કે આજનો કાળ આપણી સમક્ષ વિજ્ઞાનિક વિચારણા રજૂ કરે છે. આપણે એ બંને વિચારણાના સંધિકાળમાં છીએ. આજે એ બંને વિચારણાઓ આપણને પોતપોતાની દિશામાં ખેંચે છે. એ ખેંચતાણની પીડા

આજના સંધિકાળમાં જીવનાર મનુષ્યે સદન કરવીજ રહી. એ પંડિતમાંથી આવતી કાલના વિજ્ઞાનિક વિચારભૂના નવા પ્રાણ જન્મવાના છે.

પણ વિજ્ઞાનિક વિચારણા તે શું? વિજ્ઞાનિક વિચારણાના પાયામાં કાર્ય કરણનો નિયમ કામ કરતો હોય છે. ત્યારે તરંગી વિચારણામાં મનુષ્યની દમન કરાવણી જલિઓ એને મનોપ માટે દિવારવેળોના, રવેળોના, કે ઉન્માદના તરંગોના ધગડી જતી હોય છે.

આપણી ગદ્ય કાલની વિચારણા, આપણો ગદ્ય કાલનો આદર્શ, આપણું ગદ્યકાલનું સાહિત્ય અને આપણા ગદ્ય કાલના આચાર-વિચાર, આપણી ગદ્ય કાલની દ્રષ્ટિને ગમે તેવા પવિત્ર કે ખીલા જેવા લાગે તોય એમાંના ધળાખરા તરંગી એટલે ઉન્માદના પ્રકારે જેવા લાગે છે એવી કડવી વાત કરવાની અનિવાર્ય ફરજ લેખક બનતવે જ અને કહે છે કે લાંબા કાળની અસમાન આર્થિક ઘટનાની વિકૃતિ જેવા ખાસ દક્ષિણા (Privileged Class) શોષક વર્ગે મનુષ્ય સમાજના એક ઝોંથી મોટાભાગને તરંગી મનોદશામાં રાખ્યો છે. આજના જીવન કલ્પ, અને આજની તરંગી મનોદશાના મૂળમાં અનેક ગતના ઉન્માદ અને વિકૃતિઓની ઉત્પાદક અનમાન આર્થિક ઘટનાજ છે.

એવી એવી વિજ્ઞાનની વાતો આજમુધીની તરંગી વિચારણાએ અને શોષક કે શોષક વર્ગે દબાવા છે, ને ગેરકાયદેસર ગણી દંડી છે. આપણો ઇતિહાસ તરંગીપણાના હેવાનિયતથી અને સત્તાવાળાઓની ધાતક નીતિથી ભરેલો છે. ત્યારે ત્યારે તરંગ સામે વિજ્ઞાને માથું ઉંચક્યું છે ત્યારે સર્વ સમયે શોષક સત્તાના પ્રતીક જેવી જલ્લાદની કુહાડી, વિજ્ઞાન સામે ઉગામાઇ છે કે ઉન્માદનો શોષ ફાટી નીકળ્યો

છે. આર્થિકમિડીસ, ગેલિલીઓ, સર્વેટસ, બ્રુનો, ગેવા અનેકાએ વાતની માફી પૂરતા માનવવિકાસને મોખરે હતા છે. આજના આર્થિક વિજ્ઞાનના પ્રણેતા કાર્લ માર્ક્સ નથા માનસ પ્રયક્ષરણનો ઉત્પાદક ડૉ. ફ્રૌડ એ બન્નેને પણ આજના તરંગી માનસે નથી રંગડયા તેમ નથી.

અને તોય વિજ્ઞાનિક વિચારણા અટકી નથી અટકવાની નથી, કારણકે વિજ્ઞાનિક વિચારણા એજ એક માત્ર માનસ આરોગ્યનું લક્ષણ છે આજના નવીન કાળની નવીનતા એ નવીન વાતોમાં છે. એ- આર્થિક નમાનતામાં જવાની, બીજી તરંગમાંથી વિજ્ઞાનમાં જવાની.

અ એવ વાતો ગુજરાતના વાચક સમાજને કરવાની આ અમારી ‘ચાલો પલટીએ’ ગ્રંથમાળા ઉમેદ ધરાવે છે, એ વાતો વિચારને આચારની અનુરૂપ ક્રિયાઓ જન્માવે તેમાં એ ગ્રંથમાળાની માર્થકતા લેખાય એવી સાર્થકતા કે નિર્થકતા પરિણામ નક્કી કરવાનું છે. આ ગ્રંથમાળાના આ પ્રથમ પુસ્તકના નિવેદનમાં એટલુંજ કહેવું જસ થશે કે આ ગ્રંથમાળાને સાક્ષરપણાના નિર્ધારક વિતંડાવાદમાં ગસ ન હોવાથી અને સાક્ષરખોરીને એ ગ્રંથમાળા માહિત્યની વિકૃતી માનતી હોવાથી સાક્ષરપણાના કોઇ વિષય તે ચર્ચાશે નહીં પણ મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધની દ્રષ્ટિએ આચારને વિચારના બુદ્ધિબુદ્ધ સ્વરૂપો ચર્ચાશે.

અમારી ‘ચાલો વિચારીએ’ ગ્રંથમાળાનો ઉદ્દેશ લોકસમાજની લાગણીને જગાડી આજની શોષક પરિસ્થિતિને સમજવા તેની બુદ્ધિને જગાડવાનો છે તથા ‘ચાલો પલટીએ’ ગ્રંથમાળા વિચારક જીવાનોની બુદ્ધિને અડકી તેમની પીડિત માનવગત તરફની લાગણીને જગાડવા માગે છે. એ દ્રષ્ટિએજ બન્ને ગ્રંથમાળાના લખાણની શૈલિને સ્વરૂપોમાં ઉદ્દેશ એક હોવા છતાં ભિન્નતા રાખવામાં આવી છે. આશા છે કે

ગુજરાતી જનતા આવી જનતા સાહિત્યની જરૂરિયાતને . સમજી
અમાન આ સાદસને જરૂર અપનાવશે.

તા. ક.—માનસચિન્તાન ગુજરાતી ભાષામાં નવોજ વિષય હેઠળ
એ વિષયની પરિભાષા હજી નકકી કરવાની બાકી છે. ક્ષેષક આ
પુસ્તકમાં વપરાયેલા વિષયને અંગેના અંગ્રેજી શબ્દોનું ગુજરાતી
આપી બાકીના અંગ્રેજી શબ્દોની એક યાદી રપષ્ટતા સાથે આ
પુસ્તકને અંતે આપે છે અને તે તે શબ્દોને અનુરૂપ ગુજરાતીમાં
હિતારવા એ વિષયના નિષ્ણાતોને વિનવે છે.

પ્રકાશક.

—વિચાર કરતા પહેલાં—

આ પછા પહેલાં છપી ગએલા જમાના તરફ બધા માન આથે પણ એટલું તો કહેવું પડે છે કે તે કાળે સમાજને વિચાર કરતા નહોતું આવડતું, વિચાર શરવતાં નહોતું આવડતું, વિચારને સમજતાં નહોતું આવડતું. આજના સમાજને એ બધું કેટલું આવડ્યું છે તે વિષય ચર્ચાસ્પદ છે એટલે તેમાં ન ઉતરતાં એમ કહીએ કે આજે આપણે વિચાર કરતાં પહેલાં વિચારના મૂળમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કરતાં શીખ્યા છીએ તથા આજના માનસ વિજ્ઞાને જુના સમયની એક છીછરી સમજને બદલે ઉંડાણથી સમજવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે.

એકેએક કાળમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે અથવા બ્રહેમ અને વૈજ્ઞાનિક સમજ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલુજ રહી છે. આજે તે ઓછી થઈ છે તેમ કહી શકાય તેમ નથી. જ્યારે જ્યારે વૈજ્ઞાનિક સત્ય સમાજ સમક્ષ મુકાયું છે ત્યારે ત્યારે બ્રહેમ પર નજાતા સમાજના માનસે તેનો વિરોધ કર્યો છે. આજે પણ એ માનસ ગયું નથી. વિરોધ ઓછો થયો નથી અને તોપણ આજની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા

પ્રથમ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બની છે તે વાત ચોક્કસ છે.

ત્યારે ત્યારે વૈજ્ઞાનિક મત્ય જાણ્યું છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ અને નીતિના બંધોથી માનમે તેનો વિરોધ કર્યો છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં સોળમી સદીથી એઝાણીસમી સદીનો ઇતિહાસ વિજ્ઞાન અને બંધોમની ઝપાઝપીનો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસમાં એકેએક વૈજ્ઞાનિક વિચાર ધર્મ અને પ્રચલિત નીતિના નામમાં દડધૂત થયો, વૈજ્ઞાનિક નાગ્નિક ને શાપિત લેખાયો. સામાજિક ને ધાર્મિક બંધિષ્ઠકાર પામ્યો, દડકાયા સમાજની પકડમાંથી બચવા ઠેરઠેર ભટક્યો અને પરિણામે ધર્મનાં કારાગારોમાં બંધારે વાનનાઓ ભોગવતો સડ્યો કે ધાર્મિક બંધાણને આંગળે પવિત્ર મનાતી ધરતીને પોતાના નાગ્નિક લોદીથી ભ્રષ્ટ્ર ન થવા દેવાની શિક્ષા પામી જીવતો સળગ્યો.

કાપરનીકસે પ્રથમ ધડાકો કર્યો પણ એ સમાજના બંધોમના પંખમાં સપડાય તે પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો. ગેલિલીઓ વિજ્ઞાનિક વિચાર માટે જીવ્યો પણ જીવતાં કારાગારમાં સડ્યો અને અંધ બની અંતમાં આત્મલઘુતાથી મરણ પામ્યો. ત્રેપમેન ટેકરો ઉપર સર્વેટસની ચિંતા સળગી અને એની રાખે યુરોપને વૈજ્ઞાનિક વિચારણા માટે ઉશ્કેર્યું. ત્યાં તો વિમુચ્ચિસની સોડમાંથી જીનોએ ભડકો કર્યો ને વૈજ્ઞાનિક વિચાર કરવાના ગુન્દા માટે યુરોપમાં ભટકી અને ઠેરઠેર બંધિષ્ઠકાર પામી પાછો વનનમાં આવી જીવતો સળગ્યો.

આપણે વિચાર કરવાની તકલીફ ન લાગ્યે તો ! એ બધી માધાકૂટમાંથી મુક્ત થઈ ખીચડી ખાઈને બેસી રહીએ તો શું ખોટું છે ? પણ આપણે એકલાં ખીચડિયાં પ્રાણી નથી. આપણે વિચાર કર્યા વિના ચલાવી શકીએ તેમ નથી. વિચાર કરવો એ આપણા જીવવાનું આવશ્યક અંગ છે.

અને વિચાર કરવો એટલે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો. વિચારની પ્રત્યેક ક્રિયા પોતાને કે બીજાને સમજવાના પ્રયત્ન માટે હોય છે. પણ આપણને વિચાર કરવાના વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ન હોવાથી પ્રયત્ન જતાં આપણે પોતાને કે બીજાને સાચી રીતે સમજી શકતાં નથી.

દરેક વસ્તુ કે ક્રિયા પાછળનું વિજ્ઞાન હોય છે આપણે આજ સુધીમાં આપણી ક્રિયાઓને વૈજ્ઞાનિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મનુષ્યના વિકાસનો પ્રતિદાસ એટલે જોડોમાંથી વિજ્ઞાનમાં જવાનો પ્રતિદાસ. વૈજ્ઞાનિક થતાં મનુષ્યનેજ આવડે છે, ચકલી કે ગાયને નથી આવડતું. કારણ એકલા માણસનેજ વિચાર કરતાં આવડે છે.

ચકલી હજારો વરસથી ચણે છે. એને ખીચડી રાંધતાં નથી આવડ્યું. વાંદર અનેક વરસોથી ઝાડપર રહેલું એને ઘર બાંધતાં ન આવડ્યું અને ગાય ઘણાં વરસોથી જીવે છે તેમજ જીવે છે. મનુષ્ય પણ જીવે છે, પણ મનુષ્યે પોતાની જીવવાની ક્રિયાઓ અદ્વિયાજ કરી છે, વધારે ને વધારે વૈજ્ઞાનિક બનાવી છે. એક કાળ હતો કે જ્યારે મનુષ્યના આદમદાદા રીંછના જેવા ગડાવાળી જટા વધારતા, કાચું માંસ ચાવી ખાતા, ગુરસે થતા ત્યારે વાધ જેવું દુરકતા, બેખડ બોલીને રહેતા ને ટાઢે ચરચર ધ્રુજતા તથા તાવ આવે ત્યારે તાવને દેવ માની પૂજતા.

માણસને વિચાર કરવાની ટેવ હતી. એણે વિચાર કર્યો. વિચાર કરતાં એ પોતાને અને બીજાને સમજ્યો. સમજતાં વૈજ્ઞાનિક થયો, એની એકએક ક્રિયા વૈજ્ઞાનિક બનતી ગઈ. આજે એવા આદમનાં દિકરા દિકરીઓએ વાળની જાત સુધારી છે, મુંડન કરાવતાં, 'બોબ' બનાવતાં ને 'કલીનશેવ' કરાવતાં શીખ્યાં છે, ખોરાકને રાંધતાં શીખ્યાં છે. ગુરસે ચાપ તોપ મીઠું હાસ્ય કરતાં શીખ્યાં છે. શાંતિઅદન અને સિદ્ધઅદનો ચણતાં શીખ્યાં છે. ટાઢ વાપ

ત્યારે જોવરકોટ જોદતાં શીખ્યાં છે અને તાવને દેવ કે દેવી માનવાને બદલે દવાખાનાની પ્રયોગશાળામાં જઈ તાવનાં જંતુઓની જાન જાળવતાં શીખ્યાં છે.

એમ એકેએક કાળની મનુષ્યની કાંઈની કાંઈ ક્રિયાને વૈજ્ઞાનિક બનાવવાની વિશિષ્ટતા છે. આજના કાળની મનુષ્યને વિચારવામાં વૈજ્ઞાનિક બનાવવાની નવી વિશિષ્ટતા છે. મનુષ્યને વિજ્ઞાનની રીતે વિચાર કરતો બનાવવા માનસશાસ્ત્રે માયું 'ઉચ્ચકયુ' છે. આજસુધીની માણસની વિચાર કરવાની રીત તપાસી માનસવિજ્ઞાને સાચી રીતે વિચાર કરવામાં મદદ કરતાં ને અંતરાય બનતાં અનેક કારણો શોધી કાઢ્યાં છે અને વિચાર કરવાની વૈજ્ઞાનિક રીતનો બનાવડને કારણે આજસુધી માણસ પોતાને કે બીજાને સાચી રીતે મમજી શક્યો નથી તે બતાવી આપ્યું છે.

આજે વિચાર કરનારાઓએ વિચારની આગળપાછળનું માનસ સમજવું જરૂરનું છે. આપણે અમુકજ રીતે કોઈ સ્વરૂપનો વિચાર કેમ કરીએ છીએ? આપણે બીજાના વિચાર સાંભળવાની કે સમજવાની સદિષ્ણતા કેમ બતાવી શકતાં નથી? આપણે પ્રત્યક્ષિતથી જુદા કે નવા વિચારો સાંભળતા કેમ લડકી ઉડીએ છીએ? આપણે આપણા વિચારોને નિષ્પક્ષપાત નજરથી તપાસવાને બદલે અને સાચું લાગે તે સ્વિકારવાને બદલે આપણા ગમે તેવા વિચારોનો બચાવ કરવા કારણો શોધવા કેમ બેસી જઈએ છીએ? અને આપણા વિચારોને નિત્યનૂતન રાખવા, તેમને નવા જ્ઞાન ને વિજ્ઞાન સાથે, નવી બદલાતી સામાજિક આર્થિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિ સાથે બંધ બેસતા કેમ રાખતા નથી?

અને વિચાર કરવાની બાબતમાં ઉંડતા આવા અનેક પ્રશ્નોના ,

જ્યાં નવીન માનસ વિજ્ઞાને અજ્ઞાન મનની શોધ કરીને આપ્યા છે. એ સર્વનાં અજ્ઞાન મનમાં પડેલાં અને આજ સુધી નદી જળાયલાં, નદી સમગ્રાયલાં ને અવગમ્યાયલાં અનેક કારણોને માનસવિજ્ઞાને પોતાનો મોઢક પ્રકાશ નાખી રપટ કર્યો છે. એ રપટ તાથી વિચાર કરવામાં આડે આવતા અનેક બ્લેમો ઉઠ્યા માડ્યા છે, અનેક અંતરાયો અગમ્યા થયા છે.

વિચાર કરવાનું વિજ્ઞાન ત્યારે આજ સુધી દેવ કે દેવીના અવાજ તરીકે ઓળખાયલા, અંતગતમાના નાદ તરીકે ખપેલા, પયગંબરોના પ્રમાણ તરીકે મનાયલા, અને આકાશ-વાણી તરીકે સ્વીકારાયલા માનસવિજ્ઞાનના અજ્ઞાનને લીધે ઉભા થએલા બ્લેમોને પ્રયોગશાળામાં જોડાવી વિજ્ઞાનની રીતે પૃથક્કરણમાં મૂકી જીવે છે અને એ સર્વને જેવા જણાય તેવા ઉધાડા પાડવા માગે છે ત્યારે અત્યાર સુધી એ વિચાર કરવાના બ્લેમોના આશ્રય હેઠળ જીવતું માનસ ગભરાઈ ઉઠે છે, ઉશ્કેરાઈ જાય છે કે બ્રાહ્મચાર જીએ છે.

પણ એમ ગભરાઈ ઉઠવાનો, ઉશ્કેરાઈ જવાનો કે બ્રાહ્મચાર જેવાનો પ્રકાર પણ માનસ વૈજ્ઞાનિક ને મન એક માનસ વ્યતિકર હોવાથી વિચારને વૈજ્ઞાનિક કરવાના આગ્રહવાળો માનસ વૈજ્ઞાનિક વૈજ્ઞાનિકને સહજ એવી ધીરજ અને સ્વસ્થતાથી ન્યાય જેવો સ્વસ્થ અને સત્ય જેવો કઠોર બની પોતાનું કામ કર્યું જાય છે, દેવદેવીઓ કે ભૂતાવળો બની માણસજાતનો ભોગ લેતા બ્લેમી માણસ જાતને ધૂણાવતા અનેક માનસ બ્લેમોને રપટ કરતો જાય છે અને એમ કરતા જડ બનેલા બ્લેમી માનસની અનેક પ્રતિકૂળ પ્રતિક્રિયાઓને સહન કરતો હસે છે.

કહેવાનો એમ આશય નથી કે અત્યારસુધી કોઈ માનસ
 સત્યો શોધી શકે નથી કદામાં, તત્ત્વચિંતકોએ માત્રની શોધમાં
 મનુષ્યના માનસનો એક કે બીજો ખૂણો શોધ્યો. તેમાં ઉંડા
 વ્યનિક્કો જોયા અને તે ઉપર ચિંતન ચલાવ્યું, પણ એ ચિંતનના
 પ્રકારોએ કોઈએ એક તો કોઈએ બીજું માનસતત્ત્વ નોંધું લખીને
 રપટ કપું. કારણ તત્ત્વચિંતકો માનસ વૈજ્ઞાનિકો ન હતા. કોઈએ
 યોગની કોઈ વાતને રપટ કરવા, કોઈએ લાગણીના પ્રકારને મમજવા
 કોઈએ રિચત્રપ્રજ્ઞતા પર પ્રમાણ નાખવા તો કોઈએ વીતરાગતાને રપટ
 કરવા એક કે બીજી બાબતથી એક કે બીજો માનસક્રિયાનો પ્રકાર
 જોયો ને તે પર ચિંતન ચલાવ્યું. પણ એ બધું માનસ વિજ્ઞાનની
 દૃષ્ટિએ અધૂરું કે અપૂર્ણ લેખાય. માનસશાસ્ત્રને સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન
 બનાવવાનું માન વુન્ડને ઘટે છે અને એ વિજ્ઞાનને સ્વતંત્ર શાસ્ત્રની
 મદદતા આપવાનું માન ક્રોઈડ, યુંગ અને આડલરને છે.

[માનસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રણેતા ક્રોઈડે માનસ
 સત્યને કોઈ નીતિના આદર્શ માટે, કોઈ મુક્ત જીવનના ધ્યેય માટે,
 કે કોઈ મોક્ષ ને બંધના કારણ તરીકે નથી જોયું, પણ નિત્ય
 જીવનના વ્યવહારમાં, જાગૃત સ્વપ્નને સુષુપ્ત દશામાં, સમધારણ ને
 વિપ્રમધારણ ચિત્તિમાં, આવેશને આવેશના સામાન્ય પ્રકારોમાં,
 ગાડપણને ઉન્માદની નાનીમોટી બાબતોમાં જેવું જણાય તેવું જોયું
 અને એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે જોયું તેવું જાહેર કયું.

કેવા વિચાર કરવા જોઈએ, કેવી લાગણીઓ અનુભવવી જોઈએ,
 અને કેવા સંયમ સેવવા જોઈએ એ બધી બાબતો નીતિશાસ્ત્રીઓને
 સોંપી એણે; એક વૈજ્ઞાનિકની સચોટ રીતે કેવા વિચાર કરાગ છે,
 કેવી લાગણીઓ અનુભવાય છે. અને કેવા સંયમ સેવાય છે અને

એ બધું કેવી રીતે અને શાથી થાય છે તે બહુ સરળ સીધી અને સ્પષ્ટ ભાષામાં જગત સમક્ષ મૂકી દીધું. એ રીતે દાનરો વરસના ઉપદેશો કે કાયદાઓ પછી મનુષ્યજનની જે સંસ્કારિતા, જે નીતિ-મત્તા, જે માણસાદ્ય, મોટા પયગંબરો, સંતો ને વિભૂતિઓ નથી લાવી શક્યા તે લાવવાની અને માણસજાતને વધારે વિશુદ્ધ ને ઉંચા પ્રકારની બનાવવાની આશા એ માનસ વૈજ્ઞાનિક આપે છે.

અત્યાર મુઝી, બધા મંતો ને મદતોએ, પયગંબરો ને વિભૂતિઓએ મનુષ્યનું મન કેમ કામ કરે છે તે વૈજ્ઞાનિકની રીતે બતાવવાને બદલે કેવું હોવું જોઈએ તેનાજ ઉપદેશો દીધા ક્યાં. પરિણામે સંસ્કારિતાના ઓપ અપાયા, રોગપર મહામપદા કરાયા. મૂળમાંથી રોગ ડમાયો નહીં, આરોગ્ય આવ્યું નહીં.

માણસાદ્ય ઉપદેશોથી આવતી નથી, ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી શીખાતી નથી, કાયદાઓથી અપાતી નથી એ વાત દલે ચોકખી થતી જાય છે. માણસાદ્ય એટલે મનુષ્યનો નિયમ. એ નિયમ બદારથી નથી સમજતો. મનુષ્ય પોતાની જાતને અંદરથી જેવી જણાય તેવી જોઈનેજ સમજી શકે છે. માણસને એની જાતને તપાસી જોવાની જૂમ બહુ ઘુની છે, પણ જાતને જોવાનું આત્મદર્શનનું માનસવિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર નવું છે. આ યુગની એ વિશિષ્ટતા છે.

અત્યારમુઝીમાં માણસે ઝોછા અવસોકન નથી કર્યાં, ઝોછાં ચિંતન નથી કર્યાં, ઝોછી યાદશક્તિઓ નથી કેળવી, ઝોછા નિર્ણયો નથી બાંધ્યા, પણ એ બધા ચિંતન, બધા વિચારો, બધી યાદ-ગીરીઓ અને બધા નિર્ણયોના મૂળ એ જણ્યો તેથીયે વધારે હિંસા દતાં. એ સર્વના કારણને એણે જ્ઞાતમનમા જોવાનો પ્રયત્ન

ક્યો, પણ એમાનો મોટો ભાગ અગ્નાત હોવાથી એ પોતાની માનસ ક્રિયાઓનાં કારણોને ન મમજ્યો. એટલે અધૂરા મમજ્યો કે ખોટાં મમજ્યો.

આજે વિચાર કરતાં પહેલાં સૌથી પ્રથમ જાણવાની વાત એ છે કે આપણા અગ્નાત કે આંતર મનમાં આપણને ખબર નથી એવી અનેક દૃષ્ટાંતો, એવી અનેક લાગણીઓ કે વાછનાઓ, અને એવી અનેક વાસનાઓ બહાર આવવાની રાહ જોતી પડી હોય છે. એમાંની ઘણી ખરી તો બાળપણમાજ બાકી જાય છે અને આપણા વિચારો કે નિર્ણયોને ન સમજાય તેવી રીતે અસર કરી જ રહે છે.

આપણા કે બીજાના વિચારને મમજતા કે દોષતા પહેલાં અને આપણા બીજાની માથેના ને બીજાના આપણી સાથેના મંબધોને નમજતા પહેલાં આપણે નવાયુગની અગ્નાત મનની શોધને અવગણી શકીએ તેમ નથી. આપણા જૂના ચિંતકોએ અગ્નાત કે આંતર મનનું બહુ અધૂરું ઓળખાણ આપ્યું છે. એવી ઓળખથી ઘટાડાયલા અધૂરા જ્ઞાનથી આપણે આપણા વિચારોને મમજ્યા છીએ અને તેથી આપણે આપણી વિચાર ક્રિયાની કળાનો મંપૂર્ણપણે વિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ વિશ્લેષ કરી શક્યા નથી તથા આપણા મનમતાવરોને શુદ્ધ રાખી શકતા નથી.

જરાક પાસેના જૂતકાગળા નજર નાખીએ. આપણા તે સમયના વિચારો ને મતો તપાસીએ. એ પ્રધું તપાસતાં આપણને આપણી માન્યતાઓ ને વિચારોને જોઈ આપણી મજકમા ફિક્કે, હસવાનું આત્મ તિરસ્કારમા નીચું લાળી દેવાનું, આત્મભાનથી શરમાઈ જવાનું અને આપણી જીવને સંતાડવાનું મન નથી થતું? જેવું આપણું

તેવું જ ખીખાતું સમજવું પોતાની જાતને પાછા ફરીને જોનાં એવું જ ખીખા અનેકને થતું હશે, આપણા જેવાજ મુરખ કે શરમાવવા જેવા વિચારો એ લોકોએ પણ કર્યા હશે.

એ સર્વ શરમાવા જેવા અંગત કે ખાનગી વિચારોનાં સાચા કારણો શીઘ્રી કાઢવાનું આપણને લાન હોત તો ! એ જ્યાં અજ્ઞાન કારણોને દીવા જેવાં સ્પષ્ટ કરી આપણી સમક્ષ કોઢએ મૂક્યાં હોત તો ! તો આપણે એ બધું કેવી સરસ રીતે સમજી શક્યા હોત ! તો આપણા માથામા કેવો સરસ પ્રકાશ નંખાયો હોત અને તો આપણી વિચાર કરવાની કે માન્યતાઓ બાધવાની રીત કેવી સીધી, સચોટ, સ્પષ્ટ, સરળ ને સાચી હોત ! તથા આપણે કેવા પશ્ચાત્તાપો અને માનસરોગોમાથી બચી ગયા હોત !

— લાનપૂર્વક થતા વિચારોમા આપણને ઘણા મૂર્ખાઈ ભર્યા વિચારો કરવાનું મન થઈ જાય છે, ઘણા અનીતિમાન માનતા વિચારો કરી દેવાય છે. અને ઘણી અસંગત બાબતો યાદ આવી જાય છે, પણ આપણે આપણા સામાજિક અસ્તિત્વના લાનમાં હોવાથી કોઈ વિચારોને અંદરના સંકોચ, શરમ, કે હિપહાસથી દબાવી દઈએ છીએ, કોઈ વિચારોને અનીતિમાન થવાના પાપથી ડરાવાઈએ છીએ અને કોઈને સમાજના કાયદાઓથી દબાવીએ છીએ અને પછી પાછા કાલાડમરા થઈ હસતે મોઢે શાણી શાણી વાનો કરવા માંડીએ છીએ.

૧ પછી કોઈ વખત અંદરનું આવેગો આપણને છોડતા નથી. આપણે લાનમા હોઈએ તોય અર્ધા લાન ભૂલ્યા જેવા થઈ જઈએ છીએ. આપણને આપણા વિચારો તરફના આપણા હિપહાસ કે સંકોચને, આપણા વિચારો મામે મૂકાયલા ભય ને દંડને ધડીભર

બૂલી જઈએ છીએ. આપણે એકાંત શોધી તરંગમાં પડીએ છીએ અને પછી તો આપણા ઘોડો લગામ વિના દોડ્યે જાય છે. એ ક્યા જાય છે તે નહીં કહું, કારણ તમને, મને અને સર્વને એની દિશાઓની ખબર છે.

આપણે ઉંઘી જઈએ છીએ. ઉંઘમાં આપણા વિચારો અટકતા નથી. એ સમયે આપણાં ઘણાંખરાં બંધનો તૂટી ગયાં હોય છે. આપણે આપણા પ્રિય અદંતા આવેગો સંતોષવા માંડીએ છીએ. આપણે સ્વપ્નમાં, પરસ્પરીને કે પરપુરુષનો સંગ સેવનાં કરતા નથી. આપણે એકી કે વ્યભિચાર કરવાની પણ દિનિત કરીએ છીએ. ઘડીક આપણે ભાવણે આપવા માંડી જઈએ છીએ તો ઘડીકમાં વાધ સાથે કુસ્તી કરી પડીએ છીએ કે ઉડવા માંડીએ છીએ. એ મમયની બધી વાતો, વિચારો ને અનુભવો તમે કે હું જેને તેને એકદમ કહી દેવાનું ઠીક ધારતા નથી, કારણ એમાના ઘણાંખરા તો ભારે રમૂજ હોય છે ઘણા શરમાવે તેવાં અને દુસ્વારપદ હોય છે અને ઘણાંખરા ખૂબ કડક હોય છે. એ બધાનો મોટો ભાગ ખાનગી હોય છે અને એ બધાના કારણ અત્યંત ખાનગી ને અચાત રહે છે. અચાત રહ્યા રહ્યા એ કારણો બહુ વિચિત્ર રીતે ક્રાંતકાંઠ વેળા જાન થાય છે. આપણી પાસે વિચિત્ર ને ન સમજાય તેવા કામો કરાવે છે. આપણા અભિપ્રાયો ને માન્યતાઓ બાધે છે અને આપણા હાર્ષ તથા શોકને, લોભ અને અદેખાઈ, તિરસ્કાર અને ધિક્કારને, આપણી આશા અને નિરાશાને ઘટે છે. આપણને મતામહી કે ધર્માધ પણ બનાવી મૂકે છે, આપણને અસહિષ્ણુ ને ખીકણ કરી મૂકે છે અને ક્રાંત વેળા આપણને ગાઝ બનાવે છે કે આપણી પાસે આપઘાત પણ કરાવે છે.

આવા આપણા દરરોજના વિચારો છે, આવા આપણાં

વિચાર કરવાનાં અજાત કારણો છે, આપણે બહાર દેખાડીએ છીએ તેના કરતા જૂદા જનની આપણી અંદર નિરંતર ઉઠતી વિચાર કરવાની ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ છે. એ બધાને સમજ્યા વિના ચાલવાનું નથી. એ બધાને સમજ્યા વિના અદિમાનો પરમ મંત્ર ગોખવાથી આપણે સંસ્કારી થવાના નથી. એ બધાને સમજ્યા વિના ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞના શ્લોકો ગોખવાથી કે પ્રાર્થનાઓમાં સ્તોત્રો ભણવાથી કે ભજનો ગાવાથી આપણને મોક્ષ મળવાનો નથી. આ બધાની વૈજ્ઞાનિક સમજ વિના ઉપદેશો કે ઉપવાસો કંઈ ઉકાળવાના નથી, મનો કે નિયમો સાચું કહ્યાણુ કરવાના નથી. સાચી સમજપૂર્વક વિચાર કરતાં ન શીખીએ તો આપણે સુધરવાના નથી કંઈને મુદારવાનાં નથી, ભણવાના નથી ભળાવી શકવાના નથી. માનસ-વિજ્ઞાનની આ મોટી શોધ છે. એ ક્ષેત્રમાં એવી મોટી શોધ આગળ ઉપર થઈ નથી.

પણ આપણી પવિત્ર માન્યતાઓ આપણા વ્હાલા વિચારો, અને આપણા મનમતાતરો તપાસી જોવાનું આપણને ગમતું નથી. આપણે માનતા આવ્યા તેમ માન્યા કરવાનું મન થાય છે. આપણે વિચારતા આવ્યા તેમ વિચાર્યા કરવાનું ગમે છે. એ બધાને તપાસી નવેસરથી વિચાર કરવાનું કાંઈ આપણને કહે તો આપણને ગુસ્સો ચઢે છે. અને આપણા જૂના વિચારો ને વળગી રહેવા માટે આપણે તર્કવાદમાં ઉતરી વિતંડી બની કારણો શોધવા મચી પડીએ છીએ. વિચારો કરતાં પહેલા આપણું એ વલણ પણ આપણે સમજી જવું જોઈશે

માણસને ઘેર બાળકો જન્મે છે. એક બાળક મુસલમાનને ઘેર જન્મે છે, બીજું બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મે છે, ત્રીજું જૈન વાણીયાને

ત્યાં આવે છે, ચોથું કોઇ સ્વામીનારાયણને ત્યાં જન્મે છે, પાંચમું એક સમાજવાદી નાસ્તિકને ત્યાં જન્મે છે.

એક બાળક વિચારે છે હું મુસલમાન છું, બીજું ધારે છે હું ખ્રિસ્તી છું, ત્રીજું માને છે કે હું જૈન છું અને ચોથું પોતાની જાતને સ્વામીનારાયણ માને છે તથા પાંચમું પોતાને નાસ્તિક માને છે. આમાનું એક બાલક ખરી રીતે વિચાર કરતું નથી પણ પોતા પર યશસ્વી સૂચનનેજ (Suggestion) જણાવી જાય છે. એ બાલક વૃદ્ધ થઈને મરી જાય ત્યાંસુધી ધણી વેળા તો એને વિચાર કરવા દેવામાં આવતોજ નથી પણ આસપાસથી મળેલા સૂચનોજ એની પાસે બોલાવવામાં આવે છે.

એજ રીતે આર્યસમાજિષ્ટ ભાઈ કે બહેન હવન હોમને આગળ ધરે છે, ભગત સમાજવાદીને વખોડી કાઢે છે, મૂડીવાદી બ્રોશીવીઝમની સામે બોલવા બેસે છે અને સ્વામીનારાયણ ધર્મને માનનાર નીતિના મરગદી ઉપદેશો દેવા માટે છે. એટલે ધણા ખરાતો વિચાર કરતાજ હોતા નથી પણ કોઈ વ્યક્તિ, સમાજ કે સંજોગોથી પોતાપર યશસ્વી સૂચનોનેજ બોલતા હોય છે તો થોડાંક ભણેલાં હોય તો એ સૂચનોના બચાવ માટે કારણો શોધવાના તર્કવાદમાં ઉતરી પડતા હોય છે. આપણે ધણી વાર વિચાર કરતાજ હોતા નથી પણ સૂચનો સાબળતા હોઈએ છીએ. આપણા અજ્ઞાન કે માનસિક નબળાઈને લીધે થોડાક સૂચનો સ્વીકારી લેતા હોઈએ છીએ અને એ સૂચનોને રક્ષવા કારણો શોધવા મચી પડતાં હોઈએ છીએ. આપણે એ સૂચનોના અસરથી મુક્ત થઈ વિચાર કરતા શીખીએ ત્યારે સૂચનોની અસરથી અત્યાર સુધી ઉભા કરેલા આપણા તર્કવાદો (Rationalisations) માટે આપણને જરૂર શરમ આવે.

આપણે આપણા પર થતાં સૂચનોને સમજી જઈએ, આપણી માનસ ક્રિયાના અનેક જાત, તેમજ અજાત કારણોને સમજતા થઈએ, આપણને સપડાવતી અનેક પકડોમાથી મચી જતા શીખીએ. વળી આપણે આપણી નિશાળોને ધર્મના અખાડા કે નોકરશાદીના કારખાના મટાડી સ્વતંત્ર સાળાઓ બનાવીએ, આપણા સામાજિક જીવનને અનેક બહેમોમાથી મુક્ત કરીએ ત્યારે અને ત્યારથીજ અનેક જાતનાં મેરમેરીઝમ કે હીપ્નોટીઝમના ઝેરી સૂચનોમાથી મુક્ત થઈ આપણે આપણી માનસ શક્તિમાં તર્કવાદમા (rationalisations) ગુમાવવાને બદલે નાચીરીતે વિચાર કરવામાં થોડું શકીએ.

બાળકને થોડીઆમાથીજ વિચાર કરવા દેવામાં આવતું નથી. મોટું થતા ધર્મ એના વિચાર કરવાના વેગને રૂંધે છે કે ચૂંચે છે, આર્થિક સંજ્ઞેગો એની વિચાર કરવાની શક્તિને મારી નાખે છે, પ્રગતિ કલ્યાણ કરવાનો દોષ લઈને દારૂ ગોળાના ટગલાપર બેઠેલી સરકાર વ્યક્તિને વિચાર કરવાના આગેપ માટે બંધકર શિક્ષાઓ કરે છે.

એ રીતે વિચાર કરતા અટકાવવામાં આવેલા બાળકને એક બાબતથી માખાપ, બીજી બાબતથી નિશાળના શિક્ષકો, ત્રીજી તરફથી ધર્મના અખાડાઓ અને ચોથી તરફથી સરકાર અનેક પ્રકારનાં સૂચનો આપે છે. બિચારા બાળકો એ સૂચનો સ્વીકારે છે અને માને છે કે પોતે વિચાર કરે છે. અને પછી ‘ મેરમેરીસ્ટ કે હીપ્નોટીસ્ટ ’ના વિધેયની જેમ પોતાને મજેલાં સૂચનો ઉચ્ચારે છે તથા સૂચનો માટે અનેક જાતના કલ્પના અને કંકાસ કરે છે. મનુષ્યના બાળકને સૂચનોની ઝેરી અસરમાથી મુક્ત કરા મિથ્યાતર્કવાદના વિનાશક પંજામાથી છોડાવી સાચીરીતે વિચાર કરતું બનાવવાની પ્રથમ ફરજ શિક્ષકોની છે. અને શિક્ષણને સરકાર થી, ધર્મથી, શ્રીમંતોની ખુશામનથી, મુક્ત કર્યા વિના કોઈ શિક્ષક એ ફરજ બજાવી શકવાનો નથી.

એ માટે આપણે નવો અભ્યાસ કરી, આપણી નવી શાળાઓ આપણા નવા શિક્ષકો, અને શિક્ષણની આપણી નવી યોગ્યતાઓ એ બધું બાળકને સૂચનોમાંથી મુક્ત થઈ વિચાર કરતું કરવા માટે જ ધડાય એ તમને દીક નથી લાગતું ? અને એમ થાય ત્યારે જ આપણે આજે જેને વિચારે. માનીએ છીએ તેમાંના ધણીખરાં કેવળ સૂચનો જ દરશે એટલું જ નહીં પણ આપણાં આજનાં ધર્મશાસ્ત્રો, અર્થશાસ્ત્રો રાજ્યનીતિઓ, સમાજનીતિઓ અને નીતિશાસ્ત્રો, કોઈએક કે એકથી વધારે સૂચનનો મિથ્યા બચાવ કરવાના તર્કવાદો (rationalisations) નીકળશે, અને વિચાર કરતા નવા માનસને સાચા વિચારથી આવેલી પોતાની અને બીજાની સાચી સમજ પ્રમાણે નવું અર્થશાસ્ત્ર નવો સમાજ અને નવી રાજ્યનીતિ રચવાની જરૂર જણાશે. આવા ભાવીથી તમને કુશંકાઓ આવે કે તમને થએલાં સૂચનો ધાંધલ મથાવે તોય તમારે સૂચનોના ઝેરને ઓળખી જઈ તમારું બાળક વિચાર કરતું બને એવી પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય રીતે આવે તો તેને આવકારવા તમારે ખુશ મિત્રજથી તૈયાર રહેવું પડશે.

સૂચનનો સ્વભાવ અનુસરવાનો છે, વિચારનો સ્વભાવ સર્જન કરવાનો છે. જે વ્યક્તિ કે સમાજ કોઈ જાનનાં સૂચનનું વિધેય બને છે તેના જીવનમાં કેવળ બંધ અનુસરણ હોય છે. સર્જન નહીં જેવું હોય છે. સર્જન અટકી જતાં જીવનની નવીનતા અટકી જાય છે. નવીનતા અટકતા જૂનું થએલું જીવન સાચા જીવન સાથે બંધ બેસતું થઈ શકતું નથી અને પછી બધો બાળુથી સડવા માડે છે.

પ્રજાના જીવનને સર્જનાત્મક રાખવાની જવાબદારી ધણી જૂના સમયથી શિક્ષકે રવીકારી છે. એ શિક્ષક સમાજ જ્યારે સ્વાર્થી

કે દુકાનદાર અને પોતાની જવાબદારી ભૂલે છે ત્યારે સમાજ અધઃ-
પતન પામે છે. વિપરીત કાલના મુખ્ય કામ્ય રૂપે સ્વાર્થી કે દુકાન-
દાર અનેલી સરકાર તો હોય છેજ પણ એ અનિષ્ટ કાર્યતું કામ્ય
શિક્ષક પણ અવસ્ય હોય છે. શિક્ષક જગે તો આખી પ્રગતને
વિચાર કરતી કરી શકે છે અને સામાજિક અનેક અનિષ્ટોનાં
કારણરૂપ સંસ્કારને પણ બદલી શકે છે. પરંતુ ત્યાંસુધી ભયને
સાક્ષ્યના જંગલી પ્રકારો પર નભતા અને કોઈપણ જગતની દુકાન-
દારી, કાંકુની અને અધા પ્રકારની શુભામીની તાલીમ આપતી
અરકારી પરીક્ષા પીઠોના અભ્યાસક્રમને વફાદાર રહી પેટ ભરવાની
આશાઓ સેવનાર કોઈપણ શિક્ષક જગવાનો નથી, ત્યાંસુધી શિક્ષણ
નવીનતા ધરવાનું નથી, બાળક વિચાર કરતું થવાનું નથી.

અને તોય બાળકને વિચાર કરતું કરવાની ફરજ એકલા
શિક્ષકોની જ છે, એટલે શિક્ષકોને જગ્યા વિના ચાલવાનું નથી,
શિક્ષણ નવીનતા ધર્મો વિના રહેવાનું નથી, બાળકને વિચાર કરતું
બન્યા વિના અટકવાનું નથી. આજે એ કાળ આવી લાગ્યો છે કે
આવતી કાલનું બાળક વિચાર કરતું બન્યુંજ હશે અને વિચાર કર-
વાના વહેમોના જુના ઘરો ઉમેડી નાખતું હશે. આવતી કાલનાં
વિદ્યાર્થીઓ આજના કેદખાના અને ઝેરી કારખાના જેવી શાળા-
ઓની સાક્ષો તોડી નાખવાના છે, આવતી કાલનાં છોકરાં આજની
શુભામી શાળાઓની સંકુચિત વિશ્વો તોડી નાખી મેદાન કે વેરાનમાં
ભેસી જીવતાને મરતા સાચી માણસામ્રના પાઠ જાણવાનાં જ છે.
આજનો શિક્ષક એ બધું સમજી જાય તોજ આવતી કાલે પોતાનું
શિક્ષક તરીકેનું પદ જળવી રાખી શકવાનો છે.

આજનું બાળક આવતી કાલે વિચાર કરતું થઇ જશે તો...થું
થઇ જશે! તો શેષ સજાકવાનો નથી, પૃથ્વી ડોલવાની નથી, ધરતીકંપો

ને જવાબામુખીઓ ફાટી નીકળવાના નથી, પ્રવચનાં પાણી ફરી વળવાના નથી, બધે બ્રાહ્મચાર્ય ને વ્યભિચાર ફેલાવાના નથી. ચોરી કે લૂંટ, જુદાં કે અત્યાચાર કાયદેસર થવાનાં નથી. બાળક વિચાર કરતું થશે ત્યારે બહેમ જતા રહી વૈજ્ઞાનિક સમજ આવશે, ત્યારે માસિક ને મિલ્કનના, ગુલામ ને શ્રેણી મનુષ્યત્વને અપમાન પમાડનારા સંબંધો જતા રહી મનુષ્ય મનુષ્ય પર્યેના સદચારના ન્યાયી, માનભર્યા ને માણસાદવાળા સંબંધો બંધાશે. ખર્ચ જોતા તો કોઈ મતના પરિણામોની અપેક્ષા વિના પણ, બાળક વિચાર કરતું થાય, પોતાની જાતને અને બીજાને માયા વિજ્ઞાનની રીતે સમજતું થાય તેજ એને માટે આવશ્યક છે- અત્યંત આવશ્યક છે.

બાળક વિચાર કરતું થશે ત્યારે મિથ્યા તરંગો છોડી વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાઓનું સેવન કરશે, સૂચનોના વિધેય બનવાની ઝેરી અસરમાર્થી મુક્ત થશે, અને પોતાના બહેમોને, અંધ માન્યનાઓને, સૂચનોને અને મતમતાતરોના મિથ્યા બચાવ કરવાના તર્કવાદને (Rationalisations) અનુપયોગી ગણશે.

ત્યારે ત્યારે જે યુગમા કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજ વિચાર કરતું થયું છે ત્યારે ત્યારે સર્જન થયું છે અને પ્રજ્ઞાની સર્જનશક્તિએ મનુષ્યનો કોઈને કોઈ દિશામા વિકાસ સાધ્યો છે. એવો વિકાસ ન થયો હોત તો મનુષ્ય આજે પણ પ્રાથમિકદશામા બેખડો ખોદીને રહેતો હોત, કંદ મૂળ કે કાચુ માસ ખાઈને જૂખ સમાવતો હોત, અને ગોરીલાની જેમ નગ્ન દેહ લઈ આમ, તેમ ભટકતો હોત કે ઝાડની છાલ કે રીંછનું આમકું. એવી શિકારની શોધમા રખડતો હોત.

પણ અત્યાર સુધીના એકેએક કાળમા મનુષ્યના વિચાર

કરવાના હક પર તરખ મારવામાં આવી છે. એકેએક કામમાં વિચાર કરતા મનુષ્યના જ્ઞાનતંતુ ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા છે. એક સમયે ધર્મની સામે કુદરતનાં સત્યો મૂકનાર વિચારકની ખૂરી હાલત થતી આજે મનુષ્ય મનુષ્યના ન્યાયી સંબંધની વાત કરનાર સામે પિસ્તોલ ધરાય છે.

મનુષ્યના સર્જક વિચારની આડે આવનાર અનેક પ્રકારના મુશ્કેલી જડભરત અનેકો લોક મમુદાય એકલોજ નથી હોતો પણ ગણાડમરા ગણાતા નીતિમાનો ને ધાર્મિકો પણ હોય છે. બાળકની સ્વયંરૂર્તિની વાતો હાંકનારા અને કૃગવણીકારો હોવાના પરવાના લઈ કરનારા શિક્ષકો પણ હોય છે. વળી મેલા સ્વાર્થને જોખમમાં આવતો જોતા શ્રીમંતો તથા શ્રીમંતોએ ખરીદેલા વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ તથા કાયદો અને વ્યવસ્થા સંભાળવા નીકળી પડેલી સરકારો હોય છે. એ સૌ આજના અજ્ઞાનને અને અત્યાર બુદ્ધીના બ્લેમો તેમજ બૂલોને જાળવી રાખવાનો અને સર્જક વિચારને રોકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

આજે મમાજની મૂઢતા, રિચિત્યૂરતા અમહિષ્ણુતા અને માણસાઈ વિનાના સંબંધો એ સૌ જાળવી રાખવાનું ઉપલા વર્ગને ઘટે છે. સર્જક વિચારના અભાવને લીધેજ પોતાના ગૌર દેહને મખમલ કે રેશમના લાતલાતના પોવાડમાં સજ્જનાને ખરબચડા ને સૂકાઈ જઈ કાળા પડેલા લામો હાર વિષે કોઈજ જાતનો વિચાર કરવાનું મન થતું નથી અને તેજ રીતે રંગમહેલોની અગાસીઓના ધાખા ઉપરથી કે વિલાસલવનોના ઝરખામાંથી આખા જગતપર તુચ્છ દષ્ટિ નાખતા લાઈ સાહેબો અને બાઈ સાહેબોને પત્થરને ફાડી ફાડી અને ચૂનાને ચુંદી ચુંદી, ચૂનાને પત્થરના ઢગલામાંથી આવું સુંદર ૩૫ રચનાર બૂખે મરતાં ને અજ્ઞાનમાં મડતાં અનેક

શરીરોનાં પરસેવાનાં ટીપા કે લોહીનાં આંસુ લૂછવાનો વિચાર પણ નથી આવતો, અને તોય એ મૌ વિદ્વાનો છે, શાળાં છે, શ્રીમતો છે, નીનિમાનો છે, આબરૂદારો છે, અમલદારો છે.

આપણે ત્યાં વિજ્ઞાન પરીક્ષાઓ લાખો છોકરાં છોકરીઓએ પસાર કરી છતાં કાંઈએ પ્રયોગ કરવાની હામ ભીડી નથી, આપણે ત્યાં ભણાઈ ભણાઈને અનેક બુદ્ધિશાળી ફાટી ગઈ છતાં કાંઈએ શિલોરના કુંગરા પર પણ ચઢી જોયું નથી કે ઉત્તર ધ્રુવમાં પૃથ્વીનો છેડો શોધવા જવાનો વિચાર સરખોય કર્યો નથી, અને આપણે ત્યાં અર્થશાસ્ત્રો, રાજ્યનીતિઓ અને સમાજનીતિઓ ઉપર એકપર ખીજાં ભાષણો દેવાતાં છતાં કાંઈના દીકરા દીકરીએ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવા વચમાં જે આવે તે સહન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો નથી. આપણી નિશાળોએ નિશાળની દિવાલો વચ્ચેનું દિમાલયનાં શિખરો અને પેસિક્ક મદાસાગરો બતાવ્યા છે તથા કલકત્તાથી કરાંચી સુધીની અને રીલોનથી ભૂતાન સુધીની સફરો કરાવી છે. અને એ બધાંની આપણી આજની પરીક્ષા પીકોએ ત્રણ દિવસની અંદર પરીક્ષાઓ લઈ લઈ કાંઈ માંડા દિવસે એક સાથે પરિણામો જાહેર કર્યાં છે. મનુષ્યના બાળકને વિચાર મૂઠ બનાવનાર આપણા કંગાળ શિક્ષણે છોકરાંને વેદિયાં બનાવ્યાં છે, જીવવાનું ને મરવાનું સાચું શિક્ષણ પામેલાં મનુષ્યો નથી બનાવ્યાં.

એવા ઝેરી શિક્ષણમાં ઉછરનાર આપણા વિચારપર કાપ મૂકાયો છે અને તેથીજ ખૂબ સલામતથી પહેલા કે છેલ્લા વર્ગની ખુરશીમાં બેસી સિનેમાના ચિત્રપટ પર આવતાં ભયંકર જંગલો જોઈ અનેક પ્રકારની લાગણીઓ અનુભવાને જ આપણે સંતોષ માન્યો છે. આપણા શિક્ષણે એથી આગળ સાચા જંગલમાં એકલા જઈ અનુભવાય તેવા ભાવો અનુભવવાનું સાહસ આપણને નથી શીખવ્યું તેવીજ રીતે

આપણા વિચારપર કાપ મૂકનાર શિક્ષણ પામેલા સમાજે માણસ વચ્ચે સ્વયંસ્ફૂર્તિવાળા સાચા અને સ્વાભાવિક સંબંધો બાંધવાની છૂટ નથી આપી, પણ મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના સંબંધોને નફાતોટાની અને માલિકપણાની અનેક રીતોથી ચૂંચ્યા છે.

મનુષ્યનું બાળક વિચાર કરતું થાય તો એ બધું—આપણી માન્યતાઓ, આપણા આચાર વિચારો, આપણી સભ્યતાઓ દોષપણ ગત્તની પવિત્ર બીક કે હર રાખ્યા વિના તપાસી જીવે અને નવાં સર્જન કરે. મનુષ્યની અંગત બાબતોને વધારે સ્વતંત્રને સ્વાભાવિક થવા દે તથા અસારના કાયદાઓની વ્યવસ્થાના નામમાં આવેલી આર્થિકને સામાજિક અંધાધૂંધીને ખોદી કાઢે.

આજના યુગના માનસશાસ્ત્રની એ વિશિષ્ટતા છે. આજના બાળકને એ વિજ્ઞાન વિચાર કરતું બનાવે તોજ માણસ ગને કુદરતને સમજી પ્રાપ્ત કરેલું અસાધારણ સામર્થ્ય શોભે અને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ માનવર્યો થાય. શિક્ષકો આ નવાયુગની નવી અને અત્યંત સૂક્ષ્મ વાત સમજી જાય અને ગમે તે બોગે બાળકનું શિક્ષણ તેને વિચાર કરતું બનાવવાના એક લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખી ઘડે તોજ શિક્ષકના નામનો અર્થ સાર્થક થાય.

માનસશાસ્ત્ર : જૂનું અને નવું

માનસશાસ્ત્રને વિજ્ઞાન થયે હતું એ દસદાયક થયા છે. ત્યાં મુઘી માનસશાસ્ત્ર શાસ્ત્ર હતું એટલું જ. એ શાસ્ત્રનો માનવ-જીવનની લાપ્યામાં કોઈ ચોક્કસ અર્થ થયો નહોતો. આપણા દેશની સરકારી વિદ્યાર્થીકોમાં તો આજે પણ માનસશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન બન્યું તે પહેલાંનું કેવળ અર્ધસત્યોવાળું માનસશાસ્ત્ર શિખવાય છે. જે શિક્ષણપ્રયાઓમાં જીવન નરકની વફાદારી હોતી નથી તેમાં અભ્યાસક્રમ જીવતા નથી હોતા. એવાં શિક્ષણતંત્રોમાં સમાજનું સાચું જીવન અટકી ગયું હોય છે, જીવનને સતત જીવતો રાખનાર કાળ અટકી ગયો હોય છે. આપણી દુનિયામાં આજે વીસમા સદીનું પાંચીસમું વરસ ચાલે છે; આપણા શિક્ષણજગતમાં કાળ હતું અદાગી સદીથી આગળ નહિ વધ્યો હોય!

મને યાદ આવે છે, ચાર વરસ પહેલાં કોલેજના મોઝા વરસમાં હું માનસશાસ્ત્ર શીખતો હતો. એ માનસશાસ્ત્રમાં વૈલિશનની, ફ્રોઈડનની અને એડ્ડિશનની વ્યાખ્યાઓ આવતી, થોડીક સિદ્ધાંતની ચર્ચાઓ આવતી, શરીર ને મનના સંબંધની વાતો આવતી, અને

એથી આગળ વધીને ક્રિયા પ્રતિક્રિયાના દેડકાં ને માણસો પર કરેલા થોડાએક પ્રયોગો આવતા. એ બધાનો પ્રશ્નપત્ર નીકળતો અને ઘડતો હોય એમ પરીક્ષા આપતા.

જગત માનસસત્યોથી વિમુખ હોય ત્યારે આટલું શિખવાય તો તો ઠીક; પણ આજથી ચાર વરસ પહેલાં નવા માનસશાસ્ત્રની શોધ થયાને સોળ વરસ વીત્યા પછી, ખોટી કરેલી ને અડધી સાચી માનસશાસ્ત્રની હકીકતોજ અમારા માથામાં ભરવામાં આવતી. એટલું જ નહિ પણ આજે પણ સ્થિતિ સુધરી હોય એવું મારા જાણવામાં નથી. એ અભ્યાસનાં બે વરસો દરમિયાન મારા ડાનમાં અત્યારના માનસશાસ્ત્રના ફોઇડ, યુંગ અને આડલર જેવા સમર્થ વૈજ્ઞાનિકોનાં નામ પણ નહોતાં પડ્યાં. એવા નામ માત્રનો ઉચ્ચાર સરખો પણ અમારા કેાષ્ટએ કર્યો હોય એવું મને યાદ નથી.

માનસશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન પણ નહોતું ને સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર પણ નહોતું, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના વિશાળ વિષયનું એ માત્ર એક નાનકડું અંગ હતું. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગણાતું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એને કોઇ વાર પોતાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચાવતું, કોઇવાર નીતિશાસ્ત્ર એને પોતાની પક્ષપાતી દૃષ્ટિએ ચૂંથતું, અને ઘણીવાર યોગવિદ્યાને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના પોતાના મૂળભૂત સૂત્રને મદદરૂપ બનાવવા એને ઉકેલતું પડતું. એવા ખેંચાખેંચીના સમયમાં, માનસશાસ્ત્રનો કોઇ ચોક્કસ અર્થ ન હોય કે કોઇ સ્થાન ન હોઇ શકે, તે વાત સમજવી અઘરી નથી.

માનસશાસ્ત્રને એ બધી પકડોમાંથી છોડાવી, એને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આપવાનું ને માનસશાસ્ત્રનો ચોક્કસ અર્થ રચવાનું માન 'વુંટ' ને ઘટે છે.

એ પહેલાંના કાળમાં ત્યારે માનસશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું એક નાનું સરખું પ્રકરણ માત્ર હતું, ત્યારે જીવનથી ને જગતથી દૂર જાડી ચિંતનો કરવાનો એક આવેગ આવ્યો હતો. ત્યારનાં ઉદ્બુધનોમાં જીવિતને આંખો મીંચી મારી મૂકવામાં આવતી, અને જીવિતમાં 'ખીજ પહેલું કે ઝાડ' એવી ચર્ચાઓ જ્ઞાનનો વિષય થઈ પડતી.

એવા જ્ઞાનના એક પક્ષી જમાના સામે જીદી જીદી પ્રતિક્રિયાઓ થઈ. જેમાંની એક પ્રતિક્રિયાના રંગે માનસશાસ્ત્ર પણ રંગાયું. માનસશાસ્ત્રને બધી રીતે ચૂલ દષ્ટિએ જોવાનો પ્રયત્ન થયો, માનસ આવિષ્કારના ભૌતિક વિજ્ઞાનની રીતે અર્થો થયા, જ્ઞાનનું જોવાનો થકારા માપવાના સમયનાં માપના જ પ્રયોગો માનસશાસ્ત્ર પર થયા.

એ કાળમાં શરીરની રચૂળ મર્યાદાઓ છોડીને માનસશાસ્ત્ર ત્યારે આગળ ન ગયું. શરીરના મન પર થતા રચૂળ આવિષ્કારનાં અવલોકનથી તે સમયનું અવલોકન વધારે આગળ ન વધ્યું, અને દૈવાલોની વચમાંની સંકુચિત પ્રયોગશાળાઓની બહાર તે સમયનું માનસશાસ્ત્ર ન નીકળ્યું. પરિણામે માનસશાસ્ત્રે સ્વતંત્ર થયા છતાં પણ શરીર-માનસશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ પકડ્યું, અને દરરોજના જીવન સાથે સીધો સંબંધ ન બાંધ્યો.

એથી દરરોજના વ્યવહારના પ્રશ્નો ચર્ચાયા નહિ. દરરોજના અનુભવ-માંથી જાડતી ગૂંચો ઉકેલાઈ નહિ, અંદરના અવાજ પરખાયા નહિ, માનસનું સાચું જોડણ મપાયું નહિ, મનુષ્યના કાયદા રૂપ બનતા પ્રશ્નો પર પ્રકાશ ફેંકાયો નહિ, કે મનુષ્યના અનેક માનસિક રોગોના ઉપાયો યોજાયા નહિ. એમ જીવનથી અળગું રહેલું માનસશાસ્ત્ર જે પાંચ વિદ્વાનોનો વિષય બની જીવિતના તાંડવમાં ઉપયોગી થવા મિત્તાય બીજું કંઈ બન્યું નહિ.

પણ વિજ્ઞાન આગળ વધતું હતું; દેશકાળના અંતરાયો બુંસારે જતા હતા; નવાં વાદન ને નવાં સાધનો બન્યે જતાં હતાં; નવાં દૃષ્ટિગિંદુઓ માનવ દૃષ્ટિકાળને બદલ્યે જતાં હતાં, અને નવા જમાનાના નવા જોડેલા પ્રશ્નો નવા ઉકેલ માગી રહ્યા હતા. ત્યારે માનસ-શાસ્ત્રને પણ આગળ વધવું પડ્યું; ત્યારે માનસશાસ્ત્રને કેવળ શાસ્ત્ર મટી વિજ્ઞાન બનવું પડ્યું.

કેવળ શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓને અળગી કરી, દેડકાં અને માણસના જ્ઞાનતંતુના ચડકાર માપવાની પ્રયોગશાળાઓની દીવાલોમાંથી બહાર નીકળી, માનસશાસ્ત્રીએ માનવ જીવનના કોણકા ઉકેલવાનું વિજ્ઞાન રચવું જોઈએ એવી માગણીઓ થવા લાગી.

વિદ્વાતાની રમઝક સહેજ નરમ પડી. માનસશાસ્ત્ર સંકુચિત પ્રયોગશાળાની બહાર આવતું લાગ્યું. એની મદદે વૈદક આત્મ્યું. એણે તો ક્યારનાય મનુષ્યનાં દરદોના ઉપાય યોજવાની મથામણો શરૂ કરી હતી; અને મનુષ્યનાં દરદો એકલા શરીર સાથેજ નહિ પણ મન સાથે પણ જોડાયેલાં છે એમ જણાતાં ડોક્ટર ચર્કિટ અને બર્નહીમે એ દરદોની શોધમાં શરીર શાસ્ત્રની મર્યાદા વટાવી હતી, અને માનસ-શાસ્ત્રની હદમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

ત્યાં જ્યાં તેમણે અદ્યારમી સદીમાં જે ‘મેરમેરીઝમને’ નામે ઓળખાતું અને ઓગણીશમી સદીના અંતમાં જે ‘એનીમલ મેગ્નેટીઝમ’ બન્યું હતું તેમાંથી માનસ રોગચિકિત્સા માટે ‘હિપ્નોટીઝમ’ શોધાયું. એથી આગળ વધી જાત પ્રદેશથી થોડેક નીચે ઊતરી જેનેટ વૈદકીય માનસશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો. આ રીતે જીવનની સીધી જરૂરિયાતમાંથી જન્મ પામી માણસના માનસરોગના ઉપાયની અપેક્ષાએ, માનસશાસ્ત્રનું વિજ્ઞાન વૈદક શાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યું; અને કેવળ માન-

રોગના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળી આજે મનુષ્ય મનુષ્યના અનેક સંબંધો ચર્ચાતું, મનના અત્યાર સુધી અજાત રહેલા પ્રદેશો પર પ્રકાશ પાડતું અને મનુષ્યની અત્યાર સુધી ખોટી રીતે સમજાયેલી સંસ્થાઓના આદિઅંતને સ્પષ્ટ કરતું એક સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન બની ઉભું છે.

ચાર્કોટ સાથે માનસરોગની ચિકિત્સામાં એકલો જેનેટ ન હતો; ફ્રોઇડ પણ હતો. ચાર્કોટે અનેક રહસ્યોથી ભરપૂર એવી શોધખોળ કરવા જેવી દિશા સૂચવી. જેનેટે જાત પ્રદેશથી થોડેક દૂર અર્ધજ્ઞાન (Sub-conscious) સુધી નજર નાખી, ચાર્કોટ સાથે ચિકિત્સામાં બધું ધ્યાન આપ્યું. એ બંને સાથે ચાર્કોટના બીજા વિદ્યાર્થી ફ્રોઇડે પણ માનસરોગોના ઉદ્ભવ માટે દ્વિપ્નોટીઝમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. એણે વિધેનામાં રહી દ્વિપ્નોટીઝમના અનેક પ્રયોગો કરી ન્તેયા હતા. વેદકશાસ્ત્ર જેને અવગણ્યું હતું, જૂના માનસશાસ્ત્રનો જ્યાં પ્રવેશ નહોતો, એવા મનના કોઇ અગાધ ને અશુભેચ્છા પ્રદેશમાં ફ્રોઇડ ગિરરતો જતો હતો. એણે ૧૮૯૯ માં માનસશાસ્ત્રની અસાધારણ શક્તિઓ ને જાંડાણ તરફ દિશાસૂચન કરતા પોતાના પ્રયોગો ને અનુભવાનું એક પુસ્તક લખ્યું. તોય હજુ ફ્રોઇડનું નામ ડોક્ટરોના સમુદાયથી બહાર નીકળ્યું ન હતું.

વિદ્વાનો ને ચિંતકો વિચારમાં પડ્યા. ફ્રોઇડે કોઇ ગદનનામાં હાથ નાખી અત્યાર સુધીના ચમત્કારોનું, દિસ્તીરિયાનું, જૂતપ્રેતાદિનું અસંખ્યતાઓનું, અણસમજાયેલા આવેશોનું રહેઠાણ ગોતી કાઢ્યું; એ બધાંનાં કારણો શોધી કાઢવાની આગાહી આપી, કાયડાઓને ઉકેલવાનું વચન આપ્યું, અસંખ્યતાઓને સુસંખદ બનાવવાનો માર્ગ દેખાડી આપ્યો તથા અત્યાર સુધી ચમત્કાર મનાતા અનેક આધિ-બોરોને સ્પષ્ટ બનાવી સમજણની કાઠિમાં મૂકી દેવાની ગાહેરાન કરી.

૧૯૦૦ ની સાલમાં એલે રવપ્પની રચના ને નિયમની શોધ કરી. અત્યાર સુધી રવપ્પે એક મોટો ગૂંચવાટો દતાં, દસી કાઢવા જેવાં દતાં, કઢંગાં દતાં. અત્યાર સુધી રવપ્પેનો જિંદગી ધર્મગુરુઆના હાથમાં હતો. એને લીધે રવપ્પેના અર્થ અદ્વૈતા આશરે કે અંગત પ્રેરણાઓ પ્રમાણે થતા. શ્રદ્ધાવાનોને ભય કે લાલચમાં નાખવાના સાધન તરીકે લવિષ્યવાણી બોલવા રવપ્પે સાધનરૂપ બનતાં. આજે એણે રવપ્પેનો અર્થ શોધ્યો. એમાં કોઈ અર્થવાણી ને ઇરાદાવાણી વ્યવસ્થા જોઈ, ઇન્દ્રિયાનુભૂતિ જોઈ, રૂપકાના અર્થ વાંચ્યા અને આખા રવપ્પેના તંત્રને માનસઉકેલના એક વિશાળ વિષયરૂપે જગત સમક્ષ રજુ કર્યું.

એટલામાં અર્થશાસ્ત્રની વિદ્વતિ જેવું, સેકાગ્રાના શોપણના અનિવાર્ય પરિણામ જેવું, આખા જગતને સાપરૂપ બનેલું વિશ્વબુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. એની સાથે જગતની ગરીબાઈ વધી, વિનાશ વધ્યો, અનિષ્ટો ઉભરાયાં, શોપણ વધ્યું માનવસમાજમાં એકબીજા વચ્ચે દ્રોહ ને નિરસ્કારનાં વાતાવરણ વધ્યાં. અને લડાઈને અંગે શારીરિક ને માનસિક રોગો વધ્યા.

યુરોપમાં દવાખાનાં ઉભરાયાં. આખું યુરોપ રણભૂમિ પર ને દવાખાનામાં ઉન્માદનાં પરિણામ સેવી રહ્યું. આવાં શરીરો ને મન આયાઓ ને ડોક્ટરોની સારવાર નીચે આવ્યાં. લડાઈના અનેક પ્રકારના લખોના આઘાતોથી ઉન્મત્ત કે ગાંડા થયેલા અનેક દરદીઓની સારવાર કરવાનું કામ માનસચિકિત્સકોને હાથ આવ્યું.

આ અચાનક ઉભી થયેલી જટુરિયાતે વિજ્ઞાન બનવા જતા માનસશાસ્ત્રની અત્યંત ઉપયોગી વ્યવહારિક બાજુ બતાવી આપી. વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શોધખોળની જેમ મનુષ્યના જીવનના પ્રશ્નો

ઉદ્ભવવા માટે, અને માણસના દગ્ધોના ઉપાય યોગ્યતા માટે માનસ-વિજ્ઞાન પણ વપરાયું. આ પરિસ્થિતિએ ક્રોઇડને માનસવિજ્ઞાનનાં જાંડાણ જોતવાની સૌથી તક આપી. માનવજન તરફની એની સહૃદય સદાનુભૂતિએ એની બુદ્ધિને પ્રેરી; જાગેલી બુદ્ધિએ માનસરસરથે પર જોધક પ્રકાશ નાખ્યો. એણે મનુષ્યના મનનાં રસરથોને સૌને સમજવા માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં. અત્યાર સુધી બંધ રહેલી એક મોટી અત્યંત અગત્યની જીવનપ્રયોગશાળાનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં. માનવ સમાજને મોટરો કે આગગાડીઓ અને ટેલીફોન કે વીજળીના દીવા આપનારાઓ કરતાં એણે કોઈ વધારે મહત્ત્વની, વધારે જરૂરિયાતની ને વધારે ઉપયોગિતાની બેટ ધરી. વૈજ્ઞાનિકની એ અસાધારણ બેટને સમાજ આજ નહિ સમજે તોયે આવતી કાલે તો જરૂર સત્કારશે જ.

ક્રોઇડની સાથે બીજાં એ નામ પણ આગળ આવ્યાં એક યુંગ અને બીજું આડલર. એ બંને ક્રોઇડના શિષ્યો હતા. ક્રોઇડ સખત વૈજ્ઞાનિક રહ્યો. યુંગે તત્ત્વચિંતકની રીતે વિજ્ઞાનને હાથ ધર્યું; આડલરે એ વિજ્ઞાનની એક અમુક બાજુને વિસ્તારી. ક્રોઇડે પોતાના માનસ-શાસ્ત્રને માનસપૃથક્કરણનું નામ આપ્યું. યુંગે પૃથક્કરણશીલ માનસ-શાસ્ત્ર નામ રાખ્યું અને આડલરે વ્યક્તિગત માનસશાસ્ત્ર નામ રાખ્યું. એ રીતે મૂળ વૈજ્ઞાનિકથી એ બંને અમુક અમુક રીતે જુદા પડ્યા.

ક્રોઇડે પોતાના માનસશાસ્ત્રમાં આજના અને ગઇ કાલના જીવને હડધૂત કરેલી જાતિયતા (Sexuality) ને આગળ આણી. યુંગે અહીંની આગળ પાછળ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર વણ્યું, અને આડલરે સત્તાને વચમાં બેસાડી વ્યક્તિગત માનસશાસ્ત્ર રચ્યું. એ ત્રણે જણા અજ્ઞાત મનના અસ્તિત્વમાં તો સંમત રહ્યા.

યુંગની અજ્ઞાત મનની ભાવના ક્રોઇડથી જુદી પડી. ક્રોઇડના

અજ્ઞાન મનમાં માત્ર બાકિશ જ્ઞાનીય દ્રવ્યો, જ્ઞાતીયમંથિઓ, માયાપ સાથેની ક્રિયા પ્રતિક્રિયાઓ, અને બ્રહ્મી જ્ઞાપકા આજપણના ખાસ કરીને દુઃખદ અનુભવો એટલું આન્યું. યુગના અજ્ઞાન મને ખૂબ વિસ્તારવાળું સ્વરૂપ પકડ્યું. એ અજ્ઞાન મનમાં વારસામાં મળેલાં બધાં ચિત્રો, આખો માણસજનની સંસ્કૃતિનાં ઉદાપણ વગેરે વધારામાં આન્યું. યુગે એને 'કલેક્ટ્રીય અનકોનશિયસ' કહ્યું.

ફોઇડની શોધે પોતાના અજ્ઞાત મનથી કેવળ અપરિચિત સમાજના મોટા ભાગને એક કડવો આઘાત આપી વિચાર કરતો બનાવ્યો. નાનું સરખું બાળક પોતાનાં માયાપ સાથે જ્ઞાતીય રીતે આકર્ષાય છે, તથા આપ અને દીકરીના તેમજ મા અને દીકરીના સંબંધમાં જ્ઞાતીય તત્ત્વ રહેલું છે, એવી ફોઇડની શોધોએ અત્યાર સુધીના નીતિબીડ અને ધર્મબીડ સમાજને ઉપરતળે કર્યો. માનસચિકિત્સકની સામે માનસરોગી ધૂંધવાય તેમ એ લોકોએ ફોઇડની આ શોધ સામે રોષ કાઢ્યો.

તેવે સમયે ફોઇડના વિદ્યાર્થી તરીકે ફોઇડ સાથે માનસપૃથક્કરણના પ્રયોગો કરી જોતાં યુગે ફોઇડના માનસશાસ્ત્રના મૂળમાં સંમત થઈ, જ્ઞાતીયતાથી જુદો સૂર કાઢી જાહેર કર્યું કે ફોઇડનો જ્ઞાતીય સિદ્ધાંત એકપક્ષી છે તથા પોતે તે સાથે પૂરો સંમત નથી. એ જુદાઈ આગળથી યુગે ફોઇડના માનસશાસ્ત્રથી સહેજ જુદો ફાંટો કાઢ્યો. એ બંનેની જુદાઇને નિષ્પક્ષપાત નજરે નિહાળી બંનેના ચુલુદોષ જોખવાને આ લેખ પૂરતો ન થાય. પણ વીસ વરસ પહેલાંજ શરૂ થયેલા આત્મદર્શનના શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે આટલી હકીકત બસ થશે.

વીસ વરસ પહેલાં પણ આજે શોધાયલું અજ્ઞાત મન અને તેની અનેકવિધ મંથિઓ હતાં. આજ સુધી આપણે એ સર્વને સમજ્યા

વિના એ સર્વના આવિષ્કારોની સાથે કેનું મદનાત્મક વર્તન ચલાવ્યું છે, અને પરિણામે માનસરોગનાં અને કાયદાઓનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામો બોગવ્યાં છે તે આપણે જાણીએ છીએ. આજે માનસ-વિજ્ઞાને આત્મદર્શન કરવાનું શાસ્ત્ર રચ્યું છતાં આપણે અંધારામાં બાથોડિયાં મારવાનું દીધે ગણીએ, અને બદારના પ્રકારને આપણા જોખમે ઉલ્લેખ કરીએ એ કાષ્ટ શુદ્ધિમાનને જાણે કે પાલવે નવું નથી.

આજે આપણને ખબર પડવા માંડી છે કે આપણને અજ્ઞાન મન છે. આજે આત્મદર્શનશાસ્ત્રે દેખાડી આપ્યું છે કે તે ચોક્કસ રીતોથી પૃથક્કૃત થઈ શકે તેવું છે. એ વાતનો ખ્યાલ ધણા જૂના કાળથી એકેએક પ્રજાએ કર્યો છે. આત્મદર્શન કરવાનો સાદ ઉપનિષદ ને ગીતા જેટલો સોક્રેટીસ ને ઈમુ જેટલો, શુદ્ધ ને મહાવીર જેટલો જૂનો છે. પણ એ કાળજૂના માનવી પૈશ્વનિક રીતે અમલ કરવાની ને આત્મદર્શનશાસ્ત્રને ચોક્કસ પદ્ધતિસર સૌને માટે 'ખુલ્લું' મૂકવાની રીત તે આજની વિશિષ્ટતા છે. વીસમું શતક એ અત્યંત ઉપયોગી શોધને માટે જરૂર મગરરહેશે.

જેતેડે, ફ્રાઇડે, પુંગે અને અડલરે અનેક અનુભવો પછી જગત સમક્ષ માનસશાસ્ત્રીય નવું દ્રષ્ટિબિંદુ રજુ કર્યું છે. એની એક સૌથી અગત્યની વાત એ છે, કે વિષમધારણુ માનસના અનેક રોગોના પ્રકારો ને ગાંડપણની જાતો, આજના સમધારણુ માનસવાળા મનુષ્યોના માનસવ્યાપારોના જ તુલા યુમાવેલા વ્યનિકરો છે. જેને આપણે સમધારણુ (normal) અને તંદુરસ્ત માનસવાળું મનુષ્ય કહીએ છીએ, તેના માનસવ્યાપારોમાં અને હિસ્ટીરિયા તથા ગાંડપણના અને ચિત્તભ્રમના રોગવાળા વિષમધારણુ (abnormal) દરદીઓમાં ગાંઠો ફેર હોતો નથી. તંદુરસ્ત સમધારણુ મનુષ્યમાં એવી જાતના

મનોવ્યાપાર હોવા છતાં સમતોલપણું જળવાઈ રહે છે ત્યારે ખીજામાં કોઈ અસાધારણ આવેગ એ તુલાને ખોવડાવી દે છે. તુલા ખોવાતાં એક પોતાના માનસવ્યાપારોને બહારના જીવન સાથે બંધ બેસતા કરી શકતું નથી, ખીજું તુલા જળવી રાખી પોતાના માનસવ્યાપારોને બહારની પરિસ્થિતિ સાથે બંધબેસતું કરી સમતાપાણું જીવન જીવી શકે છે.

એ રીતે નવીન માનસવિજ્ઞાને મનની વિષમધારણ [abnormal] અને સમધારણ [normal] સ્થિતિમાં માનસવ્યાપારોનું અનેક પ્રકારનું સામ્ય જોયું. એ બન્નેમાં વિરોધ માત્ર પ્રમાણનો જ હતો, તે ચોક્કસ અવલોકનો ને પ્રયોગો પરથી દેખાડી આપ્યું. વિષમધારણ મનુષ્યોના અવલોકન પરથી અને ખાસ કરી માનસિક રોગોમાંથી શરૂ થએલું માનસવિજ્ઞાન આ સામ્યને લીધે એકેએક સમ કે વિષમ માનસ વ્યાપારને માટે પોતાનાં સત્યો મૂકી શક્યું તથા પોતાના શોધજોળના વિષય તરીકે સમગ્ર માનવજીવનને આવરી શક્યું.

આજનું નવીન માનસવિજ્ઞાન પોતાના પ્રદેશ તરીકે અત્યંત વિસ્તારવાળા માનસપ્રદેશને લઈને ઉભું છે. વિષય [subject] એના મધ્યબિંદુએ છે. આત્મદર્શન એનો ઉદ્દેશ છે. બહારના સંલેગોને બંધબેસતી રીતે જીવવું એ મનોવ્યાપારની એક ક્રિયાપદ્ધતિ લેખાઈ છે. બહારના સંલેગોની અનેક અટપટોમાં બંધ બેસતા ન થઈ રહે તેવા વ્યાપારો અગાધ અસાત પ્રદેશમાં જઈને બહાર આવવાની રાહ જોતા પડ્યા રહે એવો એ ક્રિયાપદ્ધતિનો ક્રમ છે અને એજ ક્રમ પ્રમાણે તુલા ખોવાતાં અનેક જાતના માનસરોગો અને ગાંડપણના પ્રકારો ફાટી નીકળે છે એવી એની જાહેરાત છે.

એ રીતે સમગ્ર જીવનને આવરી લેતા નવીન માનસવિજ્ઞાનનાં મૂળભૂત લક્ષણો બહાર આવ્યાં છે અને તોય આ તો નામ શરૂઆત

કહેવાય. માનવજીવનના પ્રશ્નોમાં રસવાળી એકેએક વ્યક્તિ મારે રક્ષયો જોતવાનું એક અમર્યાદિત ક્ષેત્ર તે આજે ખુલ્લું મૂકે છે. એ રીતે ફોર્મિડ, જોનેટ, યુંગ અને એડલર જેવા એના પ્રજ્ઞાઓ ભાવિ પ્રગતના શોધખોળના વિષય તરીકે મનના અમર્યાદ ક્ષેત્રને ખુલ્લું મુકનારાજ કહેવાય.

નવીન માનસવિજ્ઞાનનાં જાળા અને માનસવ્યાપારને ગતિમાન કરનાર મનની અંદરના શુદ્ધિમાન તંત્રો નીતિમાન કે અનીતિમાન નથી દેખાયાં પણ વિનીતિમાન (a-moral) જણાયાં છે. આત્મ-દર્શનને પદ્ધતિસર ને ઘટનાયુક્ત રીતે સમજ્યા પછી મનુષ્ય નીતિના કેવા નિયમ રચશે, ધર્મનાં કેવાં મંદિરો જાંધશે તથા આસ્તિક થશે કે નાસ્તિક-આવા પ્રશ્નો કે શંકા-કુશંકાઓ માનસશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિ-ગિન્દુએ અસ્થાને ગણાય. નવીન માનસવિજ્ઞાન મનુષ્યને એક જીવન નમૂનામાં [Form] ઘડવા નથી માગતું, એક કે જીવન ધારા ધારણુ પગાવવા નથી માગતું, નવીન માનસવિજ્ઞાન મનુષ્યને આત્મ-દર્શન કરાવવા માગે છે, જીવનની સાચી સમજ આપી બાળકને અનેક ભયો, બહેમો અને ભ્રમોમાંથી મુક્ત કરવા માગે છે તથા આત્મદર્શન અને જીવનની સાચી સમજ પદ્ધતિ મનુષ્ય કેવું જીવન જીવે છે તે જોવા માગે છે.

માનસપૃથકકરણુ-શા માટે !

દાદાઓ અને દાદીમાઓ બોલી ઉઠતાં “અમારા વખતમાં તો એવું કંઈએ નહોતું અને તોય અમારે ચાલ્યું” એવું બોલી એ લોક નવીનતા તરફનો વિરોધ જાહેર કરતાં, એમને નવીનતા તરફનો વિરોધ હતો, કારણ નવીનતા એમના જૂના માપને જુદાં પાડતી હતી. નવીનતા એમના રિચર બનેલા અર્થને આગળ વધવા અને પ્રગતિશીલ થવા સૂચવતી હતી, નવીનતા એમના આજ સુધીના જૂના અસ્તિત્વનો વિનાશ માગતી હતી. એટલે એમને નવીનતા તરફ વિરોધ હતો. એ વિરોધ એવી ધણી રીતે વ્યક્ત થતો.

આજે માનસપૃથકકરણુશાસ્ત્ર સામે એવોજ કાઠ વિરોધ થાય છે, “માનસપૃથકકરણુ શા માટે? આજ સુધી એવું કંઈજ નહોતું, અને તોય બધાંના વ્યવહાર ચાલ્યા.” માનસવિજ્ઞાન તો વિરોધનું પણ પૃથકકરણુ આપી તેનો જવાબ આપે છે. પણ એ બધું જવાબ સમજનારાઓ માટે હોય છે, વગર વિચારે કેવળ સ્વીકાર કે વિરોધ કરનારાઓ માટે હોતું નથી.

માનસચિકિત્સકોનો અનુભવ છે કે માનસરોગીઓ, જે વિચારે જે ગ્રંથીઓ, કે જે દર્શનો અથવા ક્રિયાઓ એમના રોગ સૌથે

લેણવળી દોષ છે તેને પ્રમદ રૂપમાં હો, કે ચિદ્વિમલ તેને બદલે સાવચાનો પ્રયત્ન કરે તો તે મામે પ્રતિકાર કરે છે. “એવું તો બન્યુંજ નથી, એવો સંભવ નથી, એ વાત તારા જૂદી છે. વગેરે” એવો વિરોધ ધળીયાર ઉઘ બની ચિકિત્સકનો, માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રનો વિરોધ બને છે. એ વિરોધને માનસશાસ્ત્રીય ભાષામાં પ્રતિકાર (resistance) કહેવાય છે. એવી જાતનો પ્રતિકાર આપણને નીચે પ્રમદ જાતના પૃથક્કરણ સામે દોષ છે. જાણતાં અજાણતાં યતાં પૃથક્કરણોમા આપણે જૂદી જૂદી રીતે પ્રતિકારો ક્યાં દોષ છે.

આજે પણ પૃથક્કરણશાસ્ત્ર સામે એવો જ કોઈ પ્રતિકાર (resistance) થાય છે. કારણ આપણે સૌ જે કોઈ સંતાડવા માગતા હતા તેને પૃથક્કરણશાસ્ત્ર રૂપરૂ કરવા મામે છે. જે દરદી-ઓની બાબતમાં બને છે તે જાણતા છતાં આપણે પણ કરીએ છીએ. સૌ કોઈ દરદી છે. દરદી તરીકેનો પૃથક્કરણ સામેનો તમારો મારો કે કોઈનો પ્રતિકાર અસ્વાભાવિક લેખાય. પણ પ્રતિકારને ઓછો કરવાનો એકજ ઉપાય સત્યને સમજવાનો છે. આપણી જાતનું દર્શન કરવાનો છે, અને સંતાડવાનો આગ્રહ કરતા સમજવાનો આગ્રહ વધારવાનો છે.

માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર સામેનો પ્રતિકાર ઓછો કરનાર જ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રનો અવિચારી સ્વીકાર કે વિરોધ છોડી શકે છે. એ છોડ્યા પછી જ કોઈ પણ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રના શુભદોષ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ ઉકેલી શકે છે અને ત્યાર પછી જ કોઈને પણ માનસપૃથક્કરણ શાસ્ત્રને સમજવાનો અને પરિણામે આત્મદર્શન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સૌથી પ્રથમ “માનસ પૃથક્કરણ શા માટે” ! એમ પૂછનાર પ્રતિકારની પકડમાંથી છૂટીને

પૃથકકરણને સમજવાની શુદ્ધ દૃષ્ટિથી જ એના ગુણ દોષ જોવા જોઈએ કે એની નિષ્પક્ષ ટીકા કરવી જોઈએ. આપણને પરંપરાગત ધર્મમાંથી વિરોધ કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે, સત્યદર્શન માટે એ ટેવ બારે બૂરી છે. આપણે એમાંથી બચી જવું જોઈએ.

ડૉ. ચાર્લ્સ સાથે કામ કરતા ડૉ. ક્રોમ્પ્ટને એક દીવસ હિસ્ટી રિયાના રોગના નિદાનની મુંઝવણ જાગી. બન્ને વિચારમાં પડ્યા, “એ રોગનું કારણ શરીરના કોઈ ભાગમાંથી જડતું નથી તો એ દશે ક્યાં?” એક પછી એક પ્રદેશ વટાવતા, કાર્ય કારણની સાંકળ પકડી એ લોક મનના રાતપ્રદેશને વટાવી ગયા. અચાત્ પ્રદેશમાં ત્યાં જ્ઞાન અને અચાતના વચલા ઉપાચાત પ્રદેશમાં એ લોકને એ રોગનાં કારણ હાથ લાગ્યાં. બન્નેએ અત્યાર સુધી ગુપ્ત રહેલા રહસ્યને શોધી કાઢવાનો અપ્રતિમ આનંદ અનુભવ્યો. એ માનસપૃથકકરણ હતું. “પૃથકકરણ શા માટે?” એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એમના મગજમાં રમી રહ્યો. માનવજાતને એના અનેક રોગમાંથી મુક્ત કરવા એ ઉભયને માનસપૃથકકરણ એક માત્ર સાધન દેખાયું. ક્રોમ્પ્ટે અચાતપ્રદેશનાં ઊંડાણમાં એકલા જાતે પ્રવેશ કર્યો.

અને ત્યાં શું જોયું? એણે સમ અને વિષમ સૌ માનસ વ્યાપારોનું એક મહાકારણ જોયું. એ મહાકારણ એણે જગત સમક્ષ જણાવ્યું. દરદી બનેલા જગતે એ વાત સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી દીધી. આવા આવા માનસવ્યાપારોનું એવું કારણ હોય કેમ શંકે? અને હોય તોય સ્વીકારવાનું ગમે કેમ! કેમ ન ગમે? કારણ, એ મહાકારણને સમાજે આજ સુધી ગંદુ ગણ્યું છે, પાપી માન્યું છે, સંતાડવા ને શરમાવવા જેવું ધાર્યું છે.

એવું એ કારણ, સૌ વ્યતિકરોનું એક મહાકારણ ક્રોમ્પ્ટે કહે

હે કે જાતીયતા છે “અમારા આજ સુધીના પરિત્ર ગળાયલા, ધાર્મિક મનાયલા, આસ્પાત્મિક ગળાયલા અને દૈવી દેખાયલા બધા વ્યતિકરોના મુગમા પેલા નિરરકારાયલા અવગળાયલા ઘૂમટા ને પડદા પાછળ સંતાડાયલા અને લકડ્યુત બનેલી જાતીયતા ! “અમા-જનું અભિન ને બેઠેલી માનસ રાઠ પાડી ઉઠે છે અને પોતાની જાતી ને બેઠેલી જાતને રક્ષવા પ્રયત્ન કરે છે.” માનસ પૃથક્કરણ શા માટે ? ”

અને તોય માત્ર એમ જામનું નથી કારણ અંદરનો દમાયસો અજ્ઞાત પ્રદેશ કારણગદ ઉભો કરી “માનસપૃથક્કરણ શા માટે,” એમ પૂછે છે તેજ અમરે અંદરના અજ્ઞાત કારણો એની ઉપયોગિતા સ્વીકારતા હોય છે. કોઇકે માનવસમાજને પોતાના અજ્ઞાતમાં આવી આત્મદર્શન કરવા વિનવ્યો અને જ્ઞાતના આધાતને આશ્ચર્ય થાય તેવા અજ્ઞાત કારણો બતાવ્યા. એણે પોતાને સુધરેલો માની કુલાના જગતને મંરૂતિનો જામ બતાવી હેરતમા નાખ્યો અને દિવ્ય-પ્રેર-ણાએને મધ કાલના કારણોથી રૂપક કરી તાજુબ બનાવ્યો. આધાત પામેલો, હેરતમા પડેલો, તાજુબ થયેલો માણસ પ્રતિકારનો માર્યો પૂછે છે “માનસ પૃથક્કરણ શા માટે ? ”

વૈજ્ઞાનિક વિચારણાથી જેના માનસનું એકેએક પરમાણુ ગનિમાન થાય છે એવો કોઇક વૈજ્ઞાનિકની રીતે કોઈ જાતની ગૂંદા વિના, કંઈ પણ સંતાડવાના પ્રયત્ન વિના, ચોક્કસ ઘટના યુક્ત આખી વૈજ્ઞાનિક વિચારણા અને પરિણામો રજુ કરે છે.

(મનુષ્યની અંદર સૌથી બજવાન આવેગ જાતીય આવેગ છે. જન્મથી તે મરણ પર્વત એ આવેગ પ્રત્યેત્પતિથી માંડી તે જૂદા જૂદા અનેક આવિષ્કારો લેતો દેખા ? છે. એ આવેગ સતોષાતો

નથી કે ઉદાત્ત થતો નથી ત્યારે વ્યક્તિ વિરોધી અને સમાજ વિરોધી અનેક ક્રિયાઓમાં પરિણમે છે, અને ત્યારે અનેક શારીરિક ને માનસિક આધિઓમાં દેખાય છે તથા સ્વપીડનને પરપીડનમાં વહે છે.

અત્યાર સુધી આપણા સમાજે એ આવેગને સ્વાભાવિક સંતોષાવા દીધો નથી. સાચી કેળવણીથી ઉદાત્ત થવા દીધો નથી, પરિણામે એ આવેગ આજે અનેક વિષમતાઓમાં, હિંસાઓમાં, ચોરી તથા લૂંટના શિષ્ટ અને અશિષ્ટ સ્વરૂપોમાં ફાટી નીકળ્યો છે. એ સર્વ ઉપદ્રવોને અટકાવવા જિંદગીમાં જાણનારા આપણા શાસકો અને વડીલોએ ચોક્કી પહેરા મૂકી દીધા છે, દવાખાના ને કેદખાના ચલાવી દીધા છે, તથા શિક્ષાના પ્રકારો વધારી નાખ્યા છે. તોય ઉપદ્રવો ઓછા થયા નથી. શોષણ શમ્યું નથી. સમાનતા આવી નથી, કારણ આજ સુધીના ઉપદ્રવો પર મક્કમપદ્ધતિ થાય છે, કારણો ડમાયા નથી. રોગ ચિન્હો પર દવાના રગડા રેડાયા છે, રોગીના મૂળ કારણોની સમજ આવી નથી. નવીન માનસ વિજ્ઞાન કહે છે કે આ જન્મ પરિસ્થિતિની સાચી સમજ નહીં આવે ત્યાં સુધી બધા પ્રયત્નો ધૂળમાં મળવાના છે.

માનસગૃહકકરણમાથી મરી પડતું એ સાદું ને સરલ નીતિ-શાસ્ત્ર, એમાં કોઈ આજ્ઞાઓ નથી, ઉપદેશો નથી, વિધિ નિષેધો નથી. એ વિજ્ઞાન જેટલું જ સાદું, સરલ ને સ્પષ્ટ છે. માનવ સ્વભાવનું દૈવી ચિત્ર આપી માણસજાતને કુલાવી મારવાનું એમાં નથી. એમાં માનવ સ્વભાવની ઉઘાડી દર્શાવતો છે, અનુભવો છે. પરિણામો છે, એને સમજવાને માટે આચરવાને માટે, સામાન્ય જુદી જ જોડો છે, મુશ્કેલી કે પ્રભુકૃપાની જરૂર નથી પડતી એને આચરવા માટે આત્મદર્શનની ને આજની શોષણ પર નબત્તી

હતુપિત સમાજ રચનાના પાયા ખોટી નાખવાની જ જરૂર છે. મોટા વિધિ નિયમો કે જૂતોની જરૂર નથી રહેતી. પાછો રૂઢ સમાજ ખિજવાઇ જાય છે. એનું જૂનું અને દબાયેલું, ચૂંચાયેલું માનસ કચ્છો કરી ઉઠે છે. એને નૈતિક વ્યવસ્થા બાગી જતી લાગે છે, એને જ્યાં ત્યાં સ્વચ્છંદને બ્રહ્માચાર આવનો દેખાય છે, એ પ્રતિકારનો માર્ગો પૂછે છે, “માનસપૃથકકરણ શા માટે !”

ધર્મબીરુ ને કર્મબીરુ, નીતીબીરુ ને શોષણબીરુ મનુષ્યને માનસ પૃથકકરણ આત્મદર્શન કરવા વિનવે છે. અગાતમાં કિતરી એની બાળપણની દબાયેલી ઇચ્છાઓને જોવા આગ્રહ કરે છે. નવીન માનસ વિજ્ઞાન એના જવાબમાં મનુષ્યને પોતાના તરંગો જોવાનું કહે છે, પોતાના સ્વપ્નને વાંચવાનું શીખવે છે, માનવ સમાજે અત્યાર સુધી રચેલી દંતકથાઓ જરાક ઉંડાણથી ઉકેલી જવાનું કહે છે. જીવનની સાચી સમજ એજ એક માનસ-વિજ્ઞાનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. માનસ વિજ્ઞાનને માનસ પૃથકકરણ બધુજ એ ઉદ્દેશ માટે છે અને તોય માનસમાજના જે વિભાગને મન, જીવન એટલે પોતં એકલા કરેલા અને વારસામાં મેળવેલા, અનેક જમો ને વહેમો છે તે વિભાગ પોતાના જમને વહેમોના નાશ પર રચાતા માનસવિજ્ઞાન તરફ કરડી નજરે જુએ છે અને પ્રતિકારના માર્ગો પાછા પોકારી ઉઠે છે કે “માનસપૃથકકરણ શા માટે ?”

અત્યાર સુધી માણસે વિજ્ઞાનથી વેગળા રહીને મનને ગમે તેવી, રૂઢી લાગે તેવી કલ્પનાઓ કરી છે. એણે પોતાની લાગણીને રૂઢી “તેવી લાવનાઓ ઘડી કાઢી છે અને પોતાને ખુશ કરે તેવુંજ આ જીવનનું ને મરણ પછીના જીવનનું સ્વરૂપ બાંધ્યું છે. એમ કયાં પછી એની કોઇ લાગણી, વિચાર કે આચારનો અનુરોધ થયો ત્યાં તેણે

તરંગનો આશ્રય લીધો છે. આજે એને એવે વખતે માનસવિજ્ઞાન બંધી સુંદર કલ્પનાઓ અને તરંગોને ત્યજી વિજ્ઞાનમાં 'ઘણીવાર સખત અને કઠોર લાગતાં સત્યો સ્વીકારવાને તેને અનુરૂપ થવા મોલાવા રહ્યું' છે ત્યારે હજી પણ મૂનકાળમાં જીવતા માનવ સમાજના મોટા વિભાગને રહેજે આઘાત થાય અને શરૂઆતમાં માનસ-વિજ્ઞાન એટલું બધું લોકપ્રિય ન બની જાય એ સમજાય તેવી વાત છે. ખાસ કરીને ત્યારે વિજ્ઞાન વિષયગત (Objective) ન હોતાં વિષયીગત (Subjective) હોય છે ત્યારે એવું વધારે બને છે.

માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર પણ મનુષ્યના જીવન વ્યતિકરોને વિજ્ઞાનની રીતે પૃથક્કૃત કરી, અત્યાર સુધીની ભયંકર ને ભવ્ય ધાર્મિક મૂર્તિઓને ધરાશાયી કરી, કેટલાંએ સુંદર તરંગોની વાસ્તવિકતા ઓગાળી નાખી, કેટલાંએ વૃત્તવૃતાદિ અને વિધિનિષેધોને ચિત્રભ્રમના પ્રકાર તરીકે પૂરવાર કરી, અને મનુષ્યની કેવળ સ્વનંત્ર ઇચ્છા સક્તિને સંજોગોને નિયંત્રિત કરી વિજ્ઞાન તરફ વહેમી દષ્ટિએ જોતા માનવ સમાજના એક મોટા ભાગની હતરાજી બેઠારી લીધી છે.

ત્યારે ત્યારે વિજ્ઞાને નવું સત્ય જાહેર કર્યું છે ત્યારે ત્યારે એવું જ થયું છે. ડાર્વિને ઉત્ક્રાન્તિવાદની ઘોષણા કરી અને કહ્યું કે મનુષ્ય પણ આખી સૃષ્ટિનો એક વિભાગ છે, અને એને ધકનાર કોઈ ખાસ દેવી સત્તા નથી પણ ઉત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે એ બધું બન્યું જાય છે ત્યારે બધું મનુષ્યને માટે છે એમ માનનાર અને પોતાને દિવ્યતાવાળો સૃષ્ટિનો શીરતાજ માનનાર માનવ સમાજનો મોટો ભાગ ધૂંધવાઈ જાયો. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સમાજે એના સિદ્ધાન્તનો જખ્ખર વિરોધ કર્યો, કારણ એ સિદ્ધાન્ત ખોટો હતો તેથી નહીં, પણ એવું સત્ય સમાજને સ્વીકારવું ન હતું તેથી.

એજ રીતે જ્યારે માર્કસે અત્યારની આર્થિક પરિસ્થિતિનો વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉકેલ આપ્યો, અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓનાં અત્યાર સુધી મૂળ કારણરૂપ મનાયલા, ગયા જન્મના મંરકારો, અને કર્મના નિયમ કે નસિબવાદને ઉડાડી દીધો ત્યારે સલામતીને સુરક્ષિત રાખવા, વિના સંકોચે ધાતકી શોષણ ચલાવનાં ધણાએ રોળે ભગવા. એમને એ સત્ય ખોદું લાગ્યું તેથી નહીં, પણ રચ્યું નહીં તેથી.

એજ વાત માનવપૃથક્કરણને લાગુ પડે છે, કારણ પૃથક્કરણ મનુષ્યને નહોતો ગમતો આજ સુધી દબાવેલી બધી અંધીઓ બહાર લાવે છે, સ્વપ્નમાં રૂપકોની જાણ રચી આવતા દમનોને રપટ કરવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢે છે. મનુષ્યને એવા દંભને કારણવાદની પાછળ એની હેલ તેવા નગ્નજન બતાવી આપે છે તથા પોતાને સુધરેલો માની ફૂલાના વિદ્વાનમાં, ધાર્મિકમાં, સંતમાં, નીતિમાનમાં અને સાધુઓમાં પણ મતોષ મારે જૂઠી જૂઠી રીતે દેખા દેતી, ખાસ કરીને જાતીય અને બીજી અનેક દમન કરાયેલી વૃત્તિઓને બતાવી આપે છે. એ રીતે પૃથક્કરણનું શાસ્ત્ર, સસલાનું શીંગડું શોધવા નીકળેલા મનુષ્યને મિથ્યા ક્રમ ન કરવાનું શીખવે છે. પરીઓના પ્રદેશમાં જીવતા બાલિકા મનુષ્યને એ પ્રદેશનું મિથ્યાપણું બતાવી એના કારણરૂપ બાળપણમાં દબાયેલી, જાતીયતાને જોવા લઈ જાય છે, પણ ઘણા ઘણા બ્રમેમાં જીવતો સમાજનો મોટો ભાગ પૃથક્કરણશાસ્ત્ર માટે પ્રતિકાર કરે છે. એ લોકો એક બાળકના જેમ સત્યને સ્વીકારવા કે સમજવા નથી માગતા. કારણ એ એમને ગમતું નથી. પણ પાછો પ્રશ્ન આવે છે, પૃથક્કરણ શા માટે?" મનુષ્યને આત્મદર્શન કરાવી એણે અત્યાર સુધી કરેલા દંભ, ને દાંબેલા દમન, તથા જીવેલા દંભનો ક્રમ બતાવી દેવાની શી જરૂર છે? કારણ, એજ એક આરોગ્યનો અભોધ

ઉપાય છે. મનુષ્ય આત્મદર્શન ક્યાં પછીજ પોતાની જાતને મજબૂત કરી શકે છે તથા અનેક જાતની નબળાઈઓમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે. આત્મદર્શનની એ મદદતા આજે સમજાવવાની ન હોય, કારણ હજારો વરસથી આત્મદર્શનની ઉત્તમતા વિશે કોઈ બુદ્ધિમાને શંકા ધરી નથી. આત્મદર્શનના વિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ આજની નવીનતા છે. એ પદ્ધતિ સામે કોઈને વાધો હોય તો તે વાધો ખીણ વધારે સારી પદ્ધતિ જ્યાં સુધી મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પાયાવાળો ન ગણાય.

પણ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્ર મનુષ્યના આધ્યાત્મિક શી ઉન્નતિ સાધે છે? એ સેખકને ખબર નથી. પૃથક્કરણશાસ્ત્ર એક વિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાન પોતાના ક્ષેત્રમાં આવતા પ્રશ્નો ઉકેલવા માગે છે. આધ્યાત્મિકતાની એને પડી નથી. વિજ્ઞાનથી પોતાનું ક્ષેત્ર છોડી ખીજામાં માથું ન મરાય. શરીરવિજ્ઞાનને એવોજ સવાલ કોઈ કરે તો! આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો શરીર વિજ્ઞાનની હદની બહાર છે એ એનો જવાબ છે. રસાયણ કે ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે કંઈજ નથી કર્યું એમ ખૂબો પાડનાર જરૂર હાસ્યરપદ અને કારણ એમ બોલવું અસંગત લેખાય. દરેક વિજ્ઞાન પાસે પોતપોતાનાં ક્ષેત્રો છે. એ ક્ષેત્રના કોઈપણ પ્રશ્નનો જવાબ તે ક્ષેત્રનું વિજ્ઞાન જરૂર આપે. ખીજા ક્ષેત્રનો જવાબ માનસવિજ્ઞાન નથી આપવું માટે એ ફીક નહોતું જોઈએ એમ કહેવામાં નરી બાંધિશતા અને પોતાના અંગત અણુગત મામેનો પ્રતિકાર માત્ર છે.

માનસપૃથકકરણ—તંત્ર

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે નવીન માનસવિજ્ઞાનના પ્રજ્ઞેના ડૉ. સિગમન્ડ ફ્રોઇડના નામ સાથે માનસપૃથકકરણ (Psycho-analysis) અનિવાર્ય રીતે જોડાયેલું છે. વળી આપણે એ પણ જોયું કે નવીન માનસવિજ્ઞાનથી ન જૂઠા પાડી શકાય તેવા ખીજાં બે નામ ડૉ. યુંગ તથા ડૉ. એડ્લરનાં છે. નવીન માનસવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતિક, પ્રાયોગિક કે ચિકિત્સક સ્વરૂપોમાં જિનરતા પહેલાં નામ સાથે સંબંધ ધરાવતી માનસવિજ્ઞાનની વિચારસરણીનાં એાછીવત્તી જૂઠાઘવાળા સ્વરૂપો આપણે ટૂંકમાં વિચારી જોઈએ.

આત્મદર્શન કરવાની એક ચોક્કસ પદ્ધતિને ડૉ. ફ્રોઇડે માનસપૃથકકરણ નામ આપ્યું. માનસપૃથકકરણનો સીધો અર્થ એટલો જ હોવા છતાં પૃથકકરણને અન્તે હાય આવેલી હકીકતો ઉપરથી જિભા યએલા માનસવિજ્ઞાનને પણ ડૉ. ફ્રોઇડે માનસપૃથકકરણશાસ્ત્ર [Psycho-analysis] એવું નામ આપ્યું છે.

આપણે ડૉ. ફ્રોઇડની દૃષ્ટિએ માનસપૃથકકરણ શાસ્ત્રનીજ વાત કરીએ.

માનસપૃથકકરણશાસ્ત્રનાં મૂળમાં કાર્યકારણનો નિયમ મુખ્ય છે. એકેએક બનાવ કે વ્યતિકરની પાછળ કોઈ ને કોઈ કારણ હોય છે જ. નાની કે મોટી કોઈપણ માનસક્રિયાના મૂળમાં એક કે બીજું માનસ કારણ હોય છે.

માનસક્રિયાના મૂળમાં માનસકારણ હોવાની વાત નવી નથી, અસ્વાભાવિક પણ નથી લાગતી; અને તોય બહારનાં ધારાધોરણો અને ૩૬ માન્યતાઓથી ચૂંચાતા આપણા જીવનમાંથી જાણે એ વાત સાવ જતી રહી છે. એજ કારણથી આપણું આત્મદર્શન અધૂરું રહ્યું છે કે અવળું થયું છે. કાર્યકારણના નિયમને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં વિચારણાથી વેગળા રહ્યાં છીએ અને તેથીજ કેવળ માનસિક વ્યતિકરોના ઉપાય તરીકે કાર્યકારણની વૈજ્ઞાનિક વિચારણાને અભાવે અનેક દોરા બંધાયા છે ને ઝાડા નખાયા છે, ધૂણીઓ અપાઈ છે ને ડા'મ દેવાયા છે; તથા અનેક માનસબિમારોને કેદખાનાં કે દંડા બતાવવામાં આવ્યા છે તથા આપધાતો કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. માનસવિજ્ઞાનને સાચી રીતે વિજ્ઞાન બનાવવા વિજ્ઞાનને અનુરૂપ એવી કાર્યકારણની ભાવનાથી શરૂ કરનાર ડૉ. ફ્રાઇડ માનસવિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક લેખાય.

માનસપૃથકકરણ શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં બીજી એવીજ અગત્યની અજ્ઞાત મનની વાત છે. ડૉ. ફ્રોઇડે જાહેર કર્યું કે માનસ જગતમાં સીધી અગાધ ને વિશાળ અજ્ઞાત મન છે; ત્યારથી અજ્ઞાત મન [Unconscious mind] વિચારકોના વિચારનો અને શોધકોની શોધખોળનો એક અનંત વિષય થઈ પડ્યું છે. વિચારથી બુદ્ધિને સમજાવવા સાથેજ માનસના અનેક અજ્ઞાત વ્યતિકરોને ઉકેલીને એ અજ્ઞાત મનની અગત્યતાનો સાચો ખ્યાલ એણે આપ્યો છે.

તમને, મને ને સી કોઈ ને વણી વાર જાણનાં અજાણનાં થતા

આત્મદર્શનથી અનેક પ્રશ્નો થાય છે. એકાંતમાં કે જાહેરમાં આપણે આપણને કે એકબીજાને અનેક વખત પૂછ્યું છે “આમ થાય છે શા માટે! જાણે જોતજોતામાં એ નામ ક્યાં સૂરી થયું? કેમ યાદે આવતું નથી? એને જોડું છું ત્યારે અણગમના વિચાર કેમ આવ્યા કરે છે! એણે મારું કંઈ પણ બગાડ્યું હોય તેમ છે જ નહિ! અને આવું તે સ્વપ્ન હોય! હું એવું કરું! કોઈ જાણે નો મારે માટે શું ધારે? કહે છે કે હું ઉંઘમાં બગડું છું, અને વાત પણ સાચી. પણ આવા શબ્દો હું શું કામ બોલતો હોમશ? અને પેલો શંકરરાવ બિચારો ગાડો થયો છે ત્યારથી કેવું કરે છે!” એ સૌનો અને બીજા અનેક અણગમતના માનસપ્રશ્નનો જવાબ અજ્ઞાત મનના અંધારપ્રદેશમાં શોધક પ્રકાશ નાખી ડો. ક્રોઇડે જગતને એના આત્મરૂઝવનની એક અત્યંત અગત્યની બાબત બતાવી આપી છે. એ અજ્ઞાત મનની શોધ પછી માણસ જાતની અત્યારસુધીની માન્યતાને જોવાનો એક વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ દાખલ થયો છે, અને એ દ્રષ્ટિકોણે બતાવી આપ્યું છે કે અજ્ઞાત મનના સાચા સ્વરૂપના જ્ઞાનના અભાવને કારણે આજસુધીનો મનુષ્ય ધોળાં સફેદ કપડા પહેરતો છતાં અને રીતબાતોમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે ફગવાઈ ગયેલો હોવા છતાં મનુષ્ય-મનુષ્ય સાથેના સંબંધની રહેણી કરણીમાં તે બાલિશ કે હેવાનજ રહ્યો છે.

એવી જ જૂના જગતને ભડકાવનારી કે આઘાત પહોંચાડનારી ત્રીજી વાત, ડો. ક્રોઇડે પ્રથમ વાર કરી. એ વાત મનુષ્યને તરંગી જીવનમાં વડાકી થઈ પડેલી ઇચ્છાશક્તિને [will] ખેંચી લેવાની છે. એણે બતાવી આપ્યું કે મનોબળનું કેન્દ્ર જે ઇચ્છાશક્તિના [will] નામથી ઓળખાય છે તે નથી, પણ એકેએક માનસ વ્યતિકર પાછળ સ્વતંત્ર મનોબળ રહેલું હોય છે. એ રીતે એણે આખા માનસને જીવતું બનાવ્યું. એકેએક માનસવ્યાપારને શક્તિશાળી

બનામો એણે જાહેર ક્યુ' કે ઇચ્છાશક્તિ બહુ નાની શક્તિ છે પણ વેગો ને આવેગો, પસંદગીઓ ને તિરસ્કારોના સ્વરૂપમાં દમન કરાવતી બીજી અનેક પ્રચંડ માનસશક્તિઓ, અજ્ઞાત મનમાં પડી હોય છે અને ગમે તેવી જખરી ઇચ્છાશક્તિનાં અસાધારણ બળોને ખસેડી નાખી ઉંઘ, કે જાગૃતિમાં, ચિત્તભ્રમ કે ગાંડપણમાં તે દેખા દે છે. કપાળે ટીલાંટપકા કર્યા પછી, હાથીધોડે ચડયા પછી, 'સોહમ'ના, પ્રભુના દીકરા બનવાના કે પયગમ્બર થવાના કોડ સેવ્યા પછી પણ માણસને એક વખત લાગે છે કે એના જીવનના વ્યાપારો અજ્ઞાતમાથી સીધા આવે છે અને એની આજસુધીની ઇચ્છાશક્તિની અનેક કલ્પનાઓને ખોટી પાડે છે. આ વાતની સૌ કોઇને પોતાના જ અનુભવમાંથી પુરાણ કાળથી ખબર પડી છે, પણ પોતાની વહાલી ઇચ્છાશક્તિ એથી ખોટા ગપાટો બની જાય તેવા ભયથી કોઇએ તે જાહેરમાં મૂકવાની દિમ્મત નથી કરી. કોઇએ એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે આ ત્રીજું માનસસત્ય સૌની જાણ માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે.

માનસપૃથક્કરણના જ પાયા જેવી એક ચોથી વાત પણ ઘણી અગત્યની હોવાથી સ્પષ્ટ થવી જોઇશે. એ વાતથી ડાહ્યાઓના ડહાપણ ઉઘાડાં પડ્યા છે. ગાંડપણ ને ડહાપણનો સુમેળ સધાયો છે. ડાહ્યાગાંડાઓનું કેવળ નોખું વર્ગીકરણ કરી પોતાના શાણપણને શોભે તેવું ઉચું આસન સલામત રાખી મૂકનાર ઘણાને એ રચિકર નથી, પણ તોય વાસ્તવિક સત્યને વફાદાર એવું કોઈ પણ વિજ્ઞાન રચિતી દરકારમાં બહુ પડતું નથી. માનમવિજ્ઞાનને પણ તે ન પાલવે.

કોઇપણ ચિત્તભ્રમ કે ઉન્માદનો પ્રકાર મનુષ્યના ડહાપણ ભરેલા જીવનથી જૂદો નથી હોતો. તદ્વાવન માત્ર પ્રમાણનો છે, પ્રકારનો નથી. ચિત્તભ્રમ કે ઉન્માદમાં આજપણના જેવો તરંગ

છે. એ તરંગના પ્રવાહમાંથી જે કાંઈ ચાલુ જીવનના પ્રવાહમાં બંધ બેસતું આવી જવાનો કાળુ ગુમાવે છે ને કેવળ તરંગમાં જે રહે છે તેને આપણે ઉન્માદી કે ચિત્તભ્રમવાળો કહીમે છીએ; જે કાંઈ તરંગમાંથી ચાલુ જીવનના પ્રવાહમાં બંધબેસતી રીતે આવી જવાનો કાળુ ધરાવે છે તેને આપણે શાશ્વપણવાળો કહીએ છીએ.

એને વધારે સ્પષ્ટ કરવા એક દાખલો લઈએ.

રામભાઈ અને બીમભાઈ બન્ને લંગોટિયા મિત્રો. બન્નેએ સાથે કેટલાએ વિચારો કરેલા ને કેટલાંએ પુસ્તકો વાંચેલાં. બન્નેને સાહસનો ભારે શોખ. જીસેવર્ન એમને ઘણો ગમે. બન્ને એકલા પડતા ત્યારે કંઈ કેટલાએ મનોરથો સેવતા. મનમાં ને મનમાં કંઈ કેટલાએ મદાસાગરોમાં મનસ્વી મનવારો ઝંપલાવતા ને ગરૂડની પાખ જેવા વિમાનોમાં આકાશનો ખૂણેખૂણો ખુંદી નાંખતા.

બન્ને એકલા પડે ત્યારે જૂદાજૂદા લગભગ આવા તરંગો સેવતા.

“સીમોટી વાગી ને ગાડી ઉપડી. મોટી મોટી ખીણો પરથી ને કોરી કાઢેલા પર્વતો પરથી ચાલી. કેવું મોટું જંગલ ! ને પછી તો ગાડીમાંથી ઉતર્યા ને ઘોડા પલાળ્યા...અંધારા ધોર જંગલમાં મારી મૂક્યા. બસ જ્યાં જવાય ત્યાં.....”

ઉપર આજ ને નીચે પાણી. એક મોટો પવન વાળો ને મદાસાગર ઉછળ્યો. પછી પાણીનાં પ્રચંડ મોજાને ઇરછદ કાપતું અમાઈ વદાણુ વિપડયું, અને હૂં ! એક ફવાડું પણ ફરકાવ્યા વિના તુતકના માથા ઉપર ઉભો ઉભો કામડામાંથી છૂટેલા બાણુ જેવા વદાણુને, કાળામેઘ જેવાં વાદળને અગાધ મદાસાગરને અને ઉછળતા પાણીને જોઈ રહ્યો.”

“કલાકના સાડાચારસો માઇલની ગતિથી અમારૂં વિમાન ચાલ્યું જતું હતું. માણસો જંતુઓ જેવાં લાગતાં, નદીઓ પાણીના રેલા જેવી બની ગઇ હતી, ડુંગરાઓ કિંડરગાર્ટનનાં રમકડાં બન્યાં હતાં. અમે એવરેસ્ટના માથા ઉપરથી ઉડવા ને નાગા પર્વત પર સીધા ઉતરવા હિમાલય તરફ હાંકી મૂક્યું.”

રામભાઇ ને ભીમભાઇ જેવા આચા ક્રોધના, દ્રોહના, ઇર્ષ્યાના, લોભના, પ્રેમના, લલાહના ને ઝીઝ ઝેવા અનેક વેગના સતોષ મોટે સેવાતા અનેક તરંગો સી ક્રોધના અનુભવના વિષયો છે. ધારો કે તમારે શ્રીમંત બની બંગલા બાંધવા છે પણ તમારા ઘરમાં હાથલાં કુસ્તી કરતા હોવાથી તમે એકલા પડો છો ત્યારે તરંગમાં સુંદરમાં સુંદર રંગબવનમા સંસાર માંડી મહાલો છો. ધારો કે તમારે મોટા વક્તા થવું છે પણ તમારી જીભ તોતડાતી હોવાથી વાસ્તવિકતામા તેમ ન બનતા તમે તરંગમા મોટી મોટી સલાઓ બોલાવી વક્તા તરીકે તમારી જાતને અને સલાજનોને છક કરી નાખો છો; અને ધારો કે તમારે એક જુવાન છોકરી સાથે પ્રેમ કરવો છે પણ સમાજમા તે વાત અશક્ય લાગવાથી તમે તરંગમાં એનો સંગ સેવો છો અને યથેચ્છ વિહરો છો.

ધારો કે ખાતા ખાતા તમે તરંગે ચઢ્યા ને વિમાનમાં ઉડવા લાગ્યા. ધારો કે તમારૂં વિમાન હિમાલયનાં શિખરો પરથી સડસડાટ કરતું ઉડવા લાગ્યું, ત્યાં તો તમને બાએ પૂછ્યું: “રામુ! તું કોલેજમાં લખુતો ત્યારે બાજરીનો રોટલો ખાતો કે?” બિચારી બાને શી ખબર, પણ તમારું ક્વાર્ટ વિમાન લાંગી પડે છે, તમે પછડાયા વિના સલામત હિમાલય જોડે અંતરેથી એક પળવારમાં રસોડામાં આવી પહોંચો છો અને તમારી હિમાલયની કે વિમાનની વાત કોઇને ક્યાં વિના દાવડા થઇ જવાબ આપો છો;

“હા, હા, કોઈ કોઈ વખત પણ અમારો મદારાજ બાજરીના શેટલામાં તલ નાખતો

પણ તમે હિમાલય પગથી નાચે ન આવી શક્યા હોત તો ! તમારા વિમાને નીચે ઉતરવાની ના પાડી હોત તો ! તો તમે શો જવાબ આપત ? તમે કદાચ આતું કંઠક રહેત.

“એ...આવ્યું...જરાક ઉંચે લો, ઉંચે મારા બાપ; નાગો પર્વત તો બચકર હો !...”

અને જો તમે એમ બોલત તો ગાંડા ન મનાત ? ગાંડામાં ને ગાંડામાં એટલોજ ફેર છે. જેને આપણે ગાંડા કહીએ છીએ તે લોક પોતાના બાળપણના યથેચ્છ વિહારમાંથી જીવનના ચાલુ પ્રવાહમાં બંધબેસતા આવી શકતા નથી, જ્યારે આપણે ગાંડા કહીએ છીએ તે આવી શકે છે; મૂળ કે પ્રકારમાં બંને એક છે.

માનસપૃથક્કરણના આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમજ્યા પછી આપણને આપણા માનસની ક્રિયાઓને આપણા દૂષા ને ગુણોના અનેક માનસવ્યાપારોના ભાવિ માટે જૂદી જૂદી જાતના સવાલો ઉપજે છે; પણ આપણે નવીન માનસવિજ્ઞાનનાં જૂદાં જૂદાં સૈદ્ધાંતિક ને પ્રાયોગિક સ્વરૂપાની ચર્ચા કે સ્પષ્ટતામાં ઉતરીએ ત્યાં સુધી એ બધા સવાલો દબાવવા જોઈશે તથા કાર્ય, કારણ કે દૈવ વિશે, ઇચ્છા-શક્તિ કે વૃત્તિઓ વિશે, કલ્પના કે તરંગો વિશે તથા ગાંડપણ કે ગદાપણ વિશે અગર વિચારે આવતા અનેક ઉતાવળા નિર્ણયો કે ખ્યાલોને પણ ઘડીબર અટકાવવા જોઈશે.

માનસપૃથક્કરણના મૂળાક્ષરમાં આપણે “તેણે” વાત કરી. એક કાર્યકારણની બીજી અજ્ઞાત મનની, ને ત્રીજી ઉન્માદી અને ગાંડા ગણાતા મનુષ્યની માનસદશાના પ્રકારબૈક્યની.

હવે આગળ પાછળની સૌ વાતોનો સમાવેશ કરતી ને સૌ માનસજોને ગતિમાન કરતી એક અત્યંત અગત્યની વાત પર આપણે આવીએ. એ વાત મનોબળની છે. ફ્રોઈડ એને પોતાના પૃથક્કરણશાસ્ત્રમાં ‘લિબિડો’ [Libido] ના નામથી ઓળખાવે છે. એ શબ્દને અનુરૂપ ગૂજરાતીમાં કોઈ શબ્દ નથી જડ્યો એટલે એ મૂળ શબ્દ ‘લિબિડો’ નો જ ઉપયોગ કરીશું.

નાના કે મોટા કોઈ પણ માનસ વ્યતિકરના પાયારૂપ અને નાના મોટા કોઈ પણ મનોભાવના મૂળરૂપ, નાનામાં નાના જંતુથી માંડીને તે કાળા માયાના માણસ સુધી એ વૃત્તિઓ મન દ્વારા કામ કરે છે, જ્યાં મનોભાવ છે, જ્યાં નાનો મોટો કોઈ પણ માનસવ્યતિકર છે ત્યાં પશુ કે પક્ષીમાં, જીવજંતુમાં કે મનુષ્યમાં એ એ વૃત્તિઓ છે જ. એક વૃત્તિ આત્મરક્ષણ (self-Preservation) ની, તે બીજી જાતિરક્ષણ [race-Preservation] ની.

આપણે મનુષ્યનીજ વાત કરીએ. એકેએક મનુષ્યનો મનો-વ્યાપાર આ બેમાંથી એક કે બીજા કે બન્ને વૃત્તિઓથી રંગાયલો હોય છે. એવો એક પણ વિચાર નથી, એવી એક પણ લાગણી નથી, મનુષ્ય-મનુષ્યના સંબંધનો એવો એક પણ પ્રકાર નથી, મનુષ્યે રચેલી કોઈ પણ ડાહીડમરી કે ગાંડીધેલી સંસ્થાનું એવું એક પણ સ્વરૂપ નથી, ટૂંકામાં મનુષ્યની ઝીણામાં ઝીણી એવી એક પણ ક્રિયા નથી કે જે આ બેમાંથી એક કે બન્ને વૃત્તિઓના પ્રાપ્તિ પર ને ઉભી હોય. એ મૂળભૂત વૃત્તિઓ લઈ લો અને માનવકીજ્ઞાના આજ સુધી રચાયેલા એકેએક રંગમહેલ ધરાશાયી થશે; એ વૃત્તિઓ ઉઠાવી લો ને મનુષ્યમાં સ્વાર્થ-નિઃસ્વાર્થના અર્થ ઓગળી જશે; એ વૃત્તિઓનો લોપ કરો અને મનુષ્યની એકેએક સંસ્થા અલોપ થશે.

આ વાત નવી નથી, ઘણી જૂની છે; જીવનના અસ્તિત્વ જોટલી જૂની છે. એ વાત મનુષ્યના જન્મ સાથે નથી જન્મી; એની સરજાન એતન [life] સાથેની છે.

અને તોય આજે એ નવી લાગે છે કારણ કે એ જન્મે વૃત્તિઓને મનુષ્યે પોતાના જીવનને અનુકૂળીને સમજવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો એમ કહીએ તોય ચાલે. એ જન્મે વૃત્તિઓ ભયમાંથી ઉગી નીકળેલા ધર્મની રીતે, પવિત્ર ખીકમાંથી જન્મેલી નીનિની રીતે, શોષણને મૂર્તિમંત બનાવતા આજના આપણા સામાજિક કે અન્ય ધારાધોરણની રીતે અથવા એ ત્રણેના નિમિશ્કલાત ઉપદેશક જેવી આજની નિશાળોની રીતે નહીં; પણ શુદ્ધ વિજ્ઞાનની રીતે સમજવાની નવી જૂમ પાડવાને લીધેજ આજનું માનસવિજ્ઞાન નવીન માનસવિજ્ઞાન કહેવાય છે.

એ બે વૃત્તિઓ ક્યાં છે? શું છે? ક્યાંથી નીકળીને કોને મળે છે? વગેરે અનેક પ્રશ્નો આપણા મનમાં દોડધામ કરી મૂકે છે. જેણે જેણે માનસવિજ્ઞાન વિષે જાણ્યું, અજાણ્યું વિચાર કર્યો છે તેણે પોતપોતાની રીતે એ પ્રશ્નોના જવાબ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે એ વિષે કોઈકું શું કહેવું છે તે સાંભળીએ.

એ કે બે હજાર વૃત્તિઓ ભલે હો, સમજવાની દૃષ્ટિએ કે સરસતાની દૃષ્ટિએ એ બધું ઠીક છે; પણ એ સૌના મૂળમાં, એ જન્મે વૃત્તિઓના મૂળમાં, એ બેય વૃત્તિઓને એકજ બનાવતો એક જ વેગ છે. એનું નામ 'લિબિડો' [Libido]

તે શું? એ વેગ તે શું? લિબિડો તે શું?

લિબિડો એ એક બળ છે. એકેએક મનોવ્યાપારને ગતિમાન કરતો ને આદિલિત બનાવતો એ એક જીવનવેગ છે. સ્વરક્ષણ ને

ઝતિરક્ષણની જે વૃત્તિઓ એની જે બાબુઓ બની જાય છે, એનાં જે સ્વરૂપો બની જાય છે. સૌના પ્રાણ જેવો એ એકજ વેગ છે : એનું નામ 'લિબિડો'.

આપણે એને પ્રેમ કહીએ તો કંઈજ ખોટું નથી; જેવો ભૌતિક-વિજ્ઞાનમાં આકર્ષણ (attraction) ના નિયમ પ્રવર્તે છે, રસાયણમાં સામ્યતા (affinity) નો નિયમ પ્રવર્તે છે તેમજ માનસ-દ્રવ્યમાં અને તેથી મનુષ્યજગતમાં તથા જીવનમાત્રમાં પ્રેમનો નિયમ ગતિમાન થાય છે. એનાં જે સ્વરૂપો છે: સ્વપ્રેમ, ઝતિપ્રેમ. એ પ્રેમને કોઈકની બાપામાં, ચાલો, આપણે 'લિબિડો' કહીએ.

લિબિડો એક જબરો જીવનપ્રવાહ છે, જીવનવેગ છે. એ વેગ કે પ્રવાહ જીવનની કોઈ પણ પેઠે આત્મરક્ષણ કે ઝતિરક્ષણની દિશામાં ગતિ કરતો હોય છે. કોઈવાર એની ગતિ કે પ્રવાહ રૂંધાય કે ચૂંથાય છે, ત્યારે એજ પ્રવાહ વિકૃત બની એજ જે વૃત્તિઓ તરફ ગતિ કરે છે. એમ બનતાં જે પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે તેને આપણે રોગીદશા (Pathological condition) કહીએ છીએ. પણ એ વિષય આ લેખનો નથી એટલે આપણે 'લિબિડો' (પ્રેમ) ના સ્વરૂપની વિચારણા આગળ લંબાવીએ.

પાછું પૂછી દેવાય છે: એ પ્રેમ તે શું? 'લિબિડો' તે શું? તમે તો તરતજ જવાબ આપશો કે સ્વરક્ષણ ને ઝતિરક્ષણનો વેગ અથવા આત્મપ્રેમ કે ઝતિપ્રેમ. કોઈક એ બન્ને પ્રેમને જૂદા ન પાડતાં, ઝતિય વૃત્તિ (sexual instinct) ના નામમાં, જીવન-વેગનો નામમાં, સમાવે છે.

એને ન સમજનાર, ઝતિયવૃત્તિ (sexual instincts) અથવા પ્રેમ (Libido) નો પોતાની સંકુચિત દૃષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષના

જનનીય સંબંધ જોડાણનું અર્થ હશે છે; અને એમ કરનાર જોડે જનનીય વૃત્તિને આગસુધી પવિત્ર બીકથી (taboo) જોડા દેવા છે તે કાંઈકની જનની વૃત્તિ (Sexual instinct) ની અનિ વિશાળ કલ્પનાને સેજ બીકથી જુએ છે ને નિદે છે.

[કાંઈકને જીવનવેગ અથવા એની જનનીય વૃત્તિ સ્ત્રીપુરુષમાં જ કે સ્ત્રીપુરુષના પ્રજોત્પત્તિના સંબંધમાં જ કામ કરનાં નથી દેતાં પણ મનુષ્યમનુષ્યના ને સમગ્ર જીવન સાથેના સંબંધમાં કામ કરતા દેવા છે, તથા કાંઈકને 'સિબિડો' એ સ્ત્રીપુરુષનો, માતૃપિતાનો, બાદજીવનનો, મિત્રાચારીનો, શુભામ શેડનો, મનુષ્યનો મનુષ્ય સાથેનો એકએક પ્રેમસંબંધ તથા મનુષ્યનો જગત સાથેનો ને જગતનાં એકએક પ્રાણીપદાર્થ સાથેનો પ્રેમસંબંધ આવી જાય છે.

કાંઈકે ચોક્કસ 'સિબિડો' કે જનનીયવૃત્તિ (Sexual instinct) જોવા વિશાળ શબ્દનો અર્થ ન સમજનાર કાંઈ પણ, કાંઈકના માન-સાધ્યકકરણના નવન સ્વરૂપને પોતાનાં જૂનાં ચોક્કસમાં એસાડવા જાય છે, પોતાની મર્યાદાઓમાં મુકવા માગે છે ને પોતાની બચાકુલ નજરે દૃષ્ટિદાયથી જોવા માગે છે. પરિણામે, નવીન માનસવિજ્ઞાન એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એને સમજાવતું નથી.

કાંઈકના 'સિબિડો' ની ભાવનાએ ધાર્મિકાને ગભરાવ્યા છે, નીતિમાનોને ઉશ્કેર્યા છે, ને દીકાખોરોને દીકા કરવા વેગ આપ્યો છે. પરિણામે એ લોકોમાં માનસપૃથકકરણ પ્રીતિપાત્ર બન્યું નથી; ઉલટું, એ તેમને સાદ્યું છે. કારણ ધાર્મિકાના ક્રિયાકાંડોને નીતિમા-માનોના આચારવિચારને અને જુદીમાનોના ઠાંકપિછોડાને એજે ખુદશા કરી એ સૌને 'સિબિડો' તજે મુકી દીધા છે.

બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે એ સૌથી જૂઠા પાડી દેવાઈ કે “શી પાત કરે છે? અમે અમારાં વ્રતવિચાર કરીએ છીએ તેની પાછળ, અમારા ભગવાન માટે મરી શીટીએ છીએ તેની પાછળ, અમારી માતા-બહેનને જે પવિત્ર દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ તેની પાછળ, તેમજ અમારાં દીકરાદીકરીઓને ચાહીએ છીએ તે ચૂંબીએ છીએ તેની પાછળ, માણસ જાતને વિશ્વજંતુત્વના ભાવમાં ભેટી પડવા માગીએ છીએ તેની પાછળ પણ, સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ જેવી જ જાતીય વૃત્તિ [Sexual instinct] કે જીવનવેગ છે શું?” નવીન માનસવિજ્ઞાન ને માનસપૃથકકરણનો પ્રણેતા એ સૌનો એકજ કંઠાર શબ્દમાં જવાબ વાળે છે : “હા.”

“ત્યારે અમારા બુદ્ધો કે મહાવીરો, ઇસુઓ ને ફિરસ્તાઓ—એ સૌના પ્રેમનું શું? એ સૌનો પ્રેમ કે જીવનવેગ પણ શું જાતીય વૃત્તિ હતો?”

માનસવિજ્ઞાન કહે છે : “હા, જાતીય વૃત્તિ કે જીવનવેગ; અને ‘ભીળું’ કર્યું નહિ.”

વળી વ્યાકુળ બનેલા જૂનવાણી વિચારકોને આશ્વાસન આપનાં તે કહે છે : “પણ ઉભા રહો, એમ ડરો છે શાને? બાકાકુલ યવાની શી જરૂર છે? જાતીય વૃત્તિ [Sexual instinct] કે જીવનવેગ [Libido] થી ડરવા કે ખીરા જેવું નથી, શરમાવા કે સંતાડવા જેવું નથી, નિંદવા કે વગોવવા જેવું નથી, એ જીવનવેગ કે જાતીય વૃત્તિનો એકે એક પ્રકાર ને એનું એકેએક સ્વરૂપ સમજવા ને સત્કારવા જેવું છે.”

બાકાકુલ માનવજાતના મોટા ભાગે એ સ્વરૂપોને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, સત્કારવાનો વિચાર કર્યો નથી, એણે એ જાતીય

વૃત્તિ કે જીવનવેગનાં ઘણાંય સ્વરૂપોને નિંદા છે, સંતાડ્યાં છે, શરમાવા જેવાં માન્યાં છે.

નૂતન માનસવિજ્ઞાન એવી સૌ ભયાનક રીતિઓને વિદ્યુત માને છે. એમાંથી બચી જવા માનસપૃથક્કરણ એ સૌનું પૃથક્કરણ કરી, એ સૌ સ્વરૂપોની તમારી, મારી ને સીને પાસે વૈજ્ઞાનિક સમજ મારે છે.

માનસપૃથક્કરણ કદપનાના તરંગમાંથી પણ જે છે તેનું પૃથક્કરણ કરીને કહે છે કે તરતના જન્મેલા બાળકમાં પણ જીવનવેગ જાતીય વૃત્તિ હોય છે. એ માતાનાં સ્તન ચૂસી એ વૃત્તિને યાદ આપે છે. એવી જ જાતનો સતોય એને પ્રેમના નાના મોટા અનેક આવિષ્કારોથી માંડીને પ્રજોત્પત્તિ અને સુંદરતાનાં અનેક સર્જનોમાં તથા પ્રાણીમાત્રને આહવાના વિશ્વબધુત્વમાંથી મળે છે, તથા એ વેગ વિદ્યુત અને છે ત્યારે એ જીવનવેગ, આત્મપીડનથી, પરપીડનથી, તથા અનેક જાનની માનસરોગી દશાના ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમના પ્રકારોમાંથી સતોય મેળવે છે.

પ્રાથમિક દશાની પવિત્ર ખીંકામાં જીવતો કોઈ પણ સમાજ કે સમાજનો મોટો ભાગ જાતીય વૃત્તિને ભયાનક દૃષ્ટિએ દોષિત ગણી, એ જાતીય વૃત્તિનું આરોપણ નિર્દોષ બાળકમાં થતું જોઈ, માતા અને દીકરામાં પ્રેમમાં થતું જોઈ, પિતાને પુત્રીના પ્રેમમાં થતું જોઈ, ભાઈઓ બહેનના પ્રેમમાં થતું જોઈ, ભક્ત ને ભગવાનની ભક્તિમાં થતું જોઈ તથા સાધુની સાધુતા ને સતીના સદાચારમાં થતું જોઈ ઘડીભર રોય ધરે, પણ એવો ગમે તેવો ઉમ્મ રોય વૈજ્ઞાનિક સત્યને અવરોધી શકતો નથી.

X ગુલામ ને કેરીની પાછળ જતે ફેંકી દીધેલું ને ઉકરડે નાંધેલું ખાતર છે, રૂપાળા દેહની પાછળ મળમૂત્ર લોહીમાંસ છે અને આપણી અત્યંત ઉદાત્ત ને પવિત્ર ગણાતી ભાવનાની પાછળ અને એ ભાવનાઓના મૂળમાં વેગ આપનાર પેલી મેલી મનાયલી, ચૂંચા-પલી અને અપવિત્ર કે પાપી ગણાયલી જાતીય વૃત્તિ (sexual instinct) કે જીવનવેગ છે એમ વિજ્ઞાન બોલે છે, ત્યારે મનુષ્યની જંગલી અવસ્થાની તરંગી મનોદશાને આધાર થાય છે, એની પ્રાથમિક દશાની ધાર્મિક વૃત્તિ જાહેરાત ઉકે છે, અને એનું બહારની બીકોના શિસ્તના નિયમો પર જીવતું નીનિમય માનસ ખળભળા ઉકે છે. પણ એથી વિજ્ઞાનને શું ?

વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાનનાં સત્યને જુએ છે ને જેવું જણાય છે તેવું સમાજ પાસે મૂકે છે. એમ થાય છે ત્યારે વિજ્ઞાન મનુષ્યના સંબંધોમાં સુધારો લાવતું નથી કે છૂટછાટ માગતું નથી; વિજ્ઞાન મનુષ્યના સંબંધોમાં ક્રાન્તિ કરે છે.

જ્યારે એવો વિજ્ઞાનનો શોધક પ્રકાશ આપણા સંબંધો પર પડે છે ત્યારે તદ્દન નવી જાતની સમજ પામીએ છીએ અને જ્યારે આપણને લાગે છે કે આપણા સરકારી, ધાર્મિક અને નીતિના કાયદાઓ પ્રમાણિકપણે ઘડાયા ન હતા, પણ અજ્ઞાનના ઉન્માદમાં ને પ્રાથમિક દશાના તરંગમાં ઘડાયા હતા તથા એ ધારાધોરણોએ આજ સુધીમાં લીધેલાં અનેક મનુષ્યોનાં ઘાતકી બહિષ્કારોના બદલામાં કાંઈજ હિત કર્યું નથી ત્યારે એવા સર્વ ધારાધોરણોને જાખેડી નાખી જીવનને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે સ્વતંત્ર વહેતું મૂકવાની એક માત્ર ફરજ આપણી પાસે આવ્યાર માગે છે.

મન છે, મનનું એક માનસ તંત્ર છે, એ તંત્રને એની પોતાની ઘટના ને રચના છે તથા એ આખું તંત્ર નિયમબદ્ધ છે,

એ વાત જૂની છે; પણ માનસપૃથકકરણ શાસ્ત્ર નવું છે અને એજે આપેસો માનમનંત્રનો ખ્યાલ અને રજૂ કરેસો નિયમ (the law of mental constitution) નવો છે.

એ નિયમ ને તંત્રના ખ્યાલના અભાવે આજસુધીનું મન અનેક રીતે ચૂંધાયું છે. એનું તંત્ર અજ્ઞાનથી ઉપદ્રાવ પામ્યું છે, એની ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ વિકૃતિ પામી છે ને પરિણામે સમાજના માનસમાં આજે જન્માય છે તે વિકૃતિઓ, ચિત્તજનના પ્રકારો ને માંડપણ ઉદ્ભવે છે. એ સર્વના મૂળમાં, સમાજની આર્થિક અસમાન રચના નો છે જ; પણ એ મોટો વિષય હોવાથી એની સ્વતંત્ર વિચારણા આગળ પર રાખી, એમ કહીએ કે આપણી નિંદાઓ ને અદાલતો, જેલખાનાં ને છાત્રાલયો, ધર્મસ્થાનો ને નીતિની સંસ્થાઓએ માનસ-તંત્રના અજ્ઞાનમાં મનુષ્યના મનને ચૂંચી માર્યું છે, તો તેમાં કંઈજ ખોટું નથી.

દવે મૂળ વિષય પર આવીએ.

માનમનંત્રને એક ઘટનાયુક્ત તંત્રનું સ્વરૂપ આપનાર ફેટલાંક અમલનાં અંગો છે જે આપણે આખા તંત્રની દૃષ્ટિએ જોઈ જવાં જોઈશે.

૧. અજ્ઞાત મન (Unconscious mind) એમાંનું એક અજ્ઞાત મન છે. એના અસ્તિત્વ વિષે દવે શંકા કરી શકાય તેમ નથી કારણકે એણે મનુષ્ય માત્રના જીવનમાં ચાલના મનના અજ્ઞાત પ્રવાહમાં, અચાનક ખોડાપ્ત જતી વાણીમાં, લપાટ જતા શબ્દોમાં, કરી બેસાતાં કામોમાં અને અચાનક થમ જતાં કામોમાં પોતાની યાદ આપી છે.

એણે અત્યારસુધીનાં દિવાસ્વપ્નોમાં, જિંદગીમાં જોવાતી વાણીમાં જિંદગીમાં થતી ક્રિયાઓ (somnambulism) માં, દિપ્નોટિઝમની અસરોમાં અને સૂચનોનાં પરિણામોમાં પોતાની જાનને દેખા દીધી છે.

એ અજ્ઞાત મન ડૉ. ફ્રોઇડની દ્રષ્ટિએ નીતિમાન નથી પણ વિનીતિમાન (a-moral) છે. એને કાળુનો બાધ નથી. એ ગમે તેટલા નિષેધો થાય તોય પોતાની ક્રિયાઓમાં સૌ નિષેધોની અસરથી હંમેશાં મુક્ત રહી શકે છે. એની અંદર આનંદપ્રાપ્તિ ને દુઃખ-નિવારણનો મુખ્ય ભાવ પ્રવર્તતો હોય છે, એ અત્યંત અહંભાવી (ego-centric) હોય છે. અજ્ઞાત મન પોતાનું બળ એકમાંથી પોતાની બીજી વસ્તુ પર સહેલાઈથી આરોપી શકે છે. એ બાલિશ (infantile) અને જાતીય (sexual) વૃત્તિવાળું હોય છે.

મનુષ્યનો જીવનવેગ એની પાસે ઘણી ઇચ્છાઓ કરાવે છે. માણસ, એની આર્થિક દશાએ અશક્ય બનાવેલું એવું, ધર્મે નિષેધેલું એવું, જાતિએ ના પાડેલું એવું, સમાજે વખોડેલું એવું, સરકારે ગેરકાયદેસર ઠેરવેલું એવું ઘણું દબાવે છે. આ સઘળું અજ્ઞાત મનમાં જાય છે.

૨. ચોક્કીદાર (Censor): એમ કહાયલું ને અજ્ઞાત (unconscious) માં કે ઉપજ્ઞાત (preconscious) માં જીનરેલું બધું નાશ પામતું નથી પણ બહાર આવવા પ્રયત્ન સેવે છે. કોઈ અનુકૂળ સાથ મળતાં કે સંજોગો જડતાં તે ઘણી રીતે બહાર આવે છે. પણ એ બહાર આવનારના રસ્તામાં કોઈ ચોક્કીદાર બેઠો હોય છે.

એ ચોક્કીદારમાં ખૂબ વ્યાવહારિક કદાપણ હોય છે, એ જાનને રાજી રાખવાનું કામ કરે છે. બહાર આવવા માગતી વસ્તુઓને બહાર

જવા દે છે ખરો, પણ જૂદા જૂદા ઓપ આપી, જૂદા જૂદા. નામ પાડી, જૂદા જૂદા વેશપલટા કરાવી તે તેમને જવા દે છે. એ રીતે વેશપલટા કરી આવેલી અજ્ઞાત મનની વસ્તુઓને આપણે સ્વપ્નમાં ખાસ કરીને જોઈ શકીએ છીએ. અજ્ઞાત મનમાં ક્યાં ને ક્યાં ઝનનનાં બળો કામ કરી રહ્યાં છે, તે જોવા, સ્વપ્નમાં કે બીજી રીતોએ બહાર આવતી અજ્ઞાત મનની વસ્તુઓના ચોક્કીદાર (censor) પહેરાવેલા વેશપલટા ને ઓપની આગપાર જોવાની કામ ચોક્કસ દષ્ટિ કે કાર્મ ચોક્કસ રીત (method) માનસ-વૈજ્ઞાનિકે લાઇ શકતી નેહીએ.

૩ અહંભાવ (Ego): પણ એ ચોક્કીદાર પોને સ્વપ્ન નથી. મનની અંદર અગત્યનો ભાગ બજવતા અહંભાવે એને નીચે દોષ છે. એ અહંભાવ (ego) મનમાં આનંદ માટે ઉપરનજો થતા આનંદપ્રાપ્તિ ને દુઃખનિવારણના અજ્ઞાત પ્રવાહોના વિરોધબળ તરીકે કામ કરે છે એ અહંભાવ જગૃત દશામાંજ ખાસ કરીને કામ કરે છે. સુષુપ્ત દશામાં એને જલ્દી એનો ચોક્કીદાર (censor) કામ પર ચડે છે. એ ચોક્કીદાર અહમ્ની ગેરદાખરીનો લાભ લઈ બહાર આવતી ઘણી અજ્ઞાત મનની વસ્તુઓને વેશપલટા કરાવી બહાર કાઢે છે.

એ અહમ્ભાવ જામત છે, નિયમબદ્ધ છે, વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની મર્યાદાઓમાંજ ફરે છે, બાપદાદાઓના ઉપદેશો ને નીતિના સિદ્ધાંતો તથા સમાજનાં દબાણો એના પર અસર કરે છે, એ આત્મમંતુબ્ધ છે; તે છતાં પણ એ અહંભાવ (ego) ત્રણ વસ્તુઓની અસર નીચે સતત રહેતો હોય છે. એક અજ્ઞાત મનમાંથી સીધા આવતા આનંદભાવ [Id] ની, બીજી બહારની વાસ્તવિકતાની અને ત્રીજી વિવેકશક્તિની (super-ego).

એ ત્રણેમાં સૌથી બળવાન અસર આનંદભાવ (Id) ની હોય છે; અને એ ઉપરાંત બદારની વાસ્તવિકતા [reality] અને વિવેકશક્તિ (super-ego) ની અસર પણ એ જગૃત હોય છે ત્યારે એના પર સતત હોય છે. એ ત્રણે અસરો વચ્ચે એણે સમતોલપણ (balance) જાળવવું પડે છે. જે મનમાં એ તુલા જાળવી શકાતી નથી તે માનસિક બિમારી (psycho-pathology) માં આવી પડે છે,

૪. આનંદભાવ (Id) : આપણે હવે આનંદભાવની વાત કરીએ. એનું મૂળ અજ્ઞાત મનમાં છે. અજ્ઞાત મનમાં દમન કરાયેલી વસ્તુઓને એ આનંદપ્રાપ્તિ માટે બદાર લાવવા માગે છે. એને નીતિ-અનીતિની પડી નથી. એ વિનીતિમાન (a-moral) છે. એને પ્રમાણશાસ્ત્ર (logic) ના નિયમોની કોઈ જાતની પરવા નથી. એ દમન કરાયેલી એકેએક વસ્તુમાં વસે છે, એની અંદર જ્વરદસ્ત મનોબળ અથવા જીવનવેગ (libido) રહ્યો હોય છે. આત્મરક્ષણ અને જાતીય રક્ષણની બે વૃત્તિઓ અથવા જીવનવેગના સંતોષમાં આનંદ હોય છે જ. એટલે એ બન્ને વૃત્તિઓના મૂળમાં આનંદભાવ (Id) હોય છે.

૫. વિવેકશક્તિ (Super-ego) : વ્યક્તિ કે સમાજના માનસની એ નૈતિક શક્તિ (conscience) છે. અહંભાવ ને આનંદભાવની અથડામણમાંથી એ ઉભી થાય છે. એ અહંભાવ પર હંમેશાં સ્વામિત્વ ભોગવે છે અને કોઈ કોઈ વાર આનંદભાવ પર પણ સત્તા ચલાવે છે. અહંભાવને મન તો અંતરાત્મા એટલે કોઈ દૈવી શક્તિ છે. અહંભાવ એના અવાજને ખૂબ મહત્ત્વનો અવાજ માને છે. એ નીતિશાસ્ત્ર રચે છે. જગતભરના સમાજની નીતિના એકેએક નિયમ, અને એકેએક વ્યક્તિના અંતરના અવાજો

પર એની સત્તા પ્રવર્તતી હોય છે. અદંભાવની અંદર એ દંભેશાં નૈનિક દીકાકારનું કામ કર્યું જાય છે અને અદંભાવમાં પાપના ને અપરાધીપણાના ભાવ ઉમેર્યો જાય છે. ગિચારું અહમ્ (ego) એ પાપ ને અપરાધીપણાના ભાંચાથી દૂર રહેવા માગે છે, એ સૌથી ડરતુ રહે છે, અને જ્યાં એને પાપ કે અપરાધની ગંધ આવે છે તે સૌનું દમન (repression) કરવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે.

પણ એ વિવેકશક્તિ (super-ego) અથવા અંતરનો અવાજ કવળ સાપેક્ષ (relative) હોય છે.

એ વિવેકશક્તિએ ઉભા કરેલા નીનિશાઓ, એણે ઘડેલા નીતિનિયમો અને એ વિવેકશક્તિ [super-ego] એ વ્યક્તિઓમાં જમાડેલા અંતરના અવાજોએ, આજસુધીનો મનુષ્યનો ઇતિહાસ જોતાં માલુમ પડે છે કે દંભેશાં સમાજના બદારના સંજોગો [environments] પર જ આધાર રાખ્યો હોય છે. નીતિના નિયમો અને અને અંતરના અવાજોને દોરનાર કાષ્ટ પણ કાળનાં ઉત્પાદક બળો અને આર્થિક ધોરણોજ હોય છે. ગમે તેવા સંત કે મહાત્માઓ પણ એ નિયમને અપવાદરૂપ નથીજ નથી.

પ્રાથમિક દશાના નીતિના નિયમો જૂઠા હતા, અંતરના અવાજો જૂઠા હતા કારણ તે તે સમયના બદારના સંજોગોને અનુકૂળ વિવેકશક્તિ જૂઠી હતી. એ પ્રમાણેજ ગુલામ કાળમાં, મધ્યકાળની રાજાશાહી કે દાકોરશાહીમાં અને આજની મૂડીવાદી સમાજરચનામાં વિવેકશક્તિને અંતરના અવાજો, કાળના જૂઠા જૂઠા સંજોગોને અનુકૂળજ હોય છે.

પ્રાથમિક દશાની સ્ત્રીની નીતિ ને અંતરનો અવાજ એક હતો, ગુલામી દશામાં ધણીનું ધણીપણું ચાલુ રાખવા બળી મરતી સ્ત્રીની નીતિ ને અંતરનો અવાજ જૂઠાં હતાં અને આજની ગુલામીમાંથી

મુક્ત થવા મથના સ્ત્રીત્વની નીતિ ને અંતરના અવાજ એ બંનેથી જૂદાં થતાં જણાય છે.

સમાજનાં આર્થિક ધોરણો તથા સામાજિક અમર્યા થતું ઉત્પાદન ને તેની વહેંચણીથી ધડાના અદાગના સંબંધોને અનુરૂપ નીતિનિયમો તેમજ સંભળાતા અંતરના અવાજો તે થું !

હા, એ વાત જરાક વધારે સ્પષ્ટતા માગે છે. આપણે એ સ્પષ્ટતા આણુ વિષયને અનુરૂપ દ્રષ્ટિએ કરીએ.

વિવેકશક્તિ [super-ego] કોઈપણ કાળના, સમાજના, તેમજ નીતિના નિયમો અને વ્યક્તિના અંતરના અવાજો ધડે છે અને તે કાળ કે સમાજના સંબંધો વિવેકશક્તિને ધડે છે. પણ એ સંબંધોમાં જેની પાસે સત્તા હોય છે તે વર્ગની વિવેકશક્તિ નીતિના એવા નિયમો ધડે છે કે જેમાં સત્તાવાળા વર્ગ પાસે ઉત્પાદનનાં અને આનંદનાં બધાં સાધના હોય. એટલે એ રીતે આજમુખી આનંદભાવ [Id], જેની પાસે ખૂબ મનોબળ છે તેણે સત્તાધારી વર્ગોની મહેનત લૂંટી પોતે વધારેમાં વધારે આનંદ ભોગવવાના નિયમો ધડાવ્યા છે ને એ નિયમોનાં નીતિશાસ્ત્રો બન્યા છે, કારણ વિવેકશક્તિ (super-ego) પર પણ આનંદભાવ [Id] ની જબરી અસર હોય છે.

પરિણામે સામાજિક માનસની તુલા સચવાઈ નથી. સામાજિક અદ્યમને વધારે ને વધારે દમન કરવાં પડ્યાં છે. સમાજના એક નાના સરખા સત્તાધારી વર્ગે બધાજ નિતીનિયમો એક ઘણા મોટા વર્ગને દમવા માટે હાથા કર્યા છે.

એ સંબંધોમાં આપણી આજની વિવેકશક્તિ (super-ego) એ નીતિના નિયમો એક અતિ મોટા વર્ગની મહેનત

લૂંટવા જાણતાં અજાણતાં થડ્યા છે. દમનો વધી પડ્યાં છે. માનવ-સમાજના ઘણા મોટા વર્ગનું આખું જીવન એક વ્યવસ્થિત દમન જન્યું છે. એ રીતે અખત્યાર થતા દમને અસાત મનનો ભાર વધારી દીધો છે. એક નાના સરખા સત્તાધારી વર્ગને બાદ કરતાં અનિ-મોટા શોષિત વર્ગને માટે આનંદનાં સાધનો જતાં રહેતાં એકેએક વ્યક્તિ માટેનું દરરોજનું દમન ભારે થઇ પડ્યું છે.

નૂતન માનસવિજ્ઞાને એ વાત પૃથક્કૃત કરી બતાવી આપી છે. એ બાબત આર્થિક દૃષ્ટિએ ગમે તેવી હોય પણ માનસ સામ્રીય દૃષ્ટિએ ઘણી ભયંકર લેખાય.

— વ્યક્તિ કે સમાજના દમનનો ભાર અતિ ભયંકર છે જ. એ ભાર મનને બિમાર પરિસ્થિતિ (pathological condition) માં મૂકી દઇ મન ને શરીર જેવાં જીવન તંત્રોનો વિનાશ કરી નાખે છે.

એમ કેવી રીત બને છે? દમનનો ભાર વધતાં મનમાં કંઈ જાતની ક્રિયાઓ ચાલી રહે છે? આખા માનસની ક્રિયાપદ્ધતિ શી છે? એવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે આપણને થાય છે. એ સર્વના જવાબમાં આપણે માનસતંત્રના બીજા વિભાગમાં માનસક્રિયા (mental process) ને સ્પષ્ટ કરવી જોઈશે. એ સ્પષ્ટતાની શરૂઆતમાં આપણે આગળ આવી ગએલા જીવનવેગ [libido] ની વાત લાવવી પડશે, કારણ કે કોઈ પણ ક્રિયાના મૂળમાં કોઈ ને કોઈ સક્રિય કે વેગ હોય છે; કોઈ પણ માનસક્રિયાની ગતિમાં જીવનવેગ [libido] છે.

માનસક્રિયા

કોઇપણ ઘટનાયુક્ત રચના તંત્ર કહેવાય છે. તંત્રને તંત્ર બનાવનાર ઘટનાયુક્ત રચનાની પાછળ કોઇ સુદ્ધિમાન બળ, કે શક્તિની ભાવના અનિવાર્ય થઇ પડે છે, કારણ એવી કોઇ શક્તિ કે બળ વિના ક્રિયા માર્ગ અશક્ય હોય છે. આખા માનસતંત્રની પાછળ એવું કોઈ બળ કે શક્તિ હોવીજ જોઈએ. એ માનસબળ કે શક્તિનું સ્વરૂપ માનસપૃથક્કરણ શાસ્ત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. એ માનસશક્તિ કે માનસબળ (psychic energy) આખા માનસતંત્રને (psychical system) ક્રિયા શીલ કરે છે. આપણે એ માનસશક્તિ કે માનસબળને 'જીવનવેગ'ના નામે ઓળખ્યું છે. માનસ ક્રિયાના આ વિષયમાં આપણે એ જીવનવેગની (libido) ક્રિયાપદ્ધતિનો વધુ પરિચય કરશું.

બહુજ બહોળા અર્થમાં જોને આપણે પ્રેમ કહી શકીએ એવો જીવનવેગ માનસ જીવનમાં ગતિમાન થતો આપણને જણાય છે. એ જીવનવેગની એ બાજુ છે. એ બેય બાજુને આપણે જીવનના બે મુખ્ય અવિગો તરીકે ઓળખી છે. એક આત્મરક્ષણ અને બીજો જાતીય રક્ષણ એ બેય આવેગો પાછળ એક જીવનવેગ [libido] ગતિમાન થાય છે. એ જીવનવેગ એક સમયે આત્મપ્રેમ તરીકે

બહાર આવે છે, બીજો સમયે માથાપના પ્રેમ તરીકે દેખા દે છે, ત્રીજો ડેકાણે બાળકો તરફના પ્રેમ તરીકે વર્ણાય છે, અને ચતુર્થા મિત્રાચારીના પ્રેમના રૂપમાં અને આખીય માણસ જાનના પ્રેમમાં નળરે પડે છે. પ્રેમનાં એ સૌ સ્વરૂપોને આપણે પ્રકાર બેઠે જૂનાં પાટી શરૂએ તેમ નથી. એક વ્યક્તિને પોતાનાં માથાપ માટે, પોતાનાં બાળકો માટે, પોતાની સ્ત્રી કે પોતાના માટે તથા આખીય માનવજાતને માટેનો પ્રેમ એક છે, કારણ એ પ્રેમ પાછળ બેમાંથી એક કે બન્ને આવેગો કામ કરના હોય છે. અને ક્રોધપણુ આવેગ પાછળ જીવનવેગ [libido] ગતિ કરના હોય છે. ડૉ. ફ્રોઇડ એ આખા જીવનવેગને, જાતીય આવેગમાં નાખે છે. જાતીય આવેગનાં નામ માથે સમાજને પોતાની પ્રાથમિક દશામાં ચઢી ગયેલી સૂગ હલુ ઉતરી ન હોવાથી ડૉ. ફ્રોઇડની એ વાત સામે સમાજના મોટા ભાગે ડોળા ધુરકાવ્યા છે. એ ધુરકણીના આવેશમાં આવેલો સમાજ ડૉ. ફ્રોઇડનો જાતીયતા (sexuality)નો વિશાળ અર્થ સમજી શક્યો નથી. ડૉ. ફ્રોઇડને મન જાતીયતા [sex] એટલે સ્વત્વ [self] છે. ડૉ. ફ્રોઇડ એ જીવનવેગની ગુનિતે મનુષ્યના જન્મ સાથેજ બહાર આવતી બતાવે છે.

બાળક જન્મે છે. એનો જીવનવેગ ગતિમાન થાય છે. માતાના સ્તનને ધાવી આત્મચરણની જાતીયતા (sexuality) ને સંતોષવાની એ શરૂઆત કરી દે છે. એ રીતે બાળકનો માતા સાથેનો પહેલવહેલો જાતીય સંબંધ બંધાય છે. એજ જાતનો સંતોષ એ પોતાના મળમૂલ વિસર્જનમાં મેળવે છે. એ બન્ને સંતોષ કે જાતીય ક્રિયાઓ બાળક, કિશોર, કુમાર કે વૃદ્ધ થતાં અટકી જતાં નથી પણ બદલાતાં જતાં સાધનોથી મેળ ખાતાં હોય છે.

બાળક મોટું થાય છે. એ બહારના વિષયો સાથે સંબંધમાં

આવે છે. એવો કોઈ પણ સંબંધ મતીય સંતોષ માટે હોય છે, ને એવા કોઈ પણ સંતોષની પાછળ ઉવનવેગ (libido) ની ક્રિયા હોય છે. બદારના વિષયો સાથે સંબંધમાં આવતા બાળકનો ઉવન વેગ એને શરૂઆતમાં આત્મસંતુષ્ટ બનાવે છે. એ પોતાને જ ચાહે છે. પોતા સાથે પ્રેમમાં પડે છે. એને મન બદારનું જગત પોતા સાથેના પ્રેમના સાધનરૂપ બને છે.

બાળક કુમાર કે યુવાન બને છે. એનો ઉવનવેગ જરાક નવીન રવરૂપ ધારણ કરે છે. એને પોતાથી જુદી મતી (opposite sex) સાથે પ્રેમ કરવાનું મન થાય છે. છોકરો છોકરી તરફ ને છોકરી છોકરા તરફ આકર્ષાય છે. બન્નેને એકબીજાનો સંબંધ સેવવાનું મન થાય છે. બન્નેને એકબીજા સાથે વાતો કરવાની ઇચ્છા થાય છે. બન્નેને એક બીજાના શરીરનો સ્પર્શ ગમે છે. બન્નેને એકબીજામાં પોતાના ઉવન વેગનો સંતોષ જડે છે.

એ આવેગ મનુષ્યને કોઈવાર આંધળાં બનાવે છે. એ આવેગને વશ થઈ સ્ત્રીપુરૂષમાં જે વધારે સત્તાવાળું ને બળવાન હોય તે પોતાથી જુદી જાતિની વ્યક્તિ પર હુમલો કરે છે, અને એ રીતે પોતાની વિકૃત બનેલી જાતીયવૃત્તિ સંતોષવા પ્રયત્ન કરે છે. એ બળાત્કાર કે અત્યાચાર જંગલી સમાજનો સામાન્ય ક્રમ હતો, એ બળાત્કાર કે અત્યાચાર જૂના જમાનામાં કાયદેસર પણ મનાતો. તે તે જમાનાઓમાં પુરૂષે સ્ત્રીનાં હરણ કર્યાના, પુરૂષે સ્ત્રી પર બળાત્કાર કે અત્યાચાર કર્યાના દાખલાઓ ભૂતકાળે આપણી સમક્ષ ધરે છે. એ યુગમાં પુરૂષ આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે સલામત હતો એટલે સ્ત્રી કરતાં વધારે સત્તાશીલ અને બળવાન હતો. એ બળને સત્તાનો લાભ લઈ પુરૂષ સ્ત્રી પર બળાત્કાર કે અત્યાચાર કરતો.

આજનો સમાજ પણ એ જૂનકાળના અધેરમાંથી ઉગ્યો નથી. આજના સમાજમાં પણ પુરૂષ આર્થિક દૃષ્ટિએ બંધીજન મિલકતનો માલિક છે, અને આજના સમાજમાં નિર્જન ને અખજા લેખાવડી સ્ત્રી પર પુરૂષનનિનો જગાતકાર કે અત્યાચાર કાયદેસર મનાય છે.

એ જગાતકાર કે અત્યાચારને આજની સરકારે કાયદેસર બનાવ્યો. હોવાથી સરકારી શોખા સાથે દંમેશાં દાય મિલાવતી પ્રચલિત ધર્મની ને નીતિની સંઘાઓએ પણ એજ જગાતકાર કે અત્યાચારને અંગ્રહિ હાંટી પવિત્ર બનાવ્યો છે, તથા નીતિમાન ગણ્યો છે. એ સંઘેગોમાં જાતીય દૃષ્ટિએ આપણા સમાજનો મોટો ભાગ જાતીય વિકૃતિમા અને બલિચાર કે અત્યાચારની સતત દશામાં જીવે છે એમ કહીએ તો એ કથન કહવું સાગે તો પણ વાસ્તવિક તો છે જ.

એ સ્થિતિમાં એવા બદારના વિકૃત સંઘેગોને વશ થએલા અને એ ધર્મનીતિનાં ઝેર ગળાયુથીમાંથી પીને ઉછરેલા આપણા આજના સંત મહાત્માઓ પણ આજની વિકૃત જાતીય મનોદ્રશાને જરાક જૂદી રીતે વશ વર્તે છે, અને સ્ત્રી પુરૂષના અનેક નિર્દોષ જાતીય આવિષ્કારોને પાપી કે ગંદા ગણી નિરસ્કારે છે. એ રીતે લોક જાણતાં અજાણતાં સ્ત્રીને મિલકત બનાવનાર જાતીય આવેશના જગાતકાર કે બલિચારનાં જંગલી સ્વરૂપોને પોષના હોય છે.

એવા આજના એ લોકોને મન પ્રજ્વેત્પત્તિ પાપ છે. છોકરા છોકરીઓ એક આસન પર બેસે તેમાંય પાપ છે. માલિકોની સરકારે કાયદેસર ન ગણ્યા હોય તેવા સ્ત્રી પુરૂષ સંબંધો પાપ છે, માલિકોની વફાદારીની દૃષ્ટિએ કાયદેસર ન ગણાયા હોય તેવાં સ્વતંત્ર સંબંધ કે સ્વતંત્ર પ્રેમથી જન્મેલાં બાળકો પણ પાપી કે ગેરકાયદેસર છે

આ વાત લખતી વેળાએ આજકાલ અનેહો એક ફિરસો યાદ આવે છે. એનો ઉદ્દેશ્ય માર્શિક મિલકત પર રચાયેલી આપણી વિદ્યુત મનોદશા વાળી માર્મિક ને રાગી, નૈતિક ભાવના, ને તેથી ચૂંધાની આપણી માણસાઈની વિચારણા પર પ્રકાશ ફેંકશે.

સદશિક્ષણને અદ્યાર વરસ મુખી સર્વ રીતે સફળ બનાવનાર એક કુશળ શિક્ષક પર અંગત દોષને વરા ધર્મ એક બહેને આરોપ મૂક્યો કે ૭ વર્ષ પહેલાં એ શિક્ષકની શાળામાં હું ભણતી ત્યારે એણે મને ચુંબન કરેલું.

૭ વરસ પહેલાંની આ વાતે આપણા સમાજના સાધુ મહાત્માઓને આજે ગભરાવી મૂક્યા હતા. ૭ વરસ પરની આ સાચી ખોટી વાતના કથનની ભારે તપાસ ચાલી રહી હતી. એ વાતમાંજ આપણા સમાજના સાધુ મહાત્માઓને અનેક પાપો તરતાં લાગ્યાં હતાં. એ વાતના નિર્ણયમાં ને આત્મશુદ્ધિની વિચારણા અને વાતચાટોની દોડધામમાં ગરીબ પ્રજાની જાહેર મિલકતમાંથી ચારમો પાંચસો રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા હતા. આ સૌના મૂળમાં જાતીય આવેગના કાર્મપણુ રવનત્ર આવેગથી લડકી મરવાની આપણા સમાજની મનોદશા છે અને એના મૂળમાં જાતીય આવેગને પાપી માનતી ને તેના નિર્દોષ રવત્ર આધિકારથી લયાકુલ બનતી મનોદશા છે. આજે એવી નજીવી વાતો આપણને લડકાવે છે, આપણાં જીવન ચૂંથે છે, આપણને અહોભાવથી જોતાં બનાવે છે, આવતી કાલનો વધારે વૈજ્ઞાનિક અને મનુષ્યના જીવનવેગને વધારે સાચી અને વિજ્ઞાનિક રીતે સમજતો સમાજ આપણી આજની નૈતિક ને ધાર્મિક રાગી મનોદશા પર પેટ પકડીને દસશે અને આવતી કાલનું વૈજ્ઞાનિક વિચાર-સરણીવાળું બાળક પણ આપણી આજની ભયાકુલ ને જોમી મનોદશાનો ઉપદાસ કરશે.

પાછા વિષય પર આવીએ. જનતીય-આવેગના નિર્દોષ આ-
વિષ્કારથી લયાકુળ બની એ નિર્દોષ આવિષ્કારોને ચુંચનાં આપણા
જંગલી સમાજે જનતીયતા સાથે અનેક વહેમોને, અનેક પવિત્ર ખીકોને,
અનેક વિધિનિષેધોને, અને અનેક પ્રાયશ્ચિતોને જોડી દીધાં છે. ડો.
ક્રોઈડે એ સૌ તરફ અપેક્ષા સેવી જીવનવેગના આવિષ્કાર જેવા છે
તેવા સમાજ સમક્ષ વૈજ્ઞાનિકની રીતે મૂક્યા છે. કાર્યકારણની દૃષ્ટિએ
વાત કરનાર એ વૈજ્ઞાનિકે મનુષ્યના કોષપણ પ્રેમના સ્વરૂપના
સ્વાભાવિક કે વિકૃત આવિષ્કાર પાછળના કારણ તરીકે જીવનવેગની
ગતિ બનાવી આપી છે.

એક સ્થળે એ જીવનવેગની ગતિનાં સ્વરૂપો ને બહાર મૂકતાં
એ વૈજ્ઞાનિક બોલે છે કે “અમે સુધારકો નથી, દૃષ્ટાઓ છીએ.
અમારે ઝીણી નજરે જોયા વિના ચાલતું નથી અને એ રીતે જોતાં
આજની રૂઢિચૂસ્ત રીતિઓને અને જનતીય નીતિઓને અમે ટકો
આપી શકીએ તેમ નથી. અમે બહુ સહેલાઈથી કહી શકીએ તેમ
છીએ કે આજનો સમાજ જેને નીતિના નિયમો દહે છે તેણે
નિર્દોષોના ઘાત કર્યા છે અને એ બધા નીતિના નિયમો પ્રમાણિક
રીતે કે હઠાપણુપૂર્વક લખાયા નથી.”

આપણા વહેમોએ, આપણી પવિત્ર બનેલી ખીકોએ, આપણા
વિકૃત બનેલા સ્વાર્થોએ, આપણા રૂઢ ચએલા નીતિ નિયમોએ,
આપણી બુદ્ધિની જડતાપર રચાયેલા ધર્મોએ આપણા જીવનવેગના
પ્રવાહોને કેવી રીતે રૂંધ્યા છે ને ચૂંચ્યા છે, એ રૂંધાયેલા ને ચૂંચાયેલા
પ્રવાહોએ કેવાં વિકૃત સ્વરૂપો ધર્મો છે. એ વેગોએ કેવા માર્ગ લીધા
છે ને કેવી રીતે લીધા છે એ બધી વાતો પર આપણે ચાંલુ વિષયની
ચર્ચામાં આવી લાગીએ છીએ.

જાતીયતા (Sexuality) કે જાતીય આવેગ ધિક્કારવા યોગ્ય નથી, એના આવિષ્કારો પાપી કે ખીવા જેવા નથી, અને એ આવેગ અને એના આવિષ્કારોથી કાંઈ પણ મનુષ્ય-પછી તે પાર-ણમાં રમતું બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય, અજ્ઞાની કે જ્ઞાની હોય, અદ્ય કે મહાન હોય તોપણ અળગું રહી શકતું નથી.

બાળકમાં દેખાતો જાતીય આવેગ એની માતાના સ્તનપાનની અને મળમૂત્ર વિસર્જન કરવાની ક્રિયામાં સૌથી પ્રથમ દેખા દે છે એનો આવિષ્કાર ઉંમર અને લિંગ લિંગશારીરિક પરિસ્થિતિ ઉપર પણ આધાર રાખે છે.

એ આવેગ મનુષ્યના આખા જીવનમાં જણાઈ આવે છે, તોય જીવનની અમુક દશા કે વિભાગમાં તે વધારે ઉગ્રતાથી નજરે ચડે છે. જાતીય આવેગના આવિષ્કારનું સાધન આખું શરીર-હોવા છતાં શરીરનાં અમુક સ્થાનોમાં તે વધારે પ્રમાણમાં ઉત્તેજિત થતો જણાય એવાં ઉત્તેજક સ્થાનો (erotojenie zones) પુરૂષ શરીરમાં મળમૂત્ર વિસર્જન કરવાની અને પ્રજોત્પત્તિ કરવાની ઇન્દ્રિય છે તથા સ્ત્રી શરીરમાં મળમૂત્ર વિસર્જન કરવાની, પ્રજોત્પત્તિ કરવાની, અને બાળપોષણ કરવાની ઇન્દ્રિય છે.)

અમુક ઉંમરે મનુષ્ય શરીરનાં એ ઉત્તેજક સ્થાનોનો પૂરેપૂરો વિકાસ થતો હોય છે, અને તે પહેલાં પાશુઓમાં અંગૂઠો ધાવતું બાળક અને શરીરમાં રમતું તથા પાંચ વર્ષનું બાળક ખૂબ નિર્દોષ રીતે જાતીય આવેગની ઉત્તેજના વ્યક્ત કરતું હોય છે.

માખાપ ધારે છે તેવું બોટ કે મૂર્ખ, બાળક, ન હોવાને કારણે પોતાનાં બહેમી માખાપોનો કોઈ પણ જાતીય પ્રશ્ન કે નિર્દોષ આવિષ્કાર તરફનો અભાવ તેઓ એકદમ સમજી જાય છે. પોતા તરફના

આવા વલ્લભથી ચિંતાતુર બનેલાં બાળકો પોતાની દિલ્લયાત્નતા દમન તુરફ વળે છે. એ દમનની સફળતામાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો શુભ રહેલાં હોય છે. એ રીતે બહેમી માળાપ પોતાના બાળકના બાળપણમાંજ અનેક શારીરિક અને માનસિક બિમારીનાં બીજ રાખે છે.

એમ કરનાં કાર્મ પણ માળાપ કે બહેમી સાધુના કામનો જીવન આવેગ રોકી શકતાં નથી. એ જીવન આવેગ એકલાં બહેમી સમાજે નિમેષેલાં શારીરિક લક્ષણોમાંજ જણાઈ આવતો નથી પણ બાળકમાં એ આત્મપ્રેમ અને આત્મસતોષી અનેક પ્રકારોમાં દેખા દે છે. એ પ્રકારોને ન સમજનાર શિક્ષક કે માળાપ પણ બાળકને અપમાની કે એના નિર્દોષ વર્તનમાં આરે આવી એના જીવનવેગને વિદૂત થવાની તક આપે છે.

જ્યારે બાળકનો જીવનવેગ બહેમી કે મૂર્ખ માળાપ રોકે છે ત્યારે એ રૂંધાઅસો પ્રવાહ તરંગે ચડે છે. પ્રાથમિક દશાના જંગલી માણસના એજ પ્રવાહને કુદરત ને જંગલનાં બજો કે શુભ્રામીમાં રાખનાર ગોરાં બજો રૂંધનાં હોય છે. પરિણામે બાળક અને પ્રાથમિક દશાના સમાજમાં વધારે પ્રમાણમાં તરંગી જીવન માણસ પડે છે.

બાળક મોટું થતાં પોતાનાં માળાપને, વડીલોને, માધુ મતોને, ધર્મશાસ્ત્રોને અને ધર્મનીનિતી ગમે તેવી ગાંડી ઘેલી આપ્તાએને આદર્શ માનનાં શીખે છે. એ સમયે એની વિવેકશક્તિ ખીલતી હોય છે. એ સમયે એ વિવેકશક્તિ એની પાસે દંમેશાંજે પસંદગી કરાવે છે તે સાચી કે સારીજ હોય છે એમ માનવાને કશુંજ કારણ નથી. માનસ વિજ્ઞાનમાં વપરાતી વિવેકશક્તિ (conscience) શબ્દને નીતિના રૂઢ અર્થમાં લેવાની બૃહ થવી ન જોઈએ.

એ રીતે બા, બાપા અને વડીલોના આદર્શ બાંધતું બાળક પોતાને માટે અપરાધની ભાવના કેળવે છે. એ સમયથીજ પાપ અને અપરાધ નામનો માનવ સમાજનો મોટો વહેમ એની પાછળ પડે છે.

એને એનો જીવનવેગ ઘણી વસ્તુઓ બતાવે છે. એનો જીવનવેગ એની સામે ઘણાં સ્વરૂપો રજુ કરે છે. એને ઘણાં મન થાય છે. એની સામે ધર્મનીતિના વહેમ ડોળા ધુરંદરતા ઉભે છે. એ ભયાનક બને છે. એની અંદર કલ્લહ જાગે છે. કલ્લહનું પરિણામ દમનમાં આવે છે. દમનમાંથી શારીરિક બિમારીથી માંડીને ગાંડપણ સુધીના બધા રોગો જન્મે છે. એ રોગોમાં-જૂદી જૂદી જાતની માનસિક બિમારીઓમાં વિકૃત રીતે મનુષ્યના જન્મથી રૂંધાયેલા તે દયાયક્ષા અનેક આવિષ્કારો સંતોષ માગતા બહાર આવે છે, અને રોગનાં લક્ષણો તરીકે દેખાય છે.

એક મોટા વેગભર્યા પ્રવાહની કલ્પના કરો. એવો પ્રચંડ જળધોધ પડતાંની સાથે જમીનપર વહેવાને બદલે અંદર ઉતરી જાય છે કે બહારે દોડવા લાગે છે. અથવા તો એ પ્રવાહના વધારે ઉદાત્ત ઉપયોગ કરવા બોલી રાખેલી નહેરોમાં વહેવા લાગે છે.

મનુષ્યના જન્મ સાથે વહેવા માંડેલો જીવનવેગ (libido) બાળકની અમુક ઉંમરે અંદર ઉતરતો હોય છે. બાળક પોતાની જાત સાથે પ્રેમમાં પડે છે. આત્મપ્રેમની એ બ્રમિદાને નાસી રૂડી દોળ કહેવામાં આવે છે.

એવી બ્રમિદા બાળકોના શરીરના વસ્ત્રોમાં માલમ પડે છે પણ કોઈવાર બહારના સંબંધો અંદર ઉતરેલા એ જીવનવેગને મોટા ઉંમરે પણ બહાર નીકળી બહારનાં વિષયો સાથે (object-

love) પ્રેમમાં પડવા દેતો નથી. પરિણામે મોટી ઉંમરનો માણસ પણ પોતે પોતા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હોય કે પોતે પોતાપર મુગ્ધ થયો હોય એવાં લક્ષણો બતાવતો માત્રમ પડે છે. એવી રીતે મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ પણ પોતાપર મુગ્ધ થએલી દેખાય છે.

એમ આત્મપ્રેમમાં પડેલી સ્ત્રી પુરુષજાતને ધિક્કારતી કે પુરુષ સ્ત્રીજાતને ધિક્કારતો અને એ ધિક્કાર ધાર્મિક સ્વરૂપ ધરે છે તો પોતાથી વિરુદ્ધ જાતિની વ્યક્તિનું મુખ્ય જોતાં અલગતાનું જાય છે. એમ પોતાપર મુગ્ધ થએલા સ્ત્રી કે પુરુષો આખો દિવસ આગ્રહમાં પોતાનું જ મુખ જોયા કરતાં હોય છે. શરીર શણગાર તરફ સૌથી વધારે કાળજી રાખતાં હોય છે. બાવી જાતની બિમારી આપણે ત્યાં ઓછી નથી.

પણ ધારો કે અદમ પર મુગ્ધ થએલો જીવનવેગ બહારના વિષયો તરફ (object-love) વહેવા માંડે છે. એ જીવિકામાં છાકરા છાકરીઓ એકબીજાં તરફ આકર્ષાય છે. એવું બહારના વિષય તરફના પ્રેમનું આકર્ષણ બાળક માતા તરફના પ્રેમથી સહે કરતું હોય છે અને એમ બહાર નીકળેલા જીવનવેગ માનુષ્યપ્રેમથી સહે થઈ મિત્રપ્રેમ કે સાથીદાર સુધી પહોંચતો હોય છે.

પણ ઘણીવાર એમ બને છે કે બહારની અમુક વ્યક્તિઓને લીધે એ જીવનવેગ કે પ્રેમ માતા કે પિતા સાથે જોડાઈ રહેતો હોય છે. એમ એક જાતની બિમાર પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે. માતા પર ચોંટેલો જીવનવેગ આગળ વધવા ના પાડે છે, એજ રીતે છાકરીઓના પિતાપર ચોંટેલો પ્રેમ આગળ વિકાસ પામી શકતો નથી.

એને ચોંટ (fixation) થઈ કહેવાય છે. એવી ચોંટ છોકરીની માતા પર થાય છે ત્યારે તેને માતૃ અન્ધિ (eclipsus complex) કહે છે અને છોકરીની પિતા પરની એ ચોંટને પિતૃ અન્ધિ (father complex) કહે છે.

પણ ધારે કે બહારના વિષય તરફ જીવનવેગ વહે છે. એક જીવાન છોકરો છોકરી તરફ બહુજ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાય છે. બંને પ્રેમમાં પડે છે. પણ કોઈ એવું કારણ બને છે કે જેમાં એક જાણુ ખીજને હાંકી કાઢે છે. એ પરિસ્થિતિમાં એમ પાછો વળેલો જીવનવેગ કાર્ષવાર પાછો માતાપર આવીને પડે છે અને ત્યાંજ ચોંટી રહે છે. એમ પાછા વળીને બાળપણના પ્રેમના વિષયપર પડવાના જીવનવેગના પ્રકારને (regression (?)) કહેવામાં આવે છે. પાછો વળેલો અથવા એમ આઘાત પામેલો છોકરીનો જીવનવેગ પિતા પર પાછો વાળાને ચોંટે છે. એ એક જાતની બિમારી કહેવાય. એવી બિમારી ઘણીવાર ખૂબ ગંભીર બનતી હોય છે.

ધર્મનાં સ્વરૂપો આવી જાતના ઘણા દાખલા આપતાં હોય છે. પ્રભુને પિતા કે માતા તરીકે પૂજવામાં એવી કોઈ બિમારી હોય છે. બહારના વિષયોમાંથી પાછો વળેલો જીવનવેગ કોઈ માતાપિતાની તરંગી મૂર્તિ સામે મંજરા ફટતો કે તપ તપતો ઘણીવાર દેખવામાં આવે છે. ધાર્મિક સ્વરૂપોના ઘણા પ્રકારો એવી અનેક માનસ બિમારીઓથી ભરેલા હોય છે. એવા સર્વ પ્રકારો માનસવિજ્ઞાનની ભાષામાં સમાજની સમજ માટે સ્પષ્ટ થવાં જોઈએ.

પણ એ જીવનવેગ ઘણીવાર બહારના વિષય તરફ જતાં રૂંધાય છે. ઘણીવાર બહારના સંજોગોની દૃષ્ટિએ જીવનવેગનાં અમુક સ્વરૂપો દુઃખદ બને છે. તે વેળા એને દયાવવામાં આવે છે. હમન

(repression) શરૂ થાય છે. એમ દજાયત્રી ધણી વાતો અજાત મનમાં જઈ પડે છે. અજાત મનમાં પડેલાં, દમન કરાયેલાં સ્વરૂપો માનસ ગિમારીનાં મૂળરૂપ પડ્યાં હોય છે. એ દમન પ્રકારમાંથી આપણને ખ્યાલ પણ ન હોય તેવાં માનસ ગંગનાં ગંબીર સ્વરૂપો દેખા દે છે.

એ ઉપરાંત જીવનવેગનો એક આવિષ્કાર એવા પણ છે કે જેને સમાજે સંસ્કૃતિના નામથી અપનાવ્યો છે, જેનાં સ્વરૂપો સમાજે વખાણ્યાં છે. એ આવિષ્કારને ઉદાત્તીકરણ (sublimation) કહેવાય છે. એમ ઉદાત્ત થએલા જીવનવેગના સ્વરૂપો પ્રેમનાં વિદ્યાળ સ્વરૂપોમાં, સત્ય શોધનમાં, કાલ એક વિચાર માટે અપાના આપ બોજોમાં, કળાના સૌંદર્યના પ્રકારોમાં નજરે ચડે છે.

સમાજની જે રચનામાં ન્યાયની પ્રથમ બુમિકારૂપ સમાનતા છે, જીવન કલ્પની જીવલેણ દરિદ્રાર્થ નથી, પણ મનુષ્ય મનુષ્ય તરફના સદ્ભાવ અને સદાનુભૂતિ છે ત્યાં એવું ઉદાત્તીકરણ (sublimation) સૌથી વધારે પ્રમાણમાં થતું હોય છે. એથી ઉલટું જે સમાજ-રચના અગિયોના બે ભાગ પર નભતી હોય છે, જેનો એક નાનો સરખો વર્ગ પૈસાના જોરે ધણા મોટા વર્ગનું શોષણ કર્યું જતો હોય છે, ત્યાં મૂડીવાદી સમાજ રચનામાં અનેકાનું શોષણ અને અનેકોની મહેનતની લૂંટ કાયદેસર મનાતી હોય છે એવી સમાજ રચનામાં જીવનવેગનો ઉદાત્ત ભાવ ભાગ્યેજ જડે છે ત્યારે માનસ ગિમારીના અખાડા જેવા કારાવાસો, અને વેશ્યાવાસો ઉભરાતાં હોય છે,

આપણે જીવનવેગની ચાર વાતો વિચારી અદ પર મુગ્ધ થઈ અંદર ઉતરતો જીવનવેગ (libido) સ્વમેહમાં (narcissism) પગિયમે છે. બહારનો વિશ્વ તરફ વહેતો જીવનવેગ કંતો કામ બુન-

કાળની વસ્તુ પર ચોંટી રહે છે (fixation), કે બહારના વિષય તરફથી પાછો વળી ભૂતકાળના માતા કે પિતાના બાકિશ પ્રેમ તરફ વળે છે (regression) અથવા રસ્તામાં રૂંધાયેલો જીવનવેગ આધ્યાત્મ પ્રાપ્તિ કોઈ લાગણી કોઈ ઇચ્છા કે કોઈ ભાવને અસાતમાં ઉતારી દર્શ દમનમાર્ગે જાય છે (repression) અથવા એ જીવન વેગનું સ્વરૂપ ઉદાત્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

પણ આજની સમાજ રચનામાં જીવનવેગનું ઉદાત્તીકરણ (sublimation) અશક્ય થઈ પડ્યું છે. માનવ જીવનવેગને ઉદાત્ત બનવાને માટે જે સામગ્રી કે બહારનાં સાધનોની જરૂર છે તે આજના આર્થિક અધેરમાં બહુ થોડા હકકધારી વર્ગોમાં (privileged) ભરાઈ ગયાં છે, પરિણામે આજે ચિત્તભ્રમના કોઈને કોઈ પ્રકારે ન્યાં ત્યાં જડે છે. આજનાં બધાં ડહાપણ, જાણે દબાવી રાખેલાં ગાંડપણ હોય તેવાં દેખાય છે, એથી આપણે આ સાથે માનસ બિમારીની ઘટ્ટના પાસુ થોડીક સમજ લેવી જોઈશે.

માનસબિમારી (PSYCHO-PATHOLOGY)

અત્યાર સુધીમાં માણસ પાસે ઉદ્દેશ માગતા અનેક ક્રોધકા ઉભા થયા છે અને માણસે એ સૌ સવાલો સાથે પોતાના તે તે કાળના જ્ઞાનને અનુરૂપ વર્તન રાખ્યું છે.

એવો એક કાળ હતો જ્યારે માણસને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હતું. આજે જે કામ કરતાં ઘાતકી કે ખૂની માણસ પણ ખંચાય તેવાં અને તેથી અનેક ઘણા વધારે ઘોર કામો માણસે વિજ્ઞાનના અજ્ઞાનને લીધે કર્યાં છે. એવાં કામોનો એક મોટો વિભાગ માણસે ઘોર અજ્ઞાનમાં કરેલાં ઊંટ વૈદાનો છે અને એ અવળા ઉપાયોનાં ભોગ બનનાર અનેક બિમાર સ્ત્રી પુરુષો હતાં. આપણે એકલી માનસિક બિમારીની વાત કરીએ.

બ્રમ પર રચાયેલી ધર્મ સંસ્થાઓએ બ્રમ ઉભા કરવામાં બાકી નથી રાખી.

પોતાના અનેક બ્રમો અને તરંગોની દારમાળા લઈ ધર્મે ઠાઠ-પણ વ્યતિકરને ઉદ્દેશવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એના એ પ્રયત્નોમાંથી મનુષ્યની બિમારી ઇટકી શકી નહીં, અને પરિણામે ધર્મના આકરા ઉપાયોથી અનેક નિર્દોષો રહેંસાઈ ગયાં છે ને ખૂબ કશું રીત

મરણને શરણ થયા છે. માનસ બિમારીના ઉપાયનો આખો ધાર્મિક ઉકેલ આજની વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ જોતાં આપણને કેવળ પશુતા ભરેલો ને જંગલી લાગે છે.

માનસ બિમારીના જે પ્રકારો સાથે ધર્મની માન્યતાઓ, ક્રિયાકાંડો, કે તરંગો બંધ બેસતા આવી ગયા તે પ્રકારોને ધાર્મિક મનોદશાએ દૈવી કે પવિત્ર ગણી પૂજ્યા છે પણ એ રીતે માનસ બિમારીના જે પ્રકારો ધર્મની બિમાર દશાને ઉકેલી શક્યા નહીં તે સૌ પ્રકારોને ઉપવાસોથી, ઝાંખોથી, કારાવાસમાં પૂરીને પુર્યોને રાક્ષસો, અને સ્ત્રીઓને ડાકણો ગણીને છવનાં સળગાવી મૂકી કે દેવ દેવીઓના નામમા વધેરી નાખી દંડ્યા છે. એવી રીતે દંડ પામી અકાલ મરણને ખૂબ ધાતકી રીતે ભેટનાર બિમાર શહીદોની સંખ્યા મનુષ્યના વિકાસના ઇતિહાસમાં ઘણી મોટી છે. એ સંખ્યા એકજ દેશ કે એકજ સમાજમાં છે એમ નથી પણ એકેએક દેશ અને સમાજમાં છે.

આજે પણ ન્યા ન્યા વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ પહોંચ્યો નથી—પહોંચ્યાડવા દેવામાં આવ્યો નથી,—આજની અસમાન આર્થિક ઘટનાવાળી સમાજ રચનાએ પહોંચ્યાડવા દીધો નથી તેવા સમાજનો એકે એક વિભાગ બહુ ધાતકી રીતે પોતાની માનસ બિમારીઓને દહે છે કે દૈવી, અને પવિત્ર માની પૂજે છે. આપણે ત્યાં જે ઘણા નર્તનના પ્રકારો કે માનસ વ્યતિકરો જે કેવળ માનસ બિમારી છે તે ધાતકી રીતે દંડાય છે કે દૈવી અને પવિત્ર માની પૂજાય છે.

અને તોપણ આજે સમાજનો એવો એક ગોરો ભાગ છે. જેણે પૈસાના જોરે પોતાને ઘેર બુદ્ધિના વૈભવ વસાવ્યા છે, પોતાના નાના સરખા ભાગમાં વિજ્ઞાનનાં સાધનો વસાવ્યાં છે તથા વૈજ્ઞાનિક

જ્ઞાનનો લાભ હિતાવ્યે છે. સમાજનાં થોડાંધણાં બાગકો વિજ્ઞાનની વિચારસરણીને ઊકેલી રહ્યાં છે. એ રીતે સમાજના જે વિભાગમાં વૈજ્ઞાનિક વિચારણા આવી છે તે વિભાગ ભૂતકાળની આંધળી અવૈજ્ઞાનિક હેવાનિયતભાષી બચતો બચ છે.

વૈજ્ઞાનિક જે વિચારણાએ હજુ ગદ્ય કાલેજ વિગળીને વરાગના રહસ્ય ગોતી દુનિયાનું સ્વરૂપ બદલી નાખ્યું છે, તથા જે પદાર્થ અને રસાયણની વૈજ્ઞાનિક વિચારણાએ આજે મનુષ્યના શરીરને અનેક રોગોમાંથી મુક્ત કરવાનું વચન આપ્યું છે. તેજ માનસ વૈજ્ઞાનિક વિચારણાએ કેવળ સિદ્ધાંતિક વિતંડાવાદો છોડી હજુ આજેજ મનુષ્યના મનની અનેક બિમારીઓ ઉકેલવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. એ રીતે આજનું નવીન માનસ વિજ્ઞાન, રોગનું નિદાન કરી, રોગના કારણો સ્પષ્ટ કરી, અને રોગની ચિકિત્સા ને ઉપાયો અજમાવી મનુષ્યની સૌથી મોટી બિમારીની વૈજ્ઞાનિક રીતે માવજત કરી રહ્યું છે. માનસ આરોગ્યના એ રીતે જબ્બર પ્રવાહોને છૂટા મૂકનાર વિએનાનો, ડૉ. ફ્રોઇડ છે.*

* It is only necessary here that we should emphasize the momentous nature of the advance which Freud attempted, and its paramount significance in the history of psychological medicine. He refused to accept the traditional limitation of psychology to the merely descriptive levels of science and insisted that psychology could furnish causal conceptions capable of explaining many of the phenomena of medicine, particularly phenomena which had proved peculiarly resistant to every other line of attack....."

(Bernard Hart)

માનસ ચિકિત્સાશાસ્ત્રે (psychotherapy) સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે કાલ્યા ને ગાંડ માણસની માનસ બિમારીમાં પ્રકાર બેદ નથી માત્ર પ્રમાણ બેદજ છે. આજના સમાજની કોઈપણ વ્યક્તિનું માનસ બેધી રીતે કેવળ (normal) સમધારણ હોય એવું માન્ય પડ્યું નથી. વિચલ ધારણતા (abnormality) અમુક પ્રમાણથી વધી ગયા પછી આપણે તેને ગાંડપણ ગણીએ છીએ એટલુંજ. એજ રીતે માનસ બિમારીનાં અનેક કારણોમાં એક સામાન્ય કારણ જીવનવેગ (libido) ના માર્ગ રૂંધાઈ જવામાં છે તથા માનસ બિમારીનું એક સામાન્ય સ્વરૂપ એ છે કે દરદીને પીડન વિના સંતોષ મળતો નથી. પછી એ પીડન સ્વપીડન (masochism) હોય કે પરપીડન (sadism) હોય, અથવા તો બંને હોય, કે જે બંને જાતનાં પીડનો જાતીયતા (sexuality) ની વિકૃતિ છે.

એવી માનસ બિમારીની સમજના મૂળમાં આપણે બે ભાવનાઓ (conceptions) સમજવી જોઈશે. એક અંચિ (complex) અને બીજી દમન (repression). એ બંનેની વાત આપણે આગળ કરી છે. ભાવના એ ક્રિયાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા માટે વૈજ્ઞાનિક વિચારનરણીમાં ઉભી થતી હોય છે. પદાર્થવિજ્ઞાનની એવીજ ભાવના શક્તિ કે બળ (energy-force) છે, જેનો ઉપયોગ પદાર્થની ગતિ (motion) ને સમજાવવા કરવામાં આવે છે.

માનસ બિમારીના મુખ્ય લક્ષણમાં કોઈ પણ જાતની માનસ શિથિલતા (imbecility) ને ગણાવી શકાય. દરદી વિચાર કરવામાં, ક્રિયા કરવામાં, હુદ્દિ વાપરવામાં, ભારે શિથિલ હોય છે. ઘણી વખતે એવી શિથિલતાનું કારણ મનમાં હોવાને જદલે શરીર કે મગજમાં પણ હોય છે. માનસ બિમારીમાં મુખ્ય આવેશ (excitement) ઔદાસીન્યતા (apathy) અને ખિન્નતા (depression) નાં ત્રણ

લક્ષણ માત્રમ પડ્યા છે. વિપ્રમ ધારણ (abnormal) કે વિવ્રત (perverse) રીતે દરદીમાં એમાંથી ઝોક કે એકથી વધારે લક્ષણો દેખા દે છે.

એવી રીતે શરૂ થતી માનસ બિમારીના આવિષ્કારમાં મુખ્ય ઉંઘમાં એકવાની, કામ કરવાની (Somnambulism) ક્રિયાઓ ભ્રમ (delusions) વિભ્રમ (Hallucination) હોય છે. ભ્રમિત રોગીના મનમાં પોતાને વિષે કોઈ ને કોઈ ભ્રમિત માન્યતા ભરાઈ જાય છે.

એવું રોગી ઘણી વાર પોતાની જાતને સૌથી મદાન સ્ત્રી કે પુરુષ માને છે, તથા ઘણીવાર એવા રોગીઓ પોતાની જાતને કોઈ મહાપુરુષ કે સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડેલી માને છે. વિભ્રમવાળા માનસ રોગીઓને ખોટાં જ્ઞાન (sense impression) થાય છે. જે વસ્તુઓ કે દેખાવ હોતા નથી તે એને દેખાય છે, કોઈ વિચિત્ર શબ્દો સંભળાય છે. આખું ધર્મનું બિમારમાનસ ભ્રમ અને વિભ્રમના પ્રકારોથી ભરેલું છે. એવા ભ્રમ અને વિભ્રમના અનેક સ્વરૂપોમાં મુખ્ય પ્રકાર “પકડ” (obsession)નો છે. જાતીય દમનના ધાર્મિક સ્વરૂપોમાં દેખા દેતાં એનાં સ્વરૂપો અનેક છે. ખિચારા મરજદીઓ, અને ધર્મની જડ ક્રિયામાં સડતી વિધવા બહેનો તથા જાતીય પ્રદેશનેજ ચારિત્ર્યનું કેન્દ્ર બનાવી બિમારી પવિત્રતાના ખ્યાલો કેળવતા વિદ્વાનોને સાધુસતો એવા અનેક ભ્રમોનાં ભોગ બન્યાં હોય છે. અભગાહ જવાની, બખટાચાર ચર્મ જવાની, ચારિત્ર્ય ખંડિત થઈ જવાની અનેક ખૂમો એમનાં મગજમાં સોરખકાર કરતી હોય છે તથા નાનો સરખો જાતીય વિકાર બીજી રીતે બહાદુર અને અભય મંદુરિ સેવતા એમના હૃદયને જોરથી ધબકાવી મૂકેલો હોય છે. એવા પ્રકારોમાં ખૂબ સામાન્ય એવા

ગતીય વિકારથી લાડકી ઉડવાના ઘસીઘસીને હાથ ધોયા કરવાના, હજુ કંઈ ભરાઈ ગયું હશે એમ ધારી મુખ વિહળ્યા કરવાના કે દાંન ધોયા કરવાના, અનેક જિભાર પ્રકારો સૌ કોઈના જોવામાં દરરોજ આવતા હોય છે. એ જિભાર દશાના પ્રકારોને કોઈપણ રોગી બુદ્ધિપૂર્વક પૂરવાર કરી શકતું નથી અને તોપણ એની પકડમાંથી છૂટી શકતું નથી. એ ભ્રમિત ક્રિયાને યાંત્રિક રીતે અનુસરવાની ફરજ (compulsion) એને અંદરથી લાગતી હોય છે. એ ફરજના મૂળમાં જાતાં આપણે જિભારીનાં મૂળને શોધી કાઢી શકીએ છીએ.

એના ભ્રમ કે વિભ્રમ પરથી ઉતરી આવેલી વિચારસરણીને તર્કશાસ્ત્ર કે પ્રમાણશાસ્ત્રને અનુરૂપ કોઈપણ વાતચીત બદલી શકતી નથી, કારણ કે એવી જાતની ભ્રમિત દશાનાં મૂળ કોઈ બુદ્ધિની ખામ ખામી કે સકારણતા (rationality) અભાવમાં નથી હોતાં પણ એક કે બીજા કલહમાં હોય છે. કલહ એ આજનો સામાજિક જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તેથીજ વાતક બનેલા કલહના પરિણામરૂપ આજે વિપમધારણતા (abnormality) નું પ્રમાણ અત્યંત વધી ગયું છે.

એ રીતે કલહમાં દમન ખૂબજ પ્રમાણમાં હોય છે અને દમનને ઉભી થતી કે બીજી ગ્રંથિઓ અને પછી તુલા જે આરોગ્યનું એક માત્ર લક્ષણ છે તે લય પામતું હોય છે,

પછી જિભાર દશામાં વિસ્લેષણનો (dissociation) પ્રકાર જન્મે છે. આખા માનસથી કોઈ એક ગ્રંથિ જૂદી પડી જાય છે. જાણે આખા મનમાં એનુંજ અસ્તિત્વ માલુમ પડે છે; અને જિભાર

એ રીતે છટી પટેલી મનિષ્યમાં જુલે છે. આપણે માનસ જિભારીના દરેક પ્રકારમાં આપ્યા મનથી છટી પટેલી એક કે બીજી મનિષ્યનો ઉપદ્રવ જોઈ શકીએ છીએ. એ મનિષ્યને અનિવાર્ય રીતે વશ વર્તતો દરદી બીજાને અસંગત લાગે અને ન સમજાય તેની જૂદી જૂદી ચેષ્ટાઓ કરતો હોય છે અને તોપણ જેમ ભૌતિક પ્રદેશમાં કોઈ અસંગતતા ને સ્થાન નથી તેમ માનસ પ્રદેશમાં પણ નથી. જિભાર દશાવાણું મન કોઈ નિયમ વિના યથેચ્છ વર્તતું નથી પણ જિભાર દશાના એકેએક લક્ષણ પાછળ એક ચોક્કસ માનસક્રિયા પદ્ધતિ ઉભી હોય છે અને તેથીજ જેમ સમધારણ મનનો પ્રદેશ સમજી શકાય તેવો નિયમબદ્ધ હોય છે તેટલોજ સમજી શકાય નેવો નિયમબદ્ધ જિભારમનોપ્રદેશ હોય છે. જો એમ ન હોય તો રામની ચિકિત્સા નિદાન કે ઉપાય અશક્ય બને છે.

એટલુંજ નહીં પણ આપણા દરેકના મનમાં ચાલતી ક્રિયા જોનાં જણાય છે કે આપણે સૌકોઈ જીવન ક્ષણમાં ગાંડા કે ભ્રમિત મનુષ્યના જેવીજ ગડમયજ્ઞ કરતાં હોઈએ છીએ. ત્યારે જી ગડમયજ્ઞ અત્યંત ઉગ્ર બને છે, ત્યારે વિશ્લેષણ (dissociation) સખત બને છે ત્યારે તે જનની મનોદશાને આપણે જિભાર મનોદશા કહીએ છીએ તથા આપણી ઓછા પ્રમાણમાં હોતી દરેજાજની જિભાર દશાને સમધારણતા (normality) ના નામથી ઓળખાવીએ છીએ.

જેમ સમધારણ મનુષ્યની એકેએક નાની કે મોટી માનસક્રિયામાં કોઈ ચોક્કસ અર્થ કે હેતુ હોય છે તેમ ગાંડપણની એકેએક ક્રિયામાં એવો કોઈ ચોક્કસ અર્થ હોય છે. એવાં ગાંડપણનાં ચિહ્નો (symptoms) સ્વપ્નની ક્રિયાઓ જેવાં બહારથી અસંગત

લાગતાં છતાં અંદરથી સુસંગત અને કોઈ ચોક્કસ અર્થવાળાં માલમ પડ્યાં છે.

ઉન્માદમાં થતી ક્રિયાઓનો ચોક્કસ શો અર્થ હશે એવો સવાલ આપણને થાય છે. એનો ચોક્કસ અર્થ શોધી રોગનિવારણ કરવામાં માનસપૃથક્કરણ શાસ્ત્રની સાર્થકતા છે તથા એ અર્થ જૂનજૂન ઉન્માદોના પ્રકારો અને કારણોને અનુલક્ષીને હોય છે પણ ઉન્માદ-ચિહ્નો (neurstic symptoms) ની પાછળ રહેલા અર્થનાં એ મુખ્ય સામાન્ય લક્ષણો હોય છે જે આપણે જાણવાં જોઈએ. એ એ લક્ષણોમાં એક જીવનવેગની તૃપ્તિ (libidinal satisfaction) અને ખીણું સ્વપીડન (mosochism) કે પરપીડન (sadism) હોય છે. ગાંડપણ કે ઉન્માદનો કોઈપણ પ્રકાર ગાંડપણ કે ઉન્માદની રીતે દમન થએલી ઇન્જની તૃપ્તિ મેળવવાનો હોય છે પણ ઉન્માદના કોઈપણ પ્રકારમાં પીડન વિના તૃપ્તિ નથી. કારણકે ઉન્માદથી તૃપ્તિ મેળવવાની માનસક્રિયામાં પણ એ વિરોધ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે સમાધાનીનો (compromise) પ્રયત્ન હોય છે. એવી એ વિરોધી પરિસ્થિતિઓમાં એક દમન કરનાર અને ખીણ દમન પામનાર પરિસ્થિતિ હોય છે. દમન કરનાર પરિસ્થિતિ જેને આપણે સોક્રાચારે નક્કી કરેલી નૈતિક ફરજના નામથી ઓળખી શકીએ તેને પોતાનો સંતોષ જોઈએ છે અને દમન પામનાર પરિસ્થિતિ જેને આપણે આવેગ તૃપ્તિના (instinctual gratification) નામે ઓળખીએ તેને પોતાનો સંતોષ જોઈએ છે. બંનેના સમાધાનનો માનસતંત્રનો પ્રયત્ન જ્યારે ઉદ્ઘાટીકરણની પ્રક્રિયા (sublimational process) થી નથી થતો ત્યારે ઉન્માદથી થાય છે અને ઉન્માદથી થતાં એ એ વિરોધી બળોની સમાધાનીમાં દુઃખદ રીતે સંતોષ કે તૃપ્તિ મળે છે. આપણે એને વિદ્યુતિ કે માનસગિમારી (psychopathology) કહીએ છીએ.

એ માનસ બિમારીની ચિકિત્સા માટે પહેલાં 'દિપ્નોરીઝમ'ની ક્ષિપાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. એ રીતે રેથક રીત (cathartic method) ના નામે ઓળખાતી. એ રીતથી ડોક્ટર દરદીને બિમારીના મૂળમાં રહેલા દુઃખદ પ્રસંગનો ફરી અનુભવ કરાવતો. પણ વખત જતાં 'દિપ્નોરીઝમ' ની રીત બધી બાજતોમાં લાગુ પડી શકતી નહીં. કોઈકે એને બદલે ચિકિત્સા માટે 'ફ્રી એસોસિએશન' (free association) ની રીત શોધી કાઢી. એ નવી રીત પહેલા કરતાં વધારે સારી માલમ પડી છે. એ બધાંનું વિચારથી વિવેચન કે સ્પષ્ટતા સ્વતંત્ર વિષય માગી લે છે. આ રથજે એટલું કહેવું બસ યશે કે માનસ વિજ્ઞાન સાહિત્યની જેમ કેવળ વિતંડાવાદ કે સાક્ષરત્વનો વિષય નથી. આર્થિક ઉપદ્રવ મૂલક ખીજા અનેક ઉપદ્રવોવાળા આપણા સમાજમાં શરીરની બિમારી કરતાં મનની બિમારી મોટા પ્રમાણમાં વધી પડે છે. બિમારીની એકમાત્ર સંખ્યાની સુશ્રૂષા કરવા માનસ વૈજ્ઞાનિકાનું એક મોટું લક્ષ્ય. યોગ્ય તોય ઓછું પડે તેમ છે. પણ આપણે ગભીરોએ હીએ કે દરદીનો નાશ દવાદાર કે મલમપટ્ટામાં નથી. દરદીનાં કારણોને ઉખેડી નાખવામાં છે. દરદીનાં કારણોનો નાશ એજ આજનો સૌથી મોટો ને સૌથી વધારે અગત્યનો કાર્યક્રમ હોઈ શકે. દરદીનાં કારણોમાં સૌથી પહેલું અને એકમાત્ર કારણ આર્થિક અસમાનતા અને પરિણામી ગરીબીમાં છે. એ ગરીબીમાંથી ઉત્પન્ન થએલું રોગને ફાલવાનું બીજું કારણ મૂઢતા છે. એ બન્ને કારણો કે રોગમાત્રનાં મૂળ પરસ્પરાવલંબી હોઈ સાથે જવાં જોઈએ. આર્થિક સમાનતા અને વૈજ્ઞાનિક વિચારણા એ બે આ નવાયુગના નવા સંજોગ કહેવાય. એ બન્નેપર આવવી કાલનું આરોગ્ય અવલંબે છે.

વિભાગ બીજો

માનસવિજ્ઞાન અને ધર્મ

આપણે ધર્મનો વિચાર કરવા એસીએ છીએ; ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નહિ, પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ. વિજ્ઞાનની રીત હકીકતો પરથી નિયમ પર જવાની છે. આપણે ધાર્મિક હકીકતો પરથી કયા નિયમ કે મિલ્કત પર આવીએ છીએ તે જોઈએ. એ જોતાં આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આપણે પદાર્થવિજ્ઞાન નહીં પણ માનસવિજ્ઞાનના દ્રષ્ટિકોણમાં ધર્મને ઉક્તિય માગીએ છીએ.

આપણને શરુઆતનો સવાલ યાત્ર છે કે ધર્મ શું છે ? આજના જમાનાના “મૂંઝવતા બાળક” (Problem child) જેવો અનેલો ધર્મ શું છે ? માનસ વિજ્ઞાન જવાબ આપે છે કે ધર્મ એ એક માનસિક પરિસ્થિતિ છે, એ પરિસ્થિતિને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ કહેવાય. એ જાનની (ધાર્મિક) મનોદશામાં સપડાયલું મનુષ્ય લાગણીના વેવણપણામાં, અત્યંત ધ્રુતા કે મહત્તાના જોશમાં ‘બીક અને આશામાં’ વગ અને સલામતીના શરણમાં અટવાતું માલમ પડે છે. એ મનોદશાના પરિણામે એનામાં અધઃશ્લ આપે છે, સર્જક વિચાર વિનાશ પામે છે, વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાને અદલે તરંગ અને શોધક વિચારને અદલે અંતર્જાન (intuition) ધર ધાલે છે.

એ બધું ત્યાંસુધી વિચારનો શોધક કે સર્જક પ્રકાશ માનસ બિમારીના ધાર્મિક પ્રકારના વ્યતિકરોને અડતો નથી ત્યાંસુધી બધું ચાલે છે. ધાર્મિક બિમારીમાં જીવતાં સમાજને લાગે છે કે કીક ચાલે છે; અને ધર્મ માણસ જાનને એની જાતના જ્ઞાનનો અર્થ આપવાનો, બ્રહ્માંડનું મૂળ શોધી આપવાનો ધર્મડ રચીને બેસે છે, અને અંધારાં એસરે છે ત્યાંસુધી ધર્મના એ ધર્મડને આંચ આવતી નથી.

પણ અંધારાં એસરે છે, જ્ઞાન ને વિજ્ઞાનનો પ્રકાશ દેખા દે છે. એ પ્રકાશને હોલવી નાખવાના, પ્રકાશના પ્રભુતાઓનો ઘાત કરી નાખવાના, ધર્મના અનેક ઘાતકી ને રાક્ષસી વનવિભાંથી પસાર થઇને પણ પ્રકાશ જગતપર, મનુષ્યપર, અને કુદરતપર પોતાનું અજવાળું નાખે છે. એ અજવાળામાં મનુષ્યની નજર જાણતા અજાણતાં, ઇચ્છા અનિચ્છાએ વસ્તુને વિચારનાં સ્વરૂપને બેધ જાય છે. એને ધર્મના અંધાર યુગનાં બધાં વિચારને વસ્તુના સ્વરૂપો જૂઠાં ને મિથ્યા દેખાય છે. મનુષ્ય વિજ્ઞાનની વિચારણામાં વિચાર કરતું થાય છે. બહેમ અને જૂઠાણા પર નબળા ધર્મનાં મૂળ બેઠાવા માંડે છે. આજે વિજ્ઞાનના ઉદય પછી આપણે ધર્મવિનાશના એવા એક ક્રાન્તિકાળમાં છીએ.

આજે ખુશ્લી તપાસ અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાના હક્કની ભાષામાં આપણે બેતાં થયાં છીએ. આજે કુદરતના મનુષ્યના અને જગતના વિચાર કરવામાં આપણને ધાર્મિક જમાનાનું જાદુ કે જાંતરમંતર કામ નથી આવતાં પણ વૈજ્ઞાનિક વિચારણા કામ લાગે છે.

ધાર્મિક ભગવાન જે ક્ષીરસાગરમાં એની સ્ત્રી લક્ષ્મી પાસે પગચાળી કરાવતો, કોઈપણ જીવમગાર કરતાં વધારે આકરા જલકીમની

રીતે જગતપર રાજ કરતો આગ્રા પડ્યો હતો તેના નાજ આજની વિજ્ઞાનિક વિચારણાએ ગળાવી પાડ્યા છે અને તેવા શાકિના સિંહાસનો આજે ચૂરા થતાં જાય છે. આજનું મનુષ્ય જૂતકાર્જની ગિદામણી દંતકથાના ટીંગણા જેવા બનેલા રાજ્યને બદલે લોકને માટે, લોકથી આસતો એવા લોકશાસનની બાપામાં રાજનીતિનો વિચાર કરતું થયું છે.

આજનું મનુષ્ય, એ માનવાને તૈયાર નથી, કે આ જગ્યાય છે ને જગત કોઈ મદદ કે ફાગળની પાંચમ દશમે, કોઈ સરજનદારે ધડી કાઢ્યું, ને આજે મીંડુ બનેલા શેવનાગના માથાપર મૂકી દીધું. આજની પૃથ્વી તો ખગોળશાસ્ત્રના નિયમને વશ વર્તી એની ધરીપર સૂર્યમંડળમાં ફરી રહી છે અને આપણી આથાઓ કે ખીકોને ઉવેખી મોટા ઝંઝાવાનો, પ્રક્ષયો, દાવાનળોને ધરતીકંપો, લાવી રહી છે, અને આપણને ગમે ન ગમે તોય એના નિયમોને વશવર્તી બની કોઈ કામે બટકાઈ પડવાની છે.

આજનો મનુષ્ય સૃષ્ટિનો શિરતાજ નથી, એને ધડીને ખીકનું કંઈ વધારે સાઈ ન થડવાના શપથ લઈ કોઈએ હાથ ધોઈ નાખ્યા નથી. એ જેવો દેખાય છે તેવો રૂપાળો ઘડાઈને પૃથ્વીપર ફેંકાયો નથી. વિજ્ઞાન મનુષ્યના મૂળને જંગલના મનુષ્યમાં અને તેથી ઘણું દૂર કપિ કે ગોરીલાની જૂદી જૂદી જતો સુધી લઈ જાય છે. મનુષ્યના મૂળનો ઇતિહાસ સમયની બાપામાં નહીં પણ વિકાસક્રમની બાપામાં જ જડે છે. જીવતાં પ્રાણીની વિકાસ શ્રેણીમાં મનુષ્યનાં મૂળ અત્યંત પ્રાથમિક ને પાશવ છે. વિકાસક્રમની એ શ્રેણીનું મનુષ્ય પણ એક નમ્ર અંગ છે.

આપણો આજનો સર્વ જાતનો પ્રેમ અને જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોના પ્રેમથી માંડીને કવિઓએ અને લેખકોએ ગણાવેલા

પ્રેમના નાનામોટા, ઉંચા ને નીચા, સારાને ખોટા, સંકુચિત ને વિશાળ સર્વ પ્રકારે મૂળમાં પ્રેમના ગતીય પ્રકારો છે, તથા એ પ્રેમના એકેએક આવિષ્કારોની પાછળ આકાર પામતો વેગ એક માત્ર ગતીય આવેગ કે જીવનવેગ (sexuality libido) છે.

એની આમ ફરજ છે અને તેની તેમ ફરજ છે એમ પોકાર કરતાં ફરજના બધા પિનલકોડો ને મનુસ્મૃતિઓ તથા હજારો વર્ષથી આજસુધીમાં થડાયલા નીતિના એકેએક કાયદાકાનુનો અને ધારા ધોરણો દૈવી નથી પણ મનુષ્યના સામાજિક આવેગો (hard instinct) થડ્યાં છે અને એ આવેગનાં સ્વરૂપોને, મર્યાદાઓને જોરદાર બનાવવા નીતિનું ભડકાવનારું નામ ઘડી કઢાયું છે. પણ નીતિ (morality) એ એની બધી ભપક સાથે ઘડીકમા હસતીને ઘડીકમા ચીડાતી, ઘડીકમાં ભમર ચઢાવતીને ઘડીકમાં મુખ મલકાવતી શ્રીમતોને સત્તાવાળાઓને રીઝવવાની એવી વેશ્યાવૃત્તિ લઈને નીકળેલી દંતકથાની એક પરી જોવી છે.

તથા આજનાં મનુષ્યનાં શુષ્ક અને દુઃખ, મનુષ્યની ગરીબાઈ અને શ્રીમંતાઈ, પૂર્વ જન્મના કે આ જન્મનાં કર્મોના ફળરૂપ નથી પણ આખી સમાજરચનાના મૂળમાં છે. એને માટે વ્યક્તિ જવાબદાર નથી પણ શોષણ પર નભતી સમાજરચના જવાબદાર છે. ગરીબાઈ એ ગુન્હે નથી પણ નિર્દોષો પર કરેલો સમાજના શોષકો અને શાયકોનો ધા છે; અંગત મિલકત લૂંટ છે, મજૂરીનો દર લૂંટનો પ્રકાર છે, અને 'મરણપ્રમાણ આજની સમાજ રચનાએ ચલાવેલા હત્યાકાંડની ખૂનામરડા છે. એ સર્વનો એક માત્ર ઉપાય કે ઉકેલ આર્થિક સમાનતા લાવવાનું એક માત્ર સાધન વર્ગવિમુક્ત કે શ્રમજીવીઓનો મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ સામેનો વિપ્લવ છે.

આજની દવતંત્ર તપાસ અને વિચાર દ્વાતંત્રના જમાનાની આવી અનેક નવી વાતોમાં ધર્મનાં મૂળ દાલી જતાં લાગે છે. ધર્મનો ભગવાન આલિસ માણસજનનો તરંગી પિતા દેખાય છે. “હસનું” શરીર આવતી અને “મસનું” લોહી પીવાની” પવિત્ર ધાર્મિકના મનુષ્ય બદલાયની કારખી વૃત્તિ દેખાય છે, વજયાગોની પૂર્ણાહિતિ ચતી જાય છે, વેદીઓનો દેવના દોવવાતો જાય છે, મુર્તિઓના ચૂરેચૂરા ચાપ છે, મંદિરોના ધુમ્મટો ધૂળમાં મળી જાય છે, તથા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો આજકાલી રમતો કે ચાંડપણના પ્રકારે લેખાય છે. ધર્મનો વિનાશ માગતો આ ક્રાન્તિકાળ-વિજ્ઞાન યુગ, દેશ અને કાળની મર્યાદાઓ ઉખેડી નાખતો આવી લાગે છે. આજે એ કામ આવી લાગ્યો છે. એનું આગમન આંખ મીંચવાથી રાહી સકારે નહીં, આજે એ સૌ કોઈને ધાર્મિક મનોદશાના વેવલાપણાને ઉખેડી નાખવા માગે છે, ધાર્મિક મનોદશાના નરંગીપણાને સમજાવવા માગે છે, અને ધાર્મિક ખીકાને ઉખેડી નાખવા માગે છે, તથા ધાર્મિક મનોદશાના જહેમને કાઢી નાખવા માગે છે. સ્વપ્નોની રમૂનિઓના બ્રમમાં આંખો ચોગની ને બગાસું ખાતી છતાં પણ માણસ જન ઉઠે છે ખરી.

આ યુગનો મુક્ત વિચાર ધર્મની તપાસ માગે છે. “ધર્મની તપાસ!” ધાર્મિક જિમારી જૂસ પાડી ઉઠે છે. “એ તો તપાસ ન કરી શકાય તેટલો પવિત્ર છે. તપાસ કરવાના અમારા ધર્મમાં નિષેધ છે.”

પણ જાગેલો વિચાર શમતો નથી. ધાર્મિક મનોદશાની તપાસ અનિવાર્ય બને છે. વિજ્ઞાનની તપાસ સમિતિ ખીજ કોઈપણ ક્ષેત્રના વ્યતિકરેની જેમ ધાર્મિક મનોદશાના વ્યતિકરેને સ્વતંત્ર તપાસથી પારખી જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આપણે આગળ ચાલીએ તે પહેલાં આજના ધર્મ વિનાશના ક્રાન્તિકાળમાં સમાજની આજની ધાર્મિક મનોદશા કેવીકે છે તે સહેજ જોઈ લઈએ.

ધર્મ વિનાશના આજના ક્રાન્તિકાળમાં ધર્મ મનોદશાવાળા આજે સમાજના વિભાગો માત્રમ પડે છે. પહેલો વર્ગ ધર્મની બિમાર મનોદશા (psycho-pahtology) વાળાનો છે. એ વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને છે. થોડાક જુવાનો પણ છે. એમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, અને સ્ત્રીઓમાં વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા સૌથી મોટી છે. એ વર્ગમાં બધાં મરગ્નદીઓ, બધાં આભડછેટીઆઓ બધાં વેવલાં ભકતો, અને બધાં ચૂસ્ત ક્રિયાકાંડીઓ આવી જાય છે.

“એ પ્રભુ કાપ્યા! ઝીં ચૂક્યા! એ અભડાઇ ગયા! એ બ્રહ્માચાર થઇ ગયો!” વિગેરે એવી ઉન્માદી મનોદશાની ખૂબો સામાન્ય છે. એ આખો વર્ગ ધર્મનાં દક્ષિતોનો છે. એ વર્ગનો રોગ અસાધ્ય બની જાય તે પહેલાં કોઈ ઉપાય માગે છે. એવાં દરદીઓની ફેફડી કરવી કે એમના બાલિસ અને લયાકુલ વર્તાય તરફ ચિડાવું યોગ્ય નથી પણ એમની માનસ ચિકિત્સાપૂર્વક નિદાન કરી ઉપાય યોજવો એજ વધારે યોગ્ય છે.

બીજો વર્ગ ધાર્મિક મૂર્ખ લોકોનો છે. પહેલા વર્ગની જેમ એ માનસ બિમારીના કોઈ ગંભીર સ્વરૂપમાં સપડાયો નથી. એ વર્ગમાં પણ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એના કારણમાં જેમ પહેલા વર્ગમાં સ્ત્રીઓનું જાતીય દમન અને ખાસ કરીને વિધવાસ્ત્રીઓનું જાતીયદમન કારણરૂપ છે તેમ અહીં પણ જાતીય

અને વધારે તંદુરસ્ત મનોદશાવાળો છે. ત્યારે ત્યારે તરંગ પર રચાયેલા ધર્મનાં સ્વરૂપોનું પૌંદ્રગ સમજવું છે ત્યારે ત્યારે જેને સમજાયું તેણે ધર્મના તરંગ સાથે વૈજ્ઞાનિક વિચારણા મૂકી છે. એમાં વૈજ્ઞાનિક વિચારણાના પૂર્વગામીઓ વેલ્સ ને ઝેનો, સોફીસ્ટીસ ને પ્લેટો, ખુનો ને સર્વેન્ટસ, જેક્ષીલિયો ને આર્કિમિડીસ હતા. એ લોકો જ નાસ્તિક હતા. આજનું ધાર્મિક માનસ પણ આજના વૈજ્ઞાનિકાને જે તેમનું આલેતો જરૂર શુણીએ ચલાવે.

ત્યારે ત્યારે વિજ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ કે જે તરંગ પર રચાયેલી મનુષ્યની વિચારસરણી છે તે એક કોયડાશ્પ અને છે. ત્યારે સમાજિક જીવનમાં જૂદા જૂદા વિજ્ઞાનની વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી દેખા દે છે ત્યારે તે તે વિભાગવાળું જીવન નવીન રૂપ ધરે છે અને ધર્મની તરંગી વિચારસરણી સાથે ઘટાછેડા કરે છે.

એ રીતે ત્યારે મન વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચાર કરતું ચાલે છે ત્યારે તેને કાંઈ રોકી શકતું નથી, ધર્મના કે કાંઈના વિધિનિયેધો વસ્તુની બીતરમાં ઉતરતી જીદિને આડાદાય ધરી રોકી શકતું નથી, રહસ્ય ગોતરો વૈજ્ઞાનિક-વિચાર પોતાની મર્યાદા પોતાની જાતે અને પોતાની રીતે નક્કી ન કરે ત્યાંસુધી તેની મર્યાદાઓ બીજી કાંઈ સત્તા કે બીજું કાંઈ કહેવાતું શાણુપણ દોરી શકતું નથી.

જેના માથામાં વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી ઉતરી ન શકતી હોય, જેને ધર્મનાશમાં બ્રહ્માચારની ગંધ આવતી હોય, જેને ધર્મવિનાશમાં પોતાનાં વહાવાં સ્વર્ગો શુભાવવા જેટલી સહનશક્તિ ન હોય, તેને કાળ ફરજ ન પાડે કે વૈજ્ઞાનિક વિચારણા પોતાના સ્વરૂપને સાબીત ન કરે ત્યાંસુધી પોતાનાં દિવાસ્પન્નોમાં રાચતાં, કે પોતાના બાકિશ તરંગોના લહાવા લેતાં કાંઈ અટકાવતું નથી પણ એવાં કાંઈને

વૈજ્ઞાનિક વિચારણા અટકાવવાનો ઉમંગો કે ચર્ચ આવે તો તે ચલાવી લઈ શકાય તેમ નથીજ.

એટલા પ્રસ્તાવપૂર્વક આપણે ધર્મના વિચાર પર આવીએ.

ધર્મ એક જ્ઞાનની તરંગી વિચારસરણી છે. બહારના સંબંધોએ ઉભા કરેલા શુબનકલ્પો અને તેમાંથી જગતા મનુષ્યના મનની અંદરના કલ્પો (Conflicts) અને એ કલ્પોના પરિણામોમાં જે જ્ઞાનની વિચારસરણી જન્મ પામી છે તેને ધાર્મિક વિચારસરણી કહેવાય. એવી ધાર્મિક વિચારસરણીની ત્રણ બાજુ છે. એક ધર્મના ક્રિયાકાંડોને લગતી, બીજી માનસવિજ્ઞાનને લગતી અને ત્રીજી નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી. આપણે એની વચલી બાજુને વિચારીએ.

કોઈપણ વિચારસરણીનો ઉદ્દેશ જગતને, મનુષ્યને અને કુદરતને જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ કરવાનો હોય શકે છે. ધાર્મિક વિચારસરણીનો પણ એ દાવો છે અને તોય માનસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એનો એ દાવો ખોટો પડ્યો છે અને તેથીજ ધાર્મિક વિચારસરણીને મને કે કમને વિજ્ઞાનનું સાધન ગણવાને બદલે એક જ્ઞાનના માનસ વ્યાપારોના સ્વરૂપનું સાધન ગણવાની આપણને ફરજ પડે છે.

એ રીતે ધર્મનો પ્રદેશ ઉકેલવા જતાં, આપણને નરસિંહ મહેતામાં કે મીરાંમાં, સૂરદાસમાં કે તુલસીદાસમાં, સ્વર્ગની ભાવનામાં કે નરકની ભાવનાઓમાં, યજ્ઞોમાં કે યાગોમાં, જતોષ પહેરવામાં કે આકું ટીકું કરવામાં, લગવાનને માતા તરીકે કે પિતા તરીકે અથવા પ્રિયા તરીકે (beloved) પૂજવામાં, દેવદેવીઓને લગાવવામાં અને પ્રેમ કરવામાં, જગત, કુદરત કે મનુષ્યનાં રહસ્યો ઉકેલવાનું મળતુંજ નથી પણ કેવળ મનુષ્યના મનની એક જ્ઞાનની ક્રિયા જડે છે. એ

દમન ઉપરાંત નિરક્ષરતા પણ કારણરૂપ છે. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ ધર્મ ઓછું હોવાથી અજ્ઞાનગ્રસ્ત આ રાજ એ કારણથી આ વર્ગમાં પણ એમની અંદર ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં છે. એ વર્ગમાંથી ઘણા લોક રાજ પહેલા વર્ગમાં જતાં હોય છે. એ વર્ગને બિમારીમાંથી સપડાતા ઉગારવાનો એક જ ઉપાય એમને આગળના જીવનવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવામાં છે.

ત્રીજો વિભાગ ધાર્મિક શક વિભાગ છે. એના સંખ્યાપણ ઓછી નથી. ઉમ્મ થતા શોષણ કાળમાં એ સંખ્યા વધતી જાય છે. પણ પહેલા વર્ગોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ધાર્મિક શકોની સંખ્યા ઓછી કહેવાય. એ વર્ગમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષોની સંખ્યા કરતાં ઘણી ઓછી છે. એનું કારણ સ્ત્રી રસોડામાંથી બહુ બહાર ન નીકળતી હોવાનું છે.

એ વર્ગને ધર્મની મૂર્ખાઈ-વહેમો અને બિમારીનો ખ્યાલ આવી ગયો છે. એ વર્ગ એ મૂર્ખાઈ કે બિમારીમાં સપડાય તેમ નથી અને તોપણ એ વર્ગ ધર્મનું રક્ષણ માગે છે, ધર્મતરફ માનવી જોતો દેખાય છે. ધાર્મિક બિમારી અને મૂર્ખાઈના વર્ગની સંખ્યા વધતી જાય એમ ધર્યું છે. ધર્મ વિના માણસ જતનો ઉદ્ધાર નથી એમ બોલતાં એ વર્ગ શરમાતો નથી. ધર્મનાં ક્રિયાકાંડો પોતે નહીં તો બીજા પાસે પૈસા આપીને કરાવે છે.

એ વર્ગ વર્ગજાગૃત (class conscious) શ્રીમંત લોકનો છે.

ધર્મવિના અદિંસા આવવાની નથી એમ એ વર્ગ કહે છે કારણ એનું આખું જીવન ધાતકી દિંસાપર ટકી રહ્યું છે. એ દિંસા ધર્મની પવિત્ર રીતે એ ટકાવી રાખવા માગે છે. એને ધર્મની

બિમારી અને બોટપણામાં વિશ્વાસ છે. જે હિંસાપર શ્રીમંતાઈ નભે છે તેને ટકાવી રાખવા એ ધર્મનું શરણ સ્વીકારે છે.

એ બોલે છે કે ધર્મવિના સત્ય રહેવાનું નથી. એના કાળજીમાં ધડકતી સાચી વાત તો એ છે કે ધર્મવિના એનું જીહ્વાણું નભવાનું નથી.

એ મૂંઝે ચાવતો ને આંખ ઝીણી કરતો ખૂમ પાડે છે કે ધર્મ નહીં હોય તો બધે બ્રહ્માચાર થશે અને કેર વર્તશે પણ સાચી વાત એ છે, કે ધર્મ નહોય તો એ શ્રીમંતાઈના વેશ્યાવાડોના બ્રહ્માચાર અને કતલખાનાં બનેલાં કારખાનાંનો કાળો કેર લોડો ભેંસે જાય, સમજી જાય ને શ્રીમંતાઈને ઉથલાવી પાડે એ બીક હોય છે.

આજની શાહીવાદી કે સામ્રાજ્યવાદી સરકાર છેલ્લો શ્રીમંત કે મૂડીદાર છે. જે મૂડીદારનો સ્વાર્થ છે તે સામ્રાજ્યવાદી સરકારોનો છે. જે શક ધાર્મિકતા શ્રીમંતની છે તે સામ્રાજ્યવાદી સરકારોની છે. જે લૂંટ, વેશ્યાવૃત્તિ અને ખુનામરકીપર શ્રીમંતાઈ નભે છે તેનાજ ઉપર સરકાર પણ નભે છે. માણસજાતના મોટાભાગને બિમાર કે મૂર્ખ રાખવામાં શોષકો અને શોષકો સેંકડો વરસથી ફાળ્યાં છે. આજે વિજ્ઞાનનો નકાન્તિકાળ શોષકો અને શોષકોનો અને સાથે સાથે મનુષ્ય સમાજના મોટાભાગને બિમાર કે મૂર્ખ રાખવાનો ધર્મના ઝેરી ઉપાયનો મૃત્યુધંટ વગાડે છે અને પીડિત માનવ જાતને મુક્તિનો સાદ દઈ ઉઠાડે છે.

એક ચોથો વર્ગ પણ છે, એ વર્ગ ધાર્મિક મનોદશાવાળો નથી. એ વર્ગ નારિતક વર્ગ છે. એ વર્ગને ધર્મનાં ધર્મીગોમાં, ધર્મના વહેમોમાં, ધર્મની પવિત્ર બનેલી બીકામાં આરથા નથી એટલે એ નારિતક કહેવાય અને એ રીતે એ વર્ગ વધારે સાચી સમજવાળો

અને વધારે તંદુરસ્ત મનોદશાવાળો છે. ત્યારે ત્યારે તરંગ પર રચાયેલા ધર્મનાં સ્વરૂપોનું પોક્કળ સમજવું છે ત્યારે ત્યારે જેને સમજાયું તેજે ધર્મના તરંગ સામે વૈજ્ઞાનિક વિચારણા મૂકી છે. એમાં વૈજ્ઞાનિક વિચારણાના પૂર્વગામીઓ વેબ્સ ને ઝેનો, સોક્રેટીસ ને પ્લેટો, બુનો ને સર્વેટસ, ગેલીલિયો ને આર્કિમિડીસ હતા. એ લોકો બુ નાસ્તિકો હતા. આજનું - ધાર્મિક માનસ પણ આજના વૈજ્ઞાનિકોને જે તેમનું ચાલેતો જરૂર શુભીએ ચલાવે.

ત્યારે ત્યારે વિજ્ઞાન વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે ત્યારે ત્યારે ધર્મ કે જે તરંગ પર રચાયેલી મનુષ્યની વિચારસરણી છે તે એક દોષગ્રસ્ત અને છે. ત્યારે સમાજિક જીવનમાં જૂદા જૂદા વિભાગની વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી દેખા દે છે ત્યારે તે તે વિભાગવાળું જીવન નેરીન રૂપ ધરે છે અને ધર્મની તરંગી વિચારસરણી સાથે છૂટાછેડા કરે છે.

એ રીતે ત્યારે મન વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચાર કરતું થાય છે ત્યારે તેને કાંઈ રોક્ષી શકતું નથી, ધર્મના કે કોઈના વિધિનિયેધો વસ્તુની બીતરમાં ઉતરતી જીવિને આગ્રહાય ધરી રોક્ષી શકતું નથી, રહસ્ય જાતનો વૈજ્ઞાનિક-વિચાર પોતાની મર્યાદા પોતાની જાતે અને પોતાની રીતે નક્કી ન કરે ત્યાંસુધી તેની મર્યાદાઓ. ખીજી કાંઈ સત્તા કે ખીજું કાંઈ કહેવાતું શાણુપણ દોરી શકતું નથી.

જેના માથામાં વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણી ઉતરી ન શકતી હોય, જેને ધર્મનાશમાં જાળાચારની ગંધ આવતી હોય, જેને ધર્મવિનાશમાં પોતાનાં વહાલાં સ્વર્ગો શુભાવવા જેટલી સહનશક્તિ ન હોય, તેને કાળ ફરજ ન પાડે કે વૈજ્ઞાનિક વિચારણા પોતાના સ્વરૂપને સાબીત ન કરે ત્યાંસુધી પોતાનાં દિવારપાખોમાં રાચતાં, કે પોતાના બાકિશ તરંગોના લહાવા લેતાં કાંઈ અટકાવતું નથી પણ એવાં કાંઈને

વૈજ્ઞાનિક વિચારણા અટકાવવાનો ઉમંગકો યર્ષ આવે તો તે ચક્ષુની લર્ષ શકાય તેમ નથીજ.

એટલા પ્રસ્તાવપૂર્વક આપણે ધર્મના વિચાર પર આવીએ.

ધર્મ એક જ્ઞાનની તરંગી વિચારસરણી છે. બહારના સંબંધોએ ઉભા કરેલા જીવનકલહો અને તેમાંથી જાગતા મનુષ્યના મનનો અંદરના કલહો (Conflicts) અને એ કલહોના પરિણામોમાં જે જ્ઞાનની વિચારસરણી જન્મ પામી છે તેને ધાર્મિક વિચારસરણી કહેવાય. એવી ધાર્મિક વિચારસરણીની ત્રણ બાજુ છે. એક ધર્મના ક્રિયાકાંડોને લગતી, બીજી માનસવિજ્ઞાનને લગતી અને ત્રીજી નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી. આપણે એની વચલી બાજુને વિચારીએ.

કાષ્ઠપણ વિચારસરણીનો ઉદ્દેશ જગતને, મનુષ્યને અને કુદરતને જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ કરવાનો હોય શકે છે. ધાર્મિક વિચારસરણીનો પણ એ દાવો છે અને તોય માનસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, છુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એનો એ દાવો ખોટો પડ્યો છે અને તેથીજ ધાર્મિક વિચારસરણીને મને કે કમને વિજ્ઞાનનું સાધન ગણવાને બદલે એક જ્ઞાનના માનસ વ્યાપારોના સ્વરૂપનું સાધન ગણવાની આપણને ફરજ પડે છે.

એ રીતે ધર્મનો પ્રદેશ ઉકેલવા જતાં, આપણને નરસિંહ મહેતામાં કે મીરાંમાં, સૂરદાસમાં કે તુલસીદાસમાં, સ્વર્ગની ભાવનામાં કે નરકની ભાવનાઓમાં, યજ્ઞોમાં કે યાગોમાં, જનોષ્ઠ પહેરવામાં કે આકું ટીકું કરવામાં, લગવાનને માતા તરીકે કે પિતા તરીકે અથવા પ્રિયા તરીકે (beloved) પૂજવામાં, દેવદેવીઓને લગાવવામાં અને પ્રેમ કરવામાં, જગત, કુદરત કે મનુષ્યનાં રહસ્યો ઉકેલવાનું મળતુંજ નથી પણ કેવળ મનુષ્યના મનની એક જ્ઞાનની ક્રિયા જડે છે. એ

રીતે જોતાં ધર્મની સમજ કે ઉકેલ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ થવો સંભવ છે.

એ ઉકેલની શરુઆતમાં જ આપણી નજર સામે ધર્મનો કોઈ ભગવાન, કોઈ પ્રભુ, કોઈ ધણી, કોઈ નાય ઉમેલો માલમ પડે છે; એ ભગવાન કે પ્રભુ મનુષ્યના આકારમાં હોય છે. એ આકાર સ્ત્રી કે પુરૂષ અથવા બન્ને હોઈ શકે છે.

આપણને પ્રશ્ન થાય છે કે મનુષ્યનો પ્રભુ મનુષ્યના આકારમાં કેમ દેખાય છે ? કારણ કે પ્રભુએ મનુષ્યને બનાવ્યું નથી, મનુષ્યોએ નાથને નિમ્નો છે. પ્રભુ કે ભગવાનને જન્મ આપનાર મનુષ્ય છે એ રીતે પ્રસૂતિની પીડા વ્હોરી મનુષ્ય જોને જન્મ આવે છે, જે મનુષ્યના મનોવ્યાપારમાંથી જન્મે છે તે પ્રભુ કે ભગવાન નામનું મનુષ્યનું પહેલું બાળક મનુષ્યના આકારવાળું ન હોય તો બીજા કયા આકારવાળું હોઈ શકે ?

પણ એ આકારને મનુષ્યે માતા કે પિતા અને કોઈ ઢેકાણે સખી-પ્રિયા (beloved) કહી ને કેમ પૂજ્યો છે !

એવી પૂજનમાં ભાવવિસ્તાર [expansion of feeling] છે. એવો ભાવવિસ્તાર ક્યારે થાય છે તે વાત આપણે સમજવી જોઈશે.

મનુષ્યને એની માતા કે એના પિતા તરફ ભાવ હોય છે. એ જીવાન થાય છે ત્યારપછી એનો ભાવ એની સખી કે એના સખા તરફ દબે છે. એના માતા કે પિતા તરફના ભાવમાં એ માત્ર પિતાને સર્વશક્તિમાન ધારી એ બન્ને પાસેથી પોતાનું રક્ષણ માગે છે અને જીવાની અને ત્યારપછીનો કાળ એ પોતાની સખી કે સખા પાસેથી રક્ષણ કે સંભાળ માગે છે.

પણ એ જોટલું માગે છે તેટલું અધુન એને મળી રહેતું નથી. એ જુએ છે કે માતાપિતા સર્વશક્તિમાન નથી, એને સમજાય છે કે કુદરતના અને મનુષ્યના ઘણા કાપોમાં એને હારવું પડે છે, નમવું પડે છે, મરવું પડે છે. એ કંપે છે, ડરે છે, ધૂળે છે. એનો માતાપિતા તરફનો ભાવ વિસ્તાર પામે છે. એમ વિસ્તાર પામતા એ મનોવ્યાપારમાં એક તરંગ આવે છે અને સાથે દિવાસ્વપ્નો લાવે છે. એવી જાતના મનોવ્યાપારના પરિણામે એને પ્રભુ કે ભગવાન, નાથ કે ધણી સાંપડે છે.

પિતા પ્રતિકૃતિ (father image) માંથીજ ઘણીખરી ભગવાન કે પ્રભુની ભાવના ઉભી થતી હોવાથી ધાર્મિક સમાજે એ પ્રભુ કે ભગવાનને પિતા સ્વરૂપે પૂજ્યો છે. માનસપૃથકકરણે આ વાત પૂરવાર કરી બતાવી આપ્યું છે કે નાના બાળકને શરુઆતમાં જે સ્વરૂપે પિતાનાં દર્શન થાય છે તેવીજ જાતના સ્વરૂપમાં આલિશ માનવ જાતને પ્રભુ કે ભગવાન નામની પિતા પ્રતિકૃતિ (father image) નાં દર્શન થાય છે. બાળક તરીકે પોતે ભોગવેલાં લાડ, પિતાનું સ્વીકારેલું શરણુ, શરણુ નીચેની સલામતી વગેરે વાતો મનુષ્યનું મન જૂલવું નથી. ગમે તેટલી ઉંમર વધતાં છતાં મનુષ્યની અંદરનું બાળક વિનાશ પામતું નથી. એ અંદરનું મનુષ્ય બાળક એનો પ્રભુ કે ભગવાનની અંદર શ્રદ્ધા રાખવાની ફરજ પાડે છે.

જે સમાજ રચનામાં મનુષ્ય પામર છે, પરાધીન છે, બાળકની શક્તિ વિનાનો અને ભોટ છે તે સમાજ પોતાના આલિશ ભાવનો વિસ્તાર પ્રભુ કે ભગવાનમાં જરૂર કરવાનો છે. માનવસમાજની વધતી જતી શક્તિ તે સલામતી સાથે, એના વધના જતા જ્ઞાન સાથે એનો આલિશ પરાધીન ભાવ ઓછો થાય છે કે ઓગળી જાય છે

અને પછી એને ભગવાન કે પ્રભુની પિતાના રૂપમાં પ્રતિનિધિએ રચવાની અને બાળકની જેમ તરંગમાં રાચવાની જરૂર રહેતી નથી.

ધાર્મિક મનોદશા એ બહારના જગતના સંબંધોને વર્તાવવાની બાકિશ મનોદશા છે. એ સંબંધોને એ બીજી રીતે વશ વર્તાવી શકે છે તોપછી એને તરંગમાં આવી બાલકની રીતે વશ વર્તાવવાની ફરજ પડતી નથી. આજમુઘીની બધી ધાર્મિક મનોદશા સમાજના બાકિશ માનસની જ્ઞાનના અંધાર કાળની પરાધીન મનોદશા કહેવાય.

આજે પણ સમાજના મોટાભાગને એ અંધાર મનોદશા આવરી રહી છે. એ મનોદશાનો વિનાશ વિક્ષેપતામાં નથી; બહારની પરિસ્થિતિના પરિવર્તનમાં છે.

આજની પરાધીન અને શોષક પરિસ્થિતિમાં મનુષ્યનો મોટો ભાગ પ્રભુ (પિતા) વિના ચલાવી શકે નથી. એને ઘણીએ વાર સવાલ થાય છે કે બાપા તો બહુ ભલા હતા ! બાપા તો જે કરતા તે બાળકોને માટે સાફ હોય તેજ કરતા !

એને માનવાનું મન થાય છે પ્રભુ પણ ભલા માટે છે.

જે થાય છે તે પ્રભુની ઇચ્છાથી થાય છે.

જે થાય છે તે સારાને માટેજ થાય છે.

પણ પાછો સવાલ થાય છે કે “કરતીકપો થાય છે તેનું શું ?” “એ તો આપણા પાપે !” જવાબ જરૂર છે. “પણ મરણ આવે છે તેનું કેમ ?” “એતો નવજીવનની શરૂઆત છે !” જવાબ બોલે છે.

આવા સવાલોને જવાબો પણ એ પરાધીન દશાની અનિવાર્ય, આત્મવચનના અને દંભ છે. જે અસમાન આર્થિક ઘટનાવાળી

શોષક સમાજરચના મનુષ્યના મોટાભાગને ભયંકર પરાધીનતામાં કે ગુલામીમાં રાખી આવી આત્મવંચના, દંભ કે તરંગમાં જીવવાની ફરજ પાડે છે તેના વિનાશ વિના ધાર્મિક તરંગી મનોદશામાંથી ઉગરવાનો એકે ઉપાય નથી.

પિતાની પ્રતિકૃતિમાંથી કેવળ મનુષ્યના મનમાંજ ઉભા થએલા એ પ્રભુ કે ભગવાન ખીલું શું કરે છે ?

એ પ્રભુ કે ભગવાન વસ્તુમાત્ર અને ક્રિયામાત્રનું આદિકારણ છે. જેમ અંગૂઠો ધાતુના નાના આળકને મન પિતા કે માતા સૌનું આદિકારણ હોય છે તેમ બાલિશતામાંજ જીવના ધાર્મિકતાને મન પ્રભુ કે ભગવાન સૌનું આદિકારણ છે. વસ્તુઓની ક્રિયાનાં કારણ વસ્તુ કે પદાર્થમાંથી નથી જડતાં શું ?

નથી એટલે તો આદિકારણ તરીકે ભગવાન છે અને તે આધિ ભૌતિક (supernatural) કારણ છે એમ ધાર્મિક માનસ બોલી ઉઠે છે. એ કારણ નકટ્ટી કરવામાં પોતેજ કારણરૂપ છે, કારણ કારણરૂપ નથી, એ વાતનું ભાન ધાર્મિક મનોદશામાં સંભવતું નથી. દરદી મન પોતાની જિભાર મનોદશાને બોધ શકતું નથી. એજ રીતે ધાર્મિક મનોદશાવાળા મનુષ્યને થોડાક અવાજો સંભળાય છે. એ અવાજનું કારણ પણ એને મન પોતાનો ભગવાન નામનો તરંગ હોય છે, કારણ કે તરંગી કારણ વિના ખીજન કોઇ કુદરતી કે વૈજ્ઞાનિક કારણ તરફ ધાર્મિક જિભાર મનોદશા દબી શકતી નથી.

એ રીતે એ કારણ એ જિભાર દશાનું આદિકારણ જેને ભગવાન કે પ્રભુના નામથી ઉદ્દેશવામાં આવે છે તેને વિષે, મીરાંનું જોર પીજવાની, કુંવરબાઈનું મામેરું કર્યાની વાન આવી છે. એવી અનેક વાતોની વિગતમાં ઉતરી એ સૌને માનસ વિજ્ઞાનની રીતે ઉદ્ધવવાનો

અત્રે અવકાશ નથી. એ વિશે એટલું જ કહેવું જસ થશે કે એ સૌ વાતો ધાર્મિક જિમાર મનોદશાની છે અને એ વાતોને માનસ-ચિકિત્સા (Psycho-therapy) ની દ્રષ્ટિએ જ ઉકેલી શકાય.

એક એક દેશનો ધાર્મિક સમાજ સરખી ધાર્મિક જિમારીમાંથી પસાર થતો હોવાથી એ જિમારીનાં લક્ષણો (symptoms) સર્વ સ્થળે એક જનનાં જ હોય છે. દાખલા તરીકે ઓપ્પે એક મેન્ટ ઓગસ્ટાઇન નામના અંગ્રેજ ધાર્મિકના ઉદ્ગાર ટાંકીએ, " I felt my soul inflamed by ardent love to God. This love was evidently super-natural for I knew not what had set it alight in me and I myself had done nothing in the matter. "

એ પ્રેમ જેની ઓગસ્ટાઇન વાત કરે છે અને જેની મીરાં કે નરસિંહ જેવાં ભક્તોએ વાન કરી શકે છે તે શું છે તે વાતના પૃથક્કરણમાં એ લોક ઉતરી શકતાં નથી કારણ કે એ ધર્મની જિમાર દશામાં હોય છે, અને એવાં માનસપૃથક્કરણની કાષ્ટની એ વાત એ લોક સાંભળવા માગતાં હોતાં નથી કારણ એ વાત (જિમારીની કાષ્ટપણ વાત) દરદીને મન અત્યંત પવિત્ર હોય છે અને પવિત્રતાષ્ટ આભડ-છેટવાળી હોવાથી કોઇને અડી શકતી નથી. જેમ માનસ જિમારી વાળા કાષ્ટપણ દરદીઓ કહેતાં હોય છે તેમ મેન્ટ ઓગસ્ટાઇન પણ બોલે છે કે " and I myself had done nothing in the matter. "

એ ધાર્મિક મનોદશાના કારણમાં શું હશે એવો સવાલ આપણને સહેજે થાય છે. કાષ્ટપણ મનોદશાના કારણમાં આત્મરક્ષણ કે જાતીય રક્ષણનો આવેગ મૂળભૂત હોય છે. એ આવેગને અનુરૂપજ

જીવનવેગ (libido) મનુષ્યને માટે કિંમતની (value) આંકણી કરતો હોય છે.

પણ કિંમતની આંકણી (estimation of values) એમ સંલેક્ષાઈથી થઈ શકતી નથી. બાહ્ય પરિસ્થિતિએ (objective conditon) મનુષ્યની સામે હમેશાં કલ્પનું વાતાવરણ ઉભું થઈ છે. જંગલીના જીવનમાં એ કલ્પ ઉત્પન્ન હતો, આજે તો અતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ કલ્પનાં બધો નીચે મનુષ્યનો આવેગ હમેશાં દબાતો હોય છે, ઇંધાતો હોય છે. એવી આકરી પરિસ્થિતિની વચમાં મનુષ્યે પોતાના જીવનની અપેક્ષાએ કિંમતોની આંકણી કરવાની હોય છે. કલ્પવાળી, ઉત્પન્ન કે બદારની પરિસ્થિતિઓની વચમાં કિંમતની આંકણી કરવામાં મનુષ્યની મનોદ્રશા બધાકુલ કહી શકીએ અને એ મનોદ્રશામાં જે લાગણી હોય છે તેને ધાર્મિક લાગણી (religious feelings) કહી શકાય.

એવી ધાર્મિક લાગણીના મૂળમાં એક ખીજ સાથે અયગતા એ ભાવ પ્રવર્તતા હોય છે. એક ભાવ સ્વસ્થાપનનો (self-assertion) હોય છે અને બીજો સ્વશરણ (self-surrender) નો હોય છે.

જંગલના માણસને જંગવના હિંસક પશુસમાજ સામે જીવન કલ્પમાં ટકવાનું હતું. બીજી પરિસ્થિતિમાં એને કોપેલી અને નિરંકુશ બનેલી કુદરત સાથેના કલ્પમાં પણ ટકવાનું હતું. આજની બદારની પરિસ્થિતિ સહેજ જૂદી છે. આજના સમાજના મોટા ભાગને હિંસકપશુઓ કે કુદરત સાથેનો કલ્પ ખાસ ન રહ્યો હોવા છતાં, એક વધારે ધાનકી કલ્પમાં ઉતરવું પડ્યું છે. એ કલ્પ મનુષ્યનો મનુષ્ય સાથેનો કલ્પ છે. વાલ કે વિજળીને બદલે આજે મનુષ્યના અંતિ મોટાભાગને મટીદારી સમાજ રચના જંગલના ધાનકી

પશુઓ કે કુદરતનાં વિક્ષેપોમાં બળે કરતાં અત્યન્ન ધાતકી અને ભયંકર રીતે દબાવી રહી છે.

એવી પરિસ્થિતિઓમાં મનુષ્યની મનોદશા ધાર્મિક મનોદશાનું સ્વરૂપ ધરે છે. એ મનોદશામાં આપણે ઉપર વાત કરી તેમ સ્વ-સ્થાપન (self-assertion) અને સ્વશરણ (self-surrender) એવા બે ભાવો જિમાર. મનોદશામાં આવી ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ કિંમતની આંકણી (religious estimation of value) કરનાં હોય છે.

એ ધાર્મિક જિમાર મનોદશામાં રહીને કિંમતની આંકણી કરતા મનુષ્યને કોઈ પણ ધર્મમાં કોઈ વ્યક્તિત્વની કલ્પનાની જરૂર પડી છે કે જેની ઓથમાં રહી, જેને પોતાની જાતના શરણ તરીકે સ્વીકારી પોતે સ્વસ્થાપના (self-assertion) કરી શકે.

એવું વ્યક્તિત્વ તે પ્રભુ કે ભગવાન. એ ભગવાનની લીલા વર્ણવવા તરંગી ધાર્મિક મનોદશાએ દંતકથાઓ અને પરીજોની વાતોનાં મોઢાં પુરાણ રચ્યાં છે.

ધાર્મિક મનોદશાનું બીજું મોટું લક્ષણ શ્રદ્ધા (Faith) છે. સ્વસ્થાપના (self-assertion) ની દ્રષ્ટિએ કિંમતની આંકણી કરવા જતાં એને પ્રભુ કે ભગવાનનું શરણ સ્વીકારવું પડ્યું. એ શરણસ્વીકારમાં અવળે માર્ગે ચઢેલાં મૂલ્ય રક્ષણ (conservation of value) અને મૂલ્ય સાતત્યનો (continuity of value) નો સમાવેશ થએલો નજરે પડે છે. કિંમતનું રક્ષણ કે સાતત્ય જાળવી રાખવા માટે મનુષ્યે, પોતાના તરંગી માનસે રચેલા પ્રભુ કે ભગવાનનું શરણ સ્વીકાર્યું અને તેનામાં શ્રદ્ધા (Faith) રાખી.

ધાર્મિક જિમાર મનોદશામાં જન્મ પામેલા, પ્રભુ કે ભગવાન નામના તરંગે મનુષ્યે શીખવ્યું તેવું ધણું કહ્યું છે. એ પ્રભુ

ગીતામાં બોલે છે કે “ મારે શરણે આવ. ” એને ધાર્મિક મનોદશાનો જિમાર મનુષ્ય જવાબ આપે છે કે “ ત્વમેવ શરણું મમ. ” ઇસ્લામના ભગવાને પણ મનુષ્ય પાસે એવું જ શરણુ માગ્યું છે તથા નાસ્તિક ગણાતી ઔદ્ધ ધાર્મિક મનોદશાએ પણ “ ભુદ્ શરણું ગમ્હામિ ” બોલી એની એજ વાત કહી છે. એવીજ જાતની ખ્રિસ્તી મનોદશાનો ભગવાન પણ સાદ કરે છે કે.

“Come unto me all ye that labour and are heavy laden and I will refresh you, learn of me and you shall find rest for your souls.”

જિયારો જિમાર ધાર્મિક પોતાની જિમારીના અવાજને જવાબ આપતો હોય તેમ બોલે છે “ unquiet is one's heart, untill it finds rest in thee.”

કલહમાં કપાઇ મરતો, શોષણના દાવાનળમાં મળગી ઉડતો, દમનનાં ચક્રોમાં પિસાઇ મરતો મનુષ્ય આરામ માગે છે. એને વિમામાનો એક શ્વાસ ખેંચવો છે. એને સત્તાવાળા સરકારને સરકારી મુઠીવાદ એમાની કોઇ વસ્તુ આપવાની ના પાડે છે. તે ઉપરાંત મનુષ્યને પોતાના આવેગ આવિષ્કારની ઘણીવાર આગ જોડે છે. એને પોતાનો આવિષ્કાર કરવો છે. ઝેરી ઇવનકલ્લ એ સી માટે ના પાડે છે. એ વિષમધારણ (abnormal) બને છે. એ જિમારીમાં વ્યભિચાર કે ખૂનામરદી શોધે છે. કોઇવાર એ ધાર્મિક જિમારીમા મપડાઇ, બેરવ જાપ કરે છે. કાશીમાં જઈ કરવન મૂકાવે છે, કે વિધવા બની ઇવનને જિમાર બનાવી મુકવી દે છે. જિયારું ધાર્મિક પ્રભુ કે ભગવાનનો વિયોગ સદન કરી રાકતું નથી. એ સીતા પાછળ વેવલા બનેલા રામની જેમ જાડને બેટી પડે છે

કે જીવતાં જસ મમાધિ તે છે. ક્રાશ્વખ્ય મમાજમાં આવા જનાવો મામાન્ય છે. સોંટ થેરેમાને જિમારદશાના પ્રશ્ન કે કમવાન નામના તરંગનો વિયોગ અસભ્ય સામ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે [I know not where else to seek this life but in death] એ દગર વરમથી પ્રિયની ધર્મ ગાથો આવે છે. એટલા સાચા અખતગ પછી ક્રાશ્વ ' મેસીઆ ' (Messiah) નો અવતાર થયો નહીં, માખ્ય માખ્યસ પર પ્રેમ કરતો થયો નહીં, જુદમ ગયો નહીં, શોખ્ય સમ્યું નહીં.

ધર્મના વચનો જુઠા પડ્યાં છે. ધર્મે કહ્યું હતું તેવા પમગંજ-રોને બદલે, કાટાવાળા નારની વાડો આવી છે. ઝેરી ગેસની ટેકો આવી છે. મનવારો અને તોપો આવી છે, વિજ્ઞાની પુરશીઓ અને કાંમીના માથડા આવ્યા છે. સ્વર્ગ એક મોટી ગપ બન્યું છે. સ્વર્ગ નીચેની પૃથ્વી મડી રહી છે.

પણ મનુષ્ય વધારે વ્યવસ્થિત રીતે વિચાર કરતો થયો ખરા. પરિસ્થિતિએ માનસ વિજ્ઞાનના ગાનની જરૂરિયાત ઉભી કરી છે. અત્યારસુધી મનની ક્રિયાઓને કોઈએ જોઈ નહોતી. આજે મનના રસ્તાઓ શોધાઈ રહ્યા છે, અને એ વિજ્ઞાનના દ્રષ્ટિકોણમા મનુષ્યની ક્રિયાનાં માપ ને કિંમતની આકળી નવેસરથી ચર થઈ છે.

આપણે તરંગમાથી વિજ્ઞાનમા જઈએ છીએ. માનસવિજ્ઞાન તંદુરસ્ત જીવનના માર્ગે બતાવે છે, રોગની ચિકિત્સા અને નિદાન આપી ઉપાય બતાવે છે.

વિજ્ઞાનનાં સામો તરંગી જગતની રિથર પૃથ્વીને ફરતી કરે છે, તરંગી જગતની બાહ્યચારાની કે દયાદાનની વાતોને પોકળ બની આર્થિક સમાનતાનો ઉકેલ ધરે છે, જિમાર મનુષ્યના સ્વર્ગ નામના

આગમગાદને ઉમેડી નાખી તેને તંદુરસ્ત બનવા પદાર્થ વિજ્ઞાન શીખવા સંબોધે છે, અને જગતનાં પાપ જોવા જતા ધાર્મિકને એના પોતાના અગ્રાત મનના દમાયલા થરો ઉચલાવવા આમ્રદ કરે છે.

અને તોય ગીતાનો ભગવાન શ્રવતો જગતો દ્વાયમાં ચાખૂક લઈને ઉભો હોય એમ લોકમાનસ માને છે, આધ્યાત્મનો ભગવાન ગોરા માણસના જેવો દરિયાપારના દેશોમાં શ્રવતો ઉભેલો જણાય છે, અને જૂમધ્ય મહાસાગરની પેલી પાર અલ્પ પણ એવોજ ડોળા કંદતો ઉભો છે અને એ બધા પ્રભુ અને ભગવાનો પોતાની સોડમાં અગ્રાત અને પીડિત લોકસમૂહને તથા દંભીઓને, શદ્શાહુકારોને, જોંબ ઉગામી ઉભેલી સરકારોને, પુરૂષજાત માટે બનાવેલી સ્ત્રીજાતને લઈને ઉભા છે અને જોલે છે કે બિચારી સ્ત્રી, બિચારા પીડિતો, અને મૂર્ખ માણસો મારા વિના કેમ જીવી શકશે ! બધી વાતો સમજતો છતાં પણ નફાખોરીમાં અને ધાડપાડવામાં શદ્ બનેલો મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ મનુષ્યની બિમારીના તરંગને પોપણુ આપતો જોલે છે કે, પીડિતોને, અગ્રાનોને, સ્ત્રીઓને અને મૂર્ખ માણસોને તો ભગવાનની ને પ્રભુની તથા ધર્મની જરૂર છેજ.

અને તોય વર્તમાન પરિસ્થિતિના રપષ્ટ લક્ષણથી આપણે અગ્રાત રહી શકીએ તેમ નથી. આપણે જોધએ છીએ, મનુષ્ય વિચાર કરતો થતા, તરંગમાંથી વિજ્ઞાનમાં જતાં, ધર્મની લાગવગ હવે ઝોાછી થતી જાય છે. લાગવગ ઝોાછી થાય છે તેનું કારણ ધર્મનાં વચનો જૂઠાં પડ્યાં છે કે ધર્મની વાતો ખોટી ફરી છે તે નથી પણ ધર્મની વિચારસરણીમાં માનવું તે મૂર્ખામી કે બોટપણું અથવા શદ્તા છે તેથી.

વધના જતા વિજ્ઞાન સાથે, વધના જતા જ્ઞાનના પ્રકાશ સાથે, જખ્ખાતાજતા અન્યાયો સાથે અને અમાજના મનના વધારે અને વધારે રૂપાંતર થતા પૃથક્કરણ સાથે માનવઅમાજ ધાર્મિક જિભારે મનોદશામાથી મુક્ત થતો જાય છે અને ધર્મનો ઉપયોગ નફાખોરી-માજ કરનાર ધાર્મિક શાસ્ત્રોકનો શાંતા ખુલ્લી પડતી જાય છે તથા ધર્મના નામમા ધાડ પાડતો સામ્રાજ્યવાદ વધારે રૂપાંતર થતો જાય છે.

આજના નવા માનસને ધાર્મિક શબ્દ ગાળ રૂપ લાગે છે. શોષક અને શઠ મૂડીવાદ આજનો ધાર્મિક સમાજ છે. હીટલર અને મુસોલીની જેવા આજના ધાર્મિકો છે, કાળી પ્રજાઓને વ્યવસ્થિત હત્યાકાંડ ચલાવનાર ગેરી પ્રજાઓ ધાર્મિક પ્રજાઓ છે.

આજનો અવાજ બોલે છે કે કોઇ પ્રજા કે ભગવાનને પૂછવાનો કોઇપણ ધાર્મિકવિધિ મનુષ્યનું અધઃપતન કરાવનાર છે, મનુષ્યને પામર ને કાચર બનાવનાર છે.

પૂજના કે ભજવા જેવો કોઇ ભગવાન કે પ્રજા હેજ નહીં, અને જો હોય તો તે માનનીય હોવાને બદલે નિંદનીય છે. ભગવાનની ભલાઈને ન્યાયની બધી વાતો પોકળ છે. શોષણ પર નબત્તી સમાજ રચનામાં ભલાઈ કે ન્યાય નથી, આજે શક્ય પણ નથી.

આ જગત કોઇ પ્રજા કે ભગવાનની બનાવટ નથી. આ જગતની સમાજરચના જેના હાથમા છે, આ સમાજમાં જે સત્તાશીલ છે, તે પ્રજા કે ભગવાન નથી; મૂડીવાદ અને શાહીવાદ છે. એ બન્નેને જો પ્રજા કે ભગવાન કહેવાય તો તે પ્રજા કે ભગવાન બારે દૂર કે ધાતકી છે અને એ પ્રજા કે ભગવાન હિંસાનો, ધુલ્લો, દારૂગોળાનો, અન્યાયનો અને અનેક જાતના શારીરિક રાગનો પ્રણેતા છે એમ કહેવું જોઈએ.

આજનો અવાજ બોલે છે કે પુનર્જન્મમાં એને શ્રદ્ધા નથી, એને પુનર્જન્મ હોય કે ન હોય તેની એને પડી નથી. પુનર્જન્મનો વિચાર મનુષ્યની લઘુતામાંથી અને જીવનના ભયોમાંથી નીકળતો હોય છે. આજે એક ઘણો મોટો વર્ગ લૂટારુઓના નાના વર્ગને અમન ચમન કરતો જોતો હોય છે. એ જોઈને બહુ સ્વાભાવિકરીતે વેરના વિચાર આવે છે. એ વિચાર ગેરકાયદેસર ગણાતા હોવાથી એ દષ્ટિ, ભાષામાં એના જેવાં સુખ ભોગવવાની પ્રતિક્રિયાના વિચારને પુનર્જન્મમાં મૂકે છે.

જીવનને જીવવા જેવું બનાવવા માટે ધર્મની જરૂર છે એમ માનનાર મોટાભામોટી જૂલ કરે છે. જીવનવિકાસમાં ધર્મ એક મોટી મુશ્કેલી છે. જ્યારથી મનુષ્ય ધર્મનામના એક મોટા ભ્રમમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારથીજ એનો સાચો વિકાસ શરૂ થતો હોય છે.

માનસવિજ્ઞાન અને નીતિ

શરીર અને મનને શો સંબંધ છે તે આ લેખનો વિષય નથી.

શરીર અને મનનાં મૂળ એકજ તત્ત્વમાં છે કે કેમ, શરીરને મનની ક્રિયાઓ કાર્યકારણથી જોડાઈ છે કે કેમ, અથવા તો શરીર અને મન સમાન્તર સંબંધે હિમાં છે કે કેમ એવી એવી વાતોની ચર્ચા પણ આ લેખમાં આવતી નથી.

એવી એવી ચર્ચાઓનાં ચૂંચણા છોડી દઇને પણ આપણે વિના ચર્ચાએ મૌનો એક સામાન્ય અનુભવ વિચારી શકીએ છીએ કે શરીર અને મનની ક્રિયાઓને કાંઈ ચોક્કસ સંબંધ છેજ, શરીર અને મનના ક્ષેત્રો ભલે જુદાં હોય, શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ સ્વતંત્ર અને નોખાં હોય, તોપણ.

કારણ આપણે, શરીર ને મનનો સંબંધ આપણા યુવનમાં જરા નેટલું નિરીક્ષણ કરતાજ ભાળી શકીએ છીએ.

“વા વાયોને નળીયું ખસ્યું, નળીયું ખસ્યું ને કુતરં ભસ્યું.”
કુતરં ભસ્યું ને કાંઈએ જાણ્યું કે ચોર આવ્યો, ને એવું જાણ્યું કે

એને બીક લાગી અને બીક લાગતાની સાથેજ એને મધરાતે ઝાડા થવા શરૂ થયા.

“મગો છો કે? બારણું ઉઘાડો” રાતના બાર વાગે જાણે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. “કાણુ છો?” એણે ચરચરતાં પૂછ્યું. “માશીયા!” જાણે અવાજ આવ્યો. જાણે પાંચ દિવસ પહેલાં મરી ગયેલા માશીયા એના ખાટલા સામે ઉભા હતાં. એક ચીસ પડી અને એના મનપર આઘાત થયો. આઘાત થયો ને એનું આખું શરીર પથારીમા ઢગલો થઈને પડ્યું. બીજે દિવસે પાડોશીઓ વાતે વળગ્યા હતા “જેયું! બિચારીનો જીવ લીધો.”

આજે એકવીસ દિવસથી એણે દરિયામા વહાણનું ટપકું નેવા આપ્યો તાણી હતી. આજે એકવીસ દિવસથી એનો એ એકજ સવાત્ર સૌ ખલાસીઓના કાનમાં અથડાતો હતો “એ ક્યારે આવવાના છે!” આજે અંધારી રાતે એમા બારણા ખખડાવી કોઈએ કહ્યું. “પેરમ એટને કિનારે પાચ વહાણુ હરી ગયા છે, એ આવશે નહીં.”

કોઈ બચ્યું નહીં!” અવાજ આવ્યો.

“સૌ મૃત”, કોઈ બોલ્યું.

કહે છે કે એક રાતમાં એના વાળ ધોળા થઈ ગયા, એકજ રાતમા એની આંખનાં અજવાળાં હોલવાઈ ગયાં. એના મનપર આઘાત થયો હતો.

ગૃહપતિ સુબોધને ધમકાવતા હતા “ખબરદાર જો એનું નામ લીધું છે તો!

“નહીં જાઉં”

“અને એનો વિચાર પણ ક્યો છે તો ”

“ નહીં કંઈ ”

“ દરામખોર ! કેટલી મૃષ્ટતા ! તું ક્યાં ને એ ક્યાં ! તું અનાયાશમમર્થી અહીં લાણુવા આવ્યો તેનું તને લાન છે ! અને એ, ! એનું કુળ કેટલું ઉંચું છે તે જૂહી જાણ છે ! ”

સુખોદની આંખો છલકાઈ. એ મૂંઝતા હોદ્દા બોલતો હતો
“ મને માફ કરો હવેથી.....”

હવેથી શું ! એ ભદ્રને નહોતો જૂઠ્યો, ભદ્રા એન નહોતી જૂહી. બન્ને એકબીજાને ઉંચનીચના લાન વિના ચાલતાં હતા. એક દિવસે સુખોદે અંધારામાં આવી ભદ્રાના હાથમાં એક પુસ્તક મૂક્યું,
“ લે આ વાચજે, મારી પાસે છે.”

“ કેમ ભદ્રા કેમ ચાલે છે ” બોલતા મૃદપતિ મદાશય એક દિવસે ભદ્રાની ઓરડી આગળ આવ્યા અને અંદર પડેલું પુસ્તક જોયું ને હાથમાં લીધું. હાથમાં લઈને હસતા હસતા બોલ્યા,
“ આ જરા લઈ જાઉં છું હોં ! ”

ભદ્રાનું ધડકતું હૃદય બોલ્યું “ હો.”

“ સુખોદભાઈ, આમાં લખેલું પુસ્તક લઈ સાહેબ બોલાવે છે ”
“ મેલાએ સુખોદને ચિટ્ટી આપી.

ધડકતે કાળજે સુખોદે ભદ્રાની ઓરડી ખખડાવી, ચોરના અવાજે કહ્યું “ પેલું પુસ્તક આપોની, પેલું પુસ્તક આપોની.”

“ એતો લઈ ગયા છે.”

“ કોણ ! ”

“ સાહેબ ”

“ હે! ” સુબોધનો શ્વાસ રૂંધાઇ જતો લાગ્યો. એ ઉતાવળો ચાલ્યો, અપરાધીની જેમ, ગૃહ-પતિ મહાશયને ઘેર પુસ્તક લીધા વિના.

“ તું હજી જૂલ્યો નથી કેમ ! કુતરા, તને રોટલો આપ્યો તેને ત્યાં ધાડ પાડવા બેઠો છે ? ”

મારાથી જૂલાતું નથી, મેં ધાડ શી પાડી ! ” સુબોધનો અવાજ રડતો હતો.

“ તમે બધા સાથે બચુનાર. તારી એ સગી બહેન કહેવાય, તું એની સાથે પ્રેમ કરનાર કોણ ! ”

“ મને માફ કરો, મારૂં મગજ ભમી જાય છે...”
સુબોધ પોક મૂકીને રાયો.

“ ઠીક, છાનો રહે અને લખી દે. ”

“ શું ! ” સુબોધે આખો લૂછી.

“ કે તારે ને બદ્રાને કોઇ જાતનો સંબંધ નથી. ”

“ તમે કહો તે લખું ” કહી એણે લખ્યું ને સહી કરી.

“ અને સવાદશે જાય છે એ ગાડીમાં બેસી જા. ”

“ કેમ ! ” સુબોધની આંખો કરગરી રહી.

“ કઈ લાયકાતપર કેમ પૂછે છે ! તને સંસ્થામાંથી રજા આપવામાં આવે છે. ”

ખીજે દિવસે સવાદસની ગાડી ઉપડી અને સુબોધને ઉપાડી મઇ ત્યારે જાત્રાલયનાં છોકરાછોકરીઓ રસોડે બોજન લેતાં હતાં.

“સાંભળ્યુંકે—ગળ્યુંકે—ખબર પડીકે—” સૌ કોઈ મોટેથી બોલતું ને પછી કાનમાં કહેતું “સુબોધબ્રાહ્મને રજા મળી, ડીસમીસ થયા, બિચારી ભદ્રા અંદરથી ઓરડી વાસીને રહે છે.”

એ એકજ વાત, છાત્રાલયના રસિક સમાચાર જેવી બની ગઈ. એક દિવસ ગયો, બીજો ગયો, ત્રીજો દિવસે આચાર્યદેવ છોકરા છોકરી એના ગેરકાયદેસર સંબંધોના જૂદા જૂદા દોષ સમજાવતા હતા.

એક ચીસ પડી. એક શરીર પછડાયું. ભદ્રાના મનજરમાન દેહના અંગેઅંગ તણાતા હતાં.

સૌ દયા ખાધને બોલતું હતું ‘હીરડીરીઆનું શીટ’ આમ્મું... બિચારીને...” એના કારણમા કિતરવાની કોઠનામા હિંમત હતી નહીં, કારણ, કારણ ગેરકાયદેસર હતું.

“કહેશે કે કંઈ વળગાડ હશે, મુઠા આ કળિયુગના રાજમાં રોગ શા નવતર થયા છે ” ડોશીમા રાડ નાખતાં હતાં, પણ છે શું!” કોઈએ પૂછ્યું.

“મારું કપાળ’ આ મારો હરિયો પથારીમાથી ઉઠ્યો ત્યારથીજ એની જીભ તોતડાય છે, ને કહે છે કે મારાથી કંઈ સંભળાતું નથી.”

સાચી વાત છે, ગંગા મા, મારી નાથી બાની લક્ષ્મી સાસરે જતી થઈ ને એનો ધણી આફ્રિકા ગયો. એ ગયો ત્યારથી એનું માથું દુઃખે છે. કંઈ વેદના! આજે ત્રણ વરસથી બિચારી યમાધ જાય છે.

“કંઈ દયાદાર!”

“ દવા અને દાંડે બધું કરી યાકયાં ”

જાન્યવાળા બધી વાતચીતો છોડી આપણે વિષય પર આવીએ. ઉપર ગણાવેલી તે નહીં ગણાવેલી ઘણી આદતો આપણે આજે દરદીઓમાં જોઈએ છીએ. એ દરદીનાં કારણ એકલા શરીરમાજ હોય છે એવું નથી. એવા રોગનાં કારણ કોઈ વેળા શારીરિક તો કોઈ વેળા કેવળ માનસિક પણ હોય છે.

આપણી આજણુ ડોશીમાઓ પણ જોલે છે કે “ ગ્રેમથી એના વાળ ઉડ્યા સ્પષ્ટ ગયા, આવેગથી એણે આંધળિયાં કર્યાં, ગુસ્સામાં એ બેભાન બની ગયો, બીકથી એની જીભ ચોટી ગઈ, દુઃખથી એ એકં રાતમા ચૂકાઈ ગઈ, શોકથી એનું અંગ રહી ગયું, કંટાળાથી એના માથામા ઝાટકા શરૂ થયા, વિગેરે.”

એ બધાના મૂળમા આપણે એક વાત જોઈ શકીએ છીએ, અને બધું એાછી મહેનતે સમજી શકીએ છીએ કે ઘણા શારીરિક રોગનાં મૂળ કેવળ મનમા હોય છે, અને તે સાથે જ આપણને ખ્યાલ આવે છે કે શરીર અને મનને ન છૂટો પાડી શકાય તેવો સંબંધ છે.

પણ એ શરીરને મનના સંબંધના મૂળમા અને કેવળ માનસિક કારણવાળા શરીરના રોગમા મૂળનાં શું વસ્તુ છે એવો સવાલ આપણને થયા વિના રહેતોજ નથી.

અને એનો જવાબ સાચ સહેલો હોવાથી આપણે માનસ-વિજ્ઞાનની આંટીઘૂંટીઓની સમજ વિના પણ સહેલાઈથી જવાબ દઈ શકીએ છીએ કે એ સૌના મૂળમા કોઈ વૃત્તિ (emotion) કે લાગણી (feeling) હોય છે.

સહેજ વધારે વિચારતાં આપણને સમગ્રજ ગાય કે એવા ભયંકર રોગોના મૂળમાં મુખ્ય એક કારણરૂપ બનેલી કોઈ વૃત્તિ કે લાગણી એકતી હોતી નથી પણ દમન કરાયેલી અટકાયત કરાયેલી કે ચૂંચાયેલી હોય છે.

એવી લાગણી કે વૃત્તિનો વેગ મનુષ્યના મનપર આઘાત કરે છે ત્યારે, વાજ ધોળા કરી નાખે છે, અકાળે ધડપણ કે અંધારો લાવે છે, પક્ષાઘાત કે મખત દુઃખાવાને જન્માવે છે, અને બહેરાપણ કે મૂંગાપણ પણ લાવે છે તથા હીસ્ટીરીઆથી માંડીને તે ગાડપણ સુધીના અનેક બિમારી દશાના પ્રકારો જન્માવે છે.

માનસપૃથક્કરણ કહે છે કે એકેએક મનુષ્ય એવું રોગી છે. એકેએક મનુષ્ય રોજના જીવનમાં ઘણીવાર એક પળવાર કે તેથી વધારે એવી અનેક બિમાર પરિસ્થિતિનો અનુભવ કરે છે. એ રોગી પરિસ્થિતિ આપણા ધ્યાનમાં આવે તે પહેલાંજ ઘણીવાર પસંદગી જતી હોવાથી, આપણને તેનું જ્ઞાન નથી રહેતું, પણ એજ પરિસ્થિતિ લંબાતાં આગળે રોગ થયો એમ કહીએ છીએ. રોગ એક પળ રહે કે આખું જીવન ટકે એ મોટી વાત નથી. પ્રમાણમાં ભેદ જતાં પ્રકારમાં એ અનેક રોગોનો માને સ્વાભાવ છેજ એવો માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રનો દાવો છે.

“વિજ્ઞાનની વાતો કરતાં ચિંતાવણી છાકરા, જરા રાખો અને અમારું સાંભળો” નીતિમાન સાધુ સંતો બોલી ઉઠે છે.

“બોલો બાપા” વિજ્ઞાનની વિચારણા નીતિનો સાદ સાબળયા અટકે છે, અને અટકીને વિચારે છે અને વિચારીને નીતિની વિચારણાપર વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશ નાખવા માગે છે.

“જુઓ, વિકાર એટલા રોગ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞતા માનવજનનનો આદર્શ છે, ત્યાગ અને સ્વાર્થભૂ મોટા સદ્ગુણ છે. ન્યાય વિના આપણાં ગાડાં ગળડવાનાં નથી. અનિષ્ટોનાં બે મૂળ છે. એક અહંકાર ને બીજો કામવિકાર. બેને જીતો. સૌથી મોટો કામવિકાર છે. એ જ્યાં છે તે સંબંધ પાપી છે. પાપને અટકાવવા, સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધો પર ચોકી પહેરો મૂકો. પરસ્ત્રા માથે એક પાથરણા પર બેસવાથી આંત્ર દોષ થાય છે, અને પરસ્ત્રી સાથે એકાત સેવવાથી તેમ દોષ થાય છે, વિકારથી સ્પર્શ કરવામાં સ્પર્શ દોષ લાગે છે ને અયોગ્ય રીતે યુગ્મન કરવાથી યુગ્મન દોષ થાય છે. વિગેરે—”

આપણા એકેએક ઘરના સૌના સમાજના અને રાજ્યોના જીવનના નીતિના નિયમો છે, આત્યારે એ મુંઝવણો બની છે. સેંકડો વરસથી સંતોને મહાત્માઓએ, એ નીતિને બનાવાય તેટલી દંબી બનાવી, રોજના જીવનની વિગતોને દબાવાય તેટલી દબાવી ને સંતાડાય તેટલી મંતાડી નીતિશાસ્ત્રના નામમાં, પ્રાયશ્ચિતો અને તપશ્ચર્યાઓના નામમાં એક મોટું દમનશાસ્ત્ર ઘડ્યું છે. એ બધાના પરિણામમાં આજે માનવસમાજની નીતિ એક મોટો કોયડો બની છે. સરકાર સમાજ કે ધર્મ એ કોયડો ઉઠેલી શક્યાં નથી. માનસ-વિજ્ઞાને શરમ. સક્રોચ, કે બીક છોડી એ બધી વાતો છૂટથી તપાસી નીતિમાન મનુષ્યના નીતિના કોયડાને જીલ્લો પડશે, અને પોતાની રીતે નીતિની ગૂંચનો વૈજ્ઞાનિક ઉકેલ આપવો પડશે એમ જાહેર ક્યું છે.

માનસવિજ્ઞાને નીતિશાસ્ત્રમાં માથું મારવાનું કાંઈ કારણ!

કારણ નીતિશાસ્ત્ર અને માનસવિજ્ઞાનનાં મૂળ એક છે પ્રદેશ એક છે, એ બેની અથડામણમાંથી એક પરિણામી વિજ્ઞાન બનવાનું છે, તેજ સાચું વિજ્ઞાન હશે.

માનસની એકેએક ક્રિયાના મૂળમાં જે છે તે જુઓ, જેવું છે તેવું જુઓ, અને જોઈને આપણા જીવનમાંથી એના અર્થ માગો, એ બધા નીતિમાનોએ કરેલા અર્થો છે. એમાંના ઘણા અર્થો અનર્થોના મૂળ છે—હેવાનિયતથી અને મનુષ્યના અસાનથી જન્મતા ધાતકીપણથી ભરેલા છે એટલે જીવનપર રચાયેલું આજનું માનસ-વિજ્ઞાન નીતિના પ્રદેશમાં આવી પડે છે, અને એ પ્રદેશપર પોતાનો પ્રકાશ ફેંકવાની એને દરજ્જા પડે છે, કારણ કોઈપણ વિજ્ઞાન મનુષ્યના મ'બ'ધોના ઉદ્દેશથી અજાયું રહી શકતું નથી, માનસવિજ્ઞાન તો રહી શકેજ નહીં.

(૨)

માનમરોગના મૂળમાં જતાં નીતિના પ્રદેશમાં ઉતરી પડાય છે, દરજ્જાની નીતિને આત્મરક્ષણની અથડામણમાંથી આધાન થાય છે ને બીક લાગે છે, ને બીકના ઓછાવરતા ભારથી નાની મોટી બિમાર પરિસ્થિતિ આવી લાગે છે.

જાતીય આવેગો સાથે જાતીય નીતિની ભાવના અથડાય છે, જાતીય આવેગને અંગે મૂકાયેલા મંકોઓ અને મર્યાદાઓ ઓડાં આવે છે. પરિણામે સખત માથું દુઃખવું, ફીટ આવરી, કંમરેમાં દુખાવો થવો, અને હાથપગ રહી જવા જેવા તથા ઉંઘમાં બોલવા ચાલવા જેવા અનેક રોગો જન્મે છે, એટલે એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે માનસ બિમારીના મૂળમાં આવેગના આવિષ્કાર સાથે અથડાતી નીતિની ભાવનાઓ હોય છે. એથી માનસ બિમારીની માવજત કરવા નીકળેલા કોઈપણ ચિકિત્સકની સામે જવાજ માગના નૈતિક સવાલો ખડા થાય છે.

અને એ ઉંપરાંત પણ અત્યંત આવેશના, ચોરીના, લૂંટના, ખુનામરકીના, જાતીય વિકૃતિના, મિથ્યાભિમાનના, આત્મલઘુતાના, અને એવા અનેક પ્રશ્નો જે એક કે બીજી માનસ બિમારી છે અને જેની પરિચર્યા માટે માનસ ચિકિત્સકની જરૂર છે તેવા પ્રશ્નો પર નીચે પણ પોતાનો દાવો રાખે છે, એ પ્રશ્નોને નીતિ પોતાના પ્રદેશનાજ ગણે છે, અને નીતિમાનો એવા પ્રશ્નો સાથે નૈતિક દૃષ્ટિએ વર્તીવ કરવાનો પોતાનો દાવો રજૂ કરે છે.

ત્યારે એવા આમાન્ય પ્રશ્નો હાથમા કોણ ધરશે? જે સવાલોને માનસ વૈજ્ઞાનિક અને નીતિમાન બન્ને પોતાના કરે છે તેવા પ્રશ્નોને એ એમાથી કોણ હાથ ધરશે!

નીતિમાન હોવાનો દાવો કરનારાઓએ વિજ્ઞાનથી વેગળા રહી બિમાર માનવજાતની એવા કરવાની લાયકાત ગુમાવી છે. નીતિમાન હોવાનો દાવો કરનારા સાધુસંતોએ રોગોને દોષ બતાવી અને તેમને ભડકાવનારા પાપ માની અનેક ઉંટવૈદા કર્યા છે તથા નીતિના કડક નિયમોની ચોકી બેસાડી જ્યાં રોગ કે બિમારીનો મંભવ ન હોય ત્યાં અનેક રોગો હલા કર્યા છે.

દરહી, ધર્મીઆર્ય કે નીતિમાનને શરણે જવા કરતાં, પાપી કે દોષિત ગણાવા કરતા, પ્રાયશ્ચિતો કે આત્મલઘુતાના અપમાનો સહન કરવા કરતાં કોઈ માનસ ચિકિત્સક કે વૈજ્ઞાનિકની સલાહ લેવાનું વધારે પસંદ કરે છે.

હોક, માનસ-આવેશોના સાદા કે વિકૃત સ્વરૂપોથી ગભરાઈ ઉઠે છે, મોટો બ્રષ્ટાચાર થઈ ગયો એમ માની બેસે છે, કોઈ ઉપાત થઈ ગયો એમ માની થથરી ઊઠે છે તેવાં કોઈપણ કાયર

ત્વી પુરૂષો ગમે તેવાં નીતિમાનો ગણાતાં હોય તોય પોતેજ માનસ બિમારીનાં બોગ બનેલાં છે. એવાંના હાથમાં કોઈ દરદી સહાય નથી, એવાં લોકો પોતેજ દરદીઓ છે અને કોઈ માનસ ચિકિત્સા-લયમાં રહેવાને લાયક છે.

આત્મારસુધીનો અનુભવ બતાવે છે કે નીતિ વિચારણા માણસ જનતને નીરોગી કરવા યોગ્યપણી નથી પણ રોગી બનાવવા મારેજ વપરાય છે, એ પણ જણાયું છે કે નીતિમાનોએ આત્મારસુધીમાં બિમારીના કેસ સુધાર્યા નથી પણ બિમારીને પાપી કે બપુંકર માની ઘણા રોગીઓની બિમારીને વધારી મૂકી છે કે અસાધ્ય બનાવી દીધી છે. આપણા દરદોને હાથ ધરવા માનસ વૈજ્ઞાનિક કે જેને મન કોઈ પાપી કે દૂષિત નથી તેજ લાયક છે અને આપણાં દરદોનો ઉકેલ લાવવા માનસવિજ્ઞાન કે જેની નજરમાં કોઈ પાપ કે દોષ નથી તેજ સૌથી વધારે લાયક છે. માનસ વિજ્ઞાન નીતિનો એ રીતે ઉર્લ માગે છે. એ રીત નવી છે તોય ઘણી જૂની છે. જૂની છે કારણ કે એ રીતે માણસજનત તરફ સદાનુભૂતિપાળી કોઈ છૂટી જગાઈ વ્યક્તિઓએ માણસના દરદોને પાપ માન્યા વિના કે ધિક્કારની લાગણી રાખ્યા વિના હાથ ધર્યાં છે અને એ રીત નવી છે કારણ આજનું નીતિ માનસવિજ્ઞાન મનુષ્યના દરદોને સદાનુભૂતિથી વ્યવસ્થિત રીતે-વિજ્ઞાની ધટનાયુક્ત રીતે જોવા કે ઉકેલવા માગે છે.

એ રીતે જોનાર કે ઉકેલનાર માનસવૈજ્ઞાનિકને મન 'કેઈ દૂષિત કે પાપી નથી, એવો માનસ વૈજ્ઞાનિક દરદના કોઈ પણ પ્રકારની કરતો કે બડકતો નથી, એવો વૈજ્ઞાનિક કોઈ દરદીને પ્રાયશ્ચિત કે દપકો આપવા લાયક ગણતોજ નથી પણ રોગ કે દરદના કારણો શોધે છે.

દરદનાં દારણોની શોધ માટે માનસવિજ્ઞાન ચિકિત્સાની (psycho-therapy) યોજના મૂકે છે.

માનસ ચિકિત્સા રોગના કે કોઈ પણ દરદના મૂળમાં એક કે બીજા આવેગના મૂળમાં ડમાયલી કે દમાયલી લાગણીને શોધી કાઢે છે. અનીતિ જેવો કોઈ ખાસ રોગ છેજ નહીં. જેને આજે અનીતિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે એક કે બીજું માનસ દરદ છે. એ દરદનું નિદાન કોઈ વ્યક્તિનો દોષ નથી એ દરદના મૂળમાં ડમાયલો આવેગ હોય છે અને તેના આધિકારોમાં કોઈ જીવનવેગની લાગણીનું દમન હોય છે.

ખરાબ સ્વભાવો, અસામાજિક ટેવો, જાતીય વિકૃતિઓ, અને પવિત્ર બનેલી બીકોના બહેમો એ વિના બીજી કોઈ અનીતિ નથી અને એકેએક અનીતિનો પ્રકાર આજની ઝેરી સમાજરચનાનું દરદ છે. એ દરદને માટે એક કે બીજી વ્યક્તિ જવાબદાર નથી પણ આખો સમાજ છે. એનો ઉપાય વ્યક્તિ કે સમાજને હાંડવામાં નથી, પણ રોગી સમાજરચનાને બદલવામાં છે.

એ રોગી સમાજરચનાને બદલવા માટે, આજનું આર્થિક ધોરણ બદલાવુંજ જોઈએ, અને આજની આર્થિક અસમાનતા એ રોગ માત્રનું કારણ છે એવી અર્થશાસ્ત્રની વાતો સાચી છે, અને મનુષ્યે તાંદુરસ્ત થવું જોઈએ, શરીર અને મન નીરોગી ને સ્વચ્છ જોઈએ એવી એવી સમાજનીતિની, આ જોઈએ અને તે જોઈએ એવી વાતો પણ એટલીજ માથી છે, તોય અસમાનતા કેમ જતી નથી ? આરોગ્ય કેમ આવતું નથી ?

માનસ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર (psycho-therapy) આજના માનવસમાજની ગ્રંથિઓ ઉઠેલી અવાજ કરે છે કે એ સર્વના

કારણમાં મનુષ્યનું માનવજીવન તરફનું વલણ (attitude) એકી, બીજી, ને ઝેરી રાખવામાં આવ્યું છે. એ બ્લેમ અને બીકનું ઝેર રેડી સમાજને રોગી રાખવાનું માન દરેક યુગના મૂડીબર શોષક કે સત્તાવાળા વર્ગને ધરે છે. આજે એ શોષણ શમ્યું નથી, ઉત્તર આજની એ પરિસ્થિતિ વધારે ઉગ્ર બની છે.

આજની એ ઉગ્ર પરિસ્થિતિ આપણને વિચાર કરતાં કરી આપણી પાસે પ્રશ્ન પૂછાવે છે કે મનુષ્યનું જીવન તરફનું વલણ નિર્ભય કે સકારણ બનાવવાનો કેટલો ઉપાય છે કે નહીં? એના જવાબમાં આપું નવીન માનસવિજ્ઞાન સાપડ્યું છે. છેલ્લા એ દસકાથી મનુષ્યના જીવન તરફના વલણની ચોકાવનારી વાતો અને તેના ઉપાય, તે, માનવસમાજ સમક્ષ મૂકી રહ્યું છે. મનુષ્યને નીતિમાન થવાના સાચા વિજ્ઞાનની નિર્ભય અને સકારણ વિચારણા માનવસમાજના મર્યાદિત ઇન્દ્રિયાસમાં આ પહેલી વાર કાં ન હોય?

માનસવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો ઉપદ્રાસ કરતી હોય કે ઉવેખતી હોય એવી નીતિની કોઇપણ ભાવના નીતિ નથી, નીતિનો રોગ છે. એવી ગાડીચેલી પ્રાથમિક દશાની નીતિને સકારણ બનાવવા નીતિની અત્યારસુધીની વિચારણા પાસે જે હતી નહીં તેવી અત્યંત અગત્યની માનસચિકિત્સા નામની વાત નવીન માનસવિજ્ઞાને જગત સમક્ષ ધરી છે.

મનુષ્યના જીવન તરફના વલણને સકારણ (Rational) ને નિર્ભય બનાવી અનિષ્ટોના મૃગમાં ધા કરી ઝેરી સમાજરચનાને પલટી આરોગ્યવાળા અને સમાનતા પર નબળતા તંદુરસ્ત સમાજનું સર્જન કરે તેવી દૃષ્ટિ દેનાર માનસચિકિત્સા શું છે અને નીતિના

આજના રોગી તરંગોનો નિકાલ કરી મનુષ્યને જીવવાની નીરોગી દૃષ્ટિ દેનાર નવીન માનસવિજ્ઞાને માનવસમાજની નીતિને કેવી નવી રીતે ઉદ્દેશી છે તે વાત આપણે વિચાર શેકે છં.

માનસચિકિત્સા અથવા આત્મદર્શન અને તે પરથી ઉતરી આવતી નીતિની માનસવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની વાત કરતા પહેલાં ભૂતકાળની ફેદનીતિએ ઉપજાવેલી થોડીક માન્યતાઓમાંથી આપણે મુક્ત થવાની વાત કરવી જોઈએ, કારણ એવી કેટલીક વધારે પડતી વ્યેમી માન્યતાઓની મુકિત પર આત્મદર્શનની સફળતા અવલંબે છે.

પહેલી વાત મનુષ્યની નીતિમાં જોગદાર ગણાતી અથવા નીતિના નિષ્ક્રમો પ્રમાણે ચાલતી કુદરતની ગતિની વાત છે.

નીતિ એટલે મનુષ્ય મનુષ્યનો ન્યાયી સંબંધ, એ હોય તો તેવો સંબંધ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેજ સંભવી શકે. એવા સંબંધનું મિથ્યા આરોપણ કુદરતના બનાવોમાં કરવું ઘટતું નથી. જાપેસ પરથી પડતા નળિયાને, પવનના તોફાનને, વિજળીના ટડાકાને, પાણીના પૂગને કે ધરતીકંપને કાર્યકારણની દૃષ્ટિએ મનુષ્યના નીતિમાન કે અનીતિમાન કાર્યો સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી.

નીતિ એટલે મનુષ્યે પોતપોતાના મંબંધના સ્વરૂપનો યોગ્યેશ્વે એક શબ્દ માત્ર છે. એ શબ્દની અપેક્ષાએ મનુષ્યને આપણે જરૂર નીતિમાન કે અનીતિમાન કહી શકીએ પણ એવોજ શબ્દ કુદરતના બનાવો અને મનુષ્ય કે સમાજની ક્રિયા સાથે ન યોજી શકાય. એવો શબ્દપ્રયોગ નીતિની બાબતમાં આપણું અજ્ઞાન કે નીતિની વિચારણાનો ઉપહાસજ સૂચવે છે. કુદરત કે કુદરતનો એક પણ બનાવ નીતિમાન કે અનીતિમાન નથી, વિનીતિમાન (a-moral) છે.

ચોર ચોરી કરીને જતો હતો ને એના માથાપર વિજળી પડી, ગામમાં એક ખાટકીની દુકાન હતી નદીના પૂરથી આખું મામ તણાઇ ગયું, આખા દેશે મનુષ્યના એક ભાગને અસ્પૃશ્ય રાખી તેના પર અનેક સિતમો વરસાયા હતા અને બિહારમાં કંપ થયો, એવી એવી વાતો કાર્યકારણની દૃષ્ટિએ નીતિ—મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધની દૃષ્ટિએ નજર જેટલી શકાય. મનુષ્ય મનુષ્યના ન્યાયી, કે અન્યાયી સંબંધ સાથે કુદરતના કોઈ પણ બનાવને કંઈજ લાગતું વળગતું નથી. જેને આપણે ન્યાય કે સમાનતા કહીએ છીએ એવી એવી નીતિની કામપણ ભાવના કુદરતની ક્રિયાઓમાં સંભવી શકતીજ નથી. જેનો સંભવ નથી તેનું આરોપણ કરવામાં આપણી બાંધિસત્તા કે આપણા મનની તરંગી વૃત્તિ કામ કરતી હોય છે.

નીતિની એટલે મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધનો કાર્યકારણ સાથે જોડાતી એવી એક ખીજ અસંગતતા “ જે થાય છે તે સારાને માટે થાય છે—અથવા ન્યાયી થાય છે, કારણ બધું પ્રભુની ઇચ્છાથી થાય છે ” એમ વિચારવાની જંગલી ટેવમાં છે. એવી ટેવ જંગલી છે કારણ જંગલના અનેક ભયોની વચ્ચે જીવતા જંગલના મનુષ્યની રિચ્છિતમા ભયની સામે ખોટા આત્મસંતોષથી ટકી રહેવા માટે જંગલની પરિસ્થિતિમા જીવતા જંગલના પ્રાથમિક દશાના મનુષ્યને એવી ખીજ બાંધિશ કે તરંગી રીતે વિચારવાની ટેવ પડી ગઇ છે. એવી તરંગી ટેવ હજુ આપણામાં છે કારણકે એ ટેવને કાઢી નાખવાનું આપણને કોઈએ કહ્યું નથી અને જે ભયો વચ્ચે જંગલનો મનુષ્ય જીવતો હતો તેજ ભયો નહીં તોપણ જૂની મતના અને નવી મતના ભયો વચ્ચે આજનો મનુષ્ય ધકકતે હૃદયે જીવી રહ્યો છે.

એવીજ એક ત્રીજી વાત છે. એ ત્રીજી વાત એક મોટું જુદાણું હોવા છતાં અનેક કર્મના કાયદાના નામોમાં ઓળખાવવામાં

આવે છે અને કાયદા કે નિયમનું લક્ષણ નહીં જાણનાર એવો આપણા સમાજનો મોટોભાગ તેવી વાતને સારા નિયમ તરીકે સ્વીકારી લે છે.

એ વાત ગયા જન્મના અથવા પહેલાં કરેલાં કર્મનાં ફળ છે. મનુષ્ય-મનુષ્યનો સંબંધ કે જે બહારના અને અંદરના સંજોગો (environments) નક્કી કરે છે તે સમજાવવાને બદલે આપણું તરંગી મન આ જીવન પહેલાના પૂર્વ જન્મોના તરંગોમાં દોડી જાય છે.

ત્રેઘ સુખીને જોતાં તેના પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય ને કોઈ દુઃખીને જોતો તેના પૂર્વજન્મનાં પાપ આપણી સડી ગએલી નીતિની ભાવના સંભારે છે. એવી બાલિશ ને તરંગી વાતો અને તેમાં આપણી જોણી કે મૂર્ખ માન્યતા આપણને મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધમાં કામ કરતો કાર્યકારણનો નિયમ સમજવા દેતી નથી.

એ બધી તરંગી ભાવનાઓના નાશપર નીતિની શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દાષ્ટ ઉભી છે. એ દષ્ટિ એમ ભારપૂર્વક કહે છે કે કોઈપણ કાર્યનું કારણ તેના સંજોગો હોય છે. એ સંજોગો (environments) ઉપર આજનું વિજ્ઞાન મનુષ્ય-મનુષ્ય સંબંધને એટલે નીતિના પ્રશ્નને ઉકેલવા માગે છે ને સંજોગોની સુધારણા પર ભાર મૂકી મનુષ્ય-મનુષ્યના સંબંધોને એટલે મનુષ્યની નીતિરીતિને સુધારવા માગે છે.

માનસ ચિકિત્સા જે નીતિશોધનનું પહેલું પગથિયું છે તે એ સંજોગોના અજમાયશથી શરૂઆત કરે છે. એવી શરૂઆતમાંજ સૌને સમજાય તેવી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્ય પાપી નથી,

દોષ કરવાના સ્વભાવવાળો નથી અને સરીર કે મનનો ધર્મ' રોગી બનવાનો નહીં પણ આરોગ્ય ભાવવાનો છે, પાપ કે દોષ, ગુનો કે અપરાધ, એ કાષ્ટપિણ વિજ્ઞાનિક વિચારણાના શબ્દો નથી, માનવ વિજ્ઞાનના નો નહીં. પાપ, દોષ, ગુનો, અપરાધ એ જ્ઞાનના અંધાર કાળના જંગલી દેશના શબ્દો છે. વિજ્ઞાન એને બૂંટી નાખવા માગે છે અને સંજોગોની રચનાથી સમજ કે જ્ઞાનને ઉત્તેજિત કરી મનુષ્ય મનુષ્યના મંજાંધ સમજવા અને સુધારવા માગે છે.

મનુષ્ય મનુષ્યનો આકરો મંજાંધ દેશની રાખવાની અસરવાળાં જૂનાં શાસ્ત્રો હિંચાશક્તિ અને હિંચાશક્તિની સ્વતંત્રતા પર ઉભાં થયા હતા. માપેશવાદવાળા નવા શાસ્ત્રોએ હિંચાશક્તિને જૂની વિચારણાના તરંગ તરીકે બતાવી જાહેર હતું છે કે સંજોગોથી સ્વતંત્ર એવી કોઈ હિંચાશક્તિ નથી.

નવી વિચારણામાં હિંચાશક્તિ પોતાના માનીતા રથાન પરથી ઉતરી જાય છે અને મંજોગો વધારે અગત્યના અને મનુષ્યની ક્રિયા માટે જવાબદાર બને છે અને નવી જવાબદારીમાં મનુષ્ય દોષિત કે પાપી, અપરાધી કે ગુનેગાર મરી જાય છે. અનીતિના બધા પ્રશ્નોના મૂળમાં મનુષ્યની સ્વતંત્ર હિંચાશક્તિ નહીં પણ સંજોગો કારણભૂત હતા અને બધી રીતે મનુષ્યને જવાબદાર ગણીને તેને અપરાધી લેખી દેવાનાર મોં કોઈ નિર્દોષોનાં પાતક તરીકે પૂરવાર થાય છે. મનુષ્ય ચોરી કે લૂંટ શું કામ કરે છે! મારફાડ કે ખુનામરફી શું કામ કરે છે! અને અત્યાચાર-કે-વ્યભિચાર શું કામ કરે છે! એ સર્વ પ્રશ્નોનો જવાબ એકજ છે. એ જવાબ મનુષ્યના સંજોગો છે.

આટલી વાત પછી નીતિના કાયદાના ઉકેલ માટે આપણે સીધા માનસચિકિત્સામાં ઉતરી પડીએ તો આપણને મૂળમાં બેજ તરવો જરૂર છે. એક આવેગ (instinct) અને બીજું સંજોગ (environment) આવેગ માત્ર બે છે. એક સ્વરક્ષણનો (ego) અને બીજા જાતીય રક્ષણનો (sex) અને સંજોગો અનેક છે. આ રથને એના લંબાણને અવકાશ નથી.

એ બે પરથી પરિણામે આપણને જણાય છે તેવા જેને આપણે લાગણી, સ્વભાવ, ગ્રંથિઓ અને એ સૌના પરિણામ રૂપ માનસિક વલણ (attitude) એવા અનેક તરવો દેખા દે છે. પણ એ સૌનો વિચાર કરતા આપણે ન ભૂલીએ કે મૂળમાં બેજ વસ્તુ છે એક (instinct) આવેગ અને બીજું સંજોગ (environment)

લાગણી (sentiment) ના મૂળમાં અનેક માનસ દ્રવ્યોના સારાનરસાં જૂમખા હોય છે. એ સૌની પરિણામી અસરરૂપ લાગણી વ્યક્ત થાય છે.

સ્વભાવ (disposition) અને લાગણીમાં ઝાઝો ફેર ન હતા સ્વભાવને આપણે વધારે બહોળા સ્વરૂપમાં ઓળખીએ છીએ. લાગણી સ્વભાવનું એક અંગ માત્ર છે.

પણ અગત્યનું માનસતત્ત્વ ગ્રંથિ (complex) છે.

એ ગ્રંથિનો જરૂર પૂરતો ખ્યાલ આપણે આગળ લીધો છે. દમનમાયી જનમતી ગ્રંથિઓ નીતિ અનીતિના ઘણા ઉકેલો આપે છે અને કોઈ પણ ગ્રંથિના મૂળમાં રહેલા સંજોગો માનસચિકિત્સાની નીતિ નીતિનો ઉકેલ આપવા આપણું સૌથી વધારે ધ્યાન બેંચે છે.

મંજેગોએ અંચગ્જેલો, રૂંધેલો, તિરસ્કારેલો, આવેગ, દમન પામી ગ્રનિયોમાં પર્લિયામ પામે છે. પછી એ ગ્રનિયોએ જીવનની એકેએક પળે બદલ આવડા આવિષ્કાર માગતી હિલીજ દોષ છે. અજ્ઞાત મનની બાપામાં એ જૂદી જૂદી ગ્રનિયોએ સ્વપ્ન દ્વારા, ચિત્તભ્રમના પ્રદારોમાં, અને માંડપણમાં કાન ફોડી નાખે તેવા અવાજો કરતી દોષ છે. અનીતિ પણ એવો એક અવાજ છે. અંધારા જૂતકાળમાં ચિત્તભ્રમ કે માંડપણનો એકેએક પ્રકાર અનીતિ મનાઈ ચૂક્યો છે અને ધાનકી રીતે ડંડાઈ ચૂક્યો છે.

એ રીતે પૃથક્કરણ કરતાં આપણને જાગ્યા છે કે જેને આજે આપણે અનીતિના નામથી ઓળખાએ છીએ તેવી ક્રિયાનો એકેએક પ્રકાર કલદ (conflict) માથી હોય થયો છે અને કામપણ કલદ આવેગોનો આવિષ્કાર અને સંજોગો વચ્ચેનો કલદ દોષ છે.

એવા કલદના મૂળ ઉંડાં ને અજ્ઞાત (unconscious) હોવાથી જેને આપણે હજ્જાસક્તિ (will) કહીએ છીએ તેવા હજ્જાસક્તિવાળો મનુષ્ય મંજેગોને બદલા વિના હજ્જાસક્તિથી કંદળ કરી શકતો નથી.

આ રથળે આપણે સંજોગ શબ્દને સહેજ વધારે સ્પષ્ટ કરવો જોઈશે. સંજોગ કે સંજોગો સમાજરચનાનાં પરિણામ હોઈ સમાજરચના બદલાયા વિના બદલી શકતો નથી. આજની બધી અનીતિઓ માટે આજની સમાજરચના જવાબદાર છે. એ સમાજરચનાના સંજોગોને બદલા સમાજરચના બદલાવી જોઈએ એ વિષયની ચર્ચા માનસવિજ્ઞાન અને મનુષ્યસમાજ નામના પ્રકરણમાં આપણે સ્વતંત્ર રીતે કરવી જોઈશે.

અંતમાં આપણે યાદ કરીને અટકીએ કે અનીતિનો એકેએક દાખલો માનસરોગ છે. શારીરિક રોગની જેમ માનસરોગ પણ એક રોગ છે અને શારીરિક રોગનાં મૂળની જેમ માનસના રોગનાં મૂળ પણ સંજોગોમાં હોય છે.

એવા રોગને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ, શારીરિક અને માનસિક. શારીરિક કે માનસિક કોઈપણ રોગનાં મૂળ સંજોગ અને આવેગના ક્ષણમાં છે એમ સ્વીકાર્યા પછી એ બન્ને રોગોના પાછા બીજા બે વિભાગ કરી શકીએ.

અચાત કારણોવાળા રોગ અને બીજા ચાત કારણોવાળા રોગ. શરીરની જેમ મનના ઘણા રોગના કારણ અચાત હોય છે. એ અચાત કારણોનાં મૂળ અચાત મનની ગ્રન્થિઓમાં હોઈ આપણને સહેલાઈથી તે હાથ લાગતા નથી. જેમા કારણ આપણને જલદીથી જડી જાય છે તેવા રોગોના ઉપાય પણ જલદીથી જડે છે, પણ ઘણી જાતની માનસ બિમારીના કારણો જડતાં નથી અને જડે છે તો તે કારણો ક્રમાયા વિના રોગ જતો નથી.

એવા અનીતિ મનાતા માનસરોગમાં બે મુખ્ય હોય છે. એક ખરાબ સ્વભાવ અને બીજો જાતીય વિકૃતિ. ઘણીવાર બંને સાથે હોય છે. એવા કોઈપણ રોગનાં મૂળ શોખ્યા વિના ઉપાય માત્ર અશક્ય છે, અને એવાં મૂળનો નાશ કર્યા વિના આરોગ્ય અશક્ય છે. એ મૂળ આજની સમાજરચનામાં હોય તો એ સમાજરચના બદલેજ છૂટકો.

પણ એ સમાજ રચના બદલાય ત્યાંમુધી માનસરોગ કે વિકૃતિઓ તરફ આપણું વલણ વૈજ્ઞાનિકનું હોવું જોઈશે. વિકૃતિઓના

ઉદ્દેશ અર્થે, પ્રાથમિક દયાની સૂઝ, નીતિના ઝેમો, અનીતિને દંડવાનો જંગલી આવેગ અને બિમારીના કોઈપણ સ્વરૂપને પાપ કે ગુન્હે કહી વગોવવાનો આપણો ગંદવાડ જવોજ જોઈશે. આપણા આજના નીતિમાનોએ એ બધું છોડી અનીતિના ઉદ્દેશ માટે, આજની સમાજ રચનાનો ઉંડાણથી અભ્યાસ કરવો જોઈશે. રોગ માત્રના મૂળ સંગ્રે-
જોને સમજવા જોઈશે, માનસતંત્રના નિયમોથી વાકેફ થવું જોઈશે, અને પછી સમાજની પ્રયોગશાળામાં ધડાકા ભડાકાથી બીધા વિના મનુષ્યમાત્ર તરફની સમાન અને સહૃદય મહાનુભૂતિ તથા મનુષ્યત્વ તરફના સરખા માન સામે વૈજ્ઞાનિકની ધીરજ ને હિંમતથી ખેસવું પડશે. વ્હેમો પર નબવાનો, ઉશ્કેરાઈ જવાનો, પવિત્ર બીકાના ભય ને તરંગોની લાલચોપર ગાફુ' ગળગળ્યે રાખવાનો જમાનો હવે અંત પામે છે અને નવો સુગ પોતાને નહીં સમજનાર અને વ્હેમોને નહીં છોડનાર સર્વ કાયરતાઓ અને ભુદ્ધિની જડતાઓનો વિનાશ પુકારે છે નીતિમાનોએ સમયને મમજી જઈ સૌથી પહેલાં પોતાની જાતને જોવી જોઈશે અને પછીજ બેદલાવ અને વ્હેમ વિના પવિત્ર બીકા (Taboo) અને ભૂતકાળની મેક્રી આરાધનાઓ (Totem) ને છોડી મનુષ્ય મનુષ્યનો સંબંધ સમાનતાના ધોરણે સુધારવા આગળ આવવું જોઈશે.

માનસવિજ્ઞાન અને સમાજરચના

એવી એક પણ શાસ્ત્રની જાત નથી, એવો એક વિજ્ઞાનનો પ્રકાર નથી અને એવો એક પણ ચિંતનનો વિભાગ નથી કે જેનું જેનું છે તેનું અસ્તિત્વ મનુષ્યની અપેક્ષાએ—મનુષ્ય અનુસરીને ન હોય.

અર્થશાસ્ત્ર કે ખગોળશાસ્ત્ર, સૌંદર્યશાસ્ત્ર કે બૃસ્તરશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિજ્ઞાન કે શરીરવિજ્ઞાન તથા માનસવિજ્ઞાન એ સૌને મનુષ્ય સાથે સીધો સંબંધ છે. મનુષ્ય સાથેના સંબંધની અપેક્ષાએ આજનું કોઇપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે કે ટકી રહ્યું છે. મનુષ્ય સાથેના સંબંધથી મુક્ત થતા કોઇપણ શાસ્ત્ર વિરામ પામે છે, કે વિતંડાવદ્ બની મિથ્યાશ્રયમાં પરિણમ પામી શમી જાય છે.

એટલે જ આપણે કોઇપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનના અસ્તિત્વના આવશ્યક લક્ષણ તરીકે એક વાત વિના સંકેતે ગણાવી શકીએ કે કોઇપણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાને પોતાની જાત, મનુષ્ય સમજી શકે તેવી ભાષામાં સ્પષ્ટ કરવી જોઇએ તથા કોઇપણ વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્રે મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધ પર શોધક પ્રકાશ નાખી મનુષ્યના અસ્તિત્વની

એક કે બીજી બાબુ રપષ્ટ કરવી જોઈએ. જે વિજ્ઞાન એ ન કરી શકે તે વિજ્ઞાન મનુષ્યના જમનમાં ન દેખી શકે. માનસવિજ્ઞાને એ કારણથી આ લક્ષણ બનાવી આપવું જોઈએ. માનસવિજ્ઞાને મનુષ્ય મનુષ્યના મંબંધની દ્રષ્ટિ બાબુ રપષ્ટ કરવી જોઈએ જ. માનસ-વિજ્ઞાન એમ કરવાનું વચન આપે છે.

જ્યાં જ્યાં મન હોય છે ત્યાં ત્યાં આત્મરક્ષણ અને જાતીય રક્ષણના આવેગો હોય છે ખરા, પણ જ્યાં જ્યાં મન હોય છે ત્યાં ત્યાં મનુષ્યની દૃષ્ટિએ બંધાયેલું માનસવિજ્ઞાન ઝાંઝાવાની જરૂર નથી પડતી. નાનામાં નાના જંતુથી માડીને એકેએક પશુ પક્ષીને મનુષ્ય સુધી મન હોય છે. પણ કીડી કે કાનખજુરાની કે ફૂતરા કે વાદરાની દૃષ્ટિએ માનસવિજ્ઞાન રચવાની જરૂર નથી જણાઈ. એકલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ એકેએક સમયમાં એ આવશ્યકતા અનિવાર્ય લાગી છે. આજનું નવીન માનસવિજ્ઞાન એ આવશ્યકતાના જવાબની નજર રાખ્યાત કહેવાય.

નાનામાં નાના જંતુમાં, એકેએક પશુપક્ષીમાં, એકેએક નાના-મોટા ભૂચર, જળચર કે ખેચરમાં મન હોય છે. જ્યાં મન હોય છે ત્યાં એકેએક મનોવ્યપારનો પાયો આત્મરક્ષણ કે જાતીય રક્ષણમાં કે બન્નેમાં હોય છે. એ રીતે પ્રાણીમાત્ર એક છે. મનુષ્ય એમાં અપવાદ નથી. પણ જીવન પ્રાણીઓ સાથે મૂળનું આ સામ્ય છતાં મનુષ્ય એ સૌથી એક રીતે જૂદો પડે છે. એ જૂદાઈ પ્રકારમાં નથી. પ્રમાણમાં છે. મનુષ્ય બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. બુદ્ધિને લીધે મનુષ્ય જીવક કોઈપણ પ્રાણી કરતા વસ્તુને સારી સમજી શકે છે, અને જીવન કોઈપણ પ્રાણી કરતા વધારે સારી રીતે વિવેક કરી શકે છે.

આ કારણથી મૂળમાં એક છતાં મનુષ્યનું દર્શન અને મનુષ્યની વિચારશક્તિ મનુષ્યના મનોવ્યાપારને વધારે સૂક્ષ્મ તંત્રવાળા બનાવે

છે. એ જ કારણથી મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના, જગત સાથેના, એકેએક પ્રાણી કે પદાર્થ સાથેના સંબંધ, વધારે ગૂઢ, વધારે મુશ્કેલ અને વધારે જિંઝા બને છે.

બીજાં પ્રાણીઓની ક્રિયા દેવળ ખાવાપીવાની અને પ્રજોત્પત્તિની જ હોય છે. મનુષ્ય ખાતો પીતો ને પ્રજોત્પત્તિ કરતો છતાં એના આત્મરક્ષણના પ્રકારો તરેહવાર ને બુદ્ધિગમ્ય હોય છે તથા એનાં સર્જનો વધારે બારીક અને વિવિધ પ્રકારના હોય છે. મનુષ્યના મનોવ્યાપારે રચેલું મોટું વિશાળતંત્ર જૂઠી જૂઠી રીતે સમાજ માગે છે. મનુષ્ય આત્મદર્શન કરવાના પથ સ્વભાવવાળો હોય છે. મનુષ્યમાં દ્રષ્ટા બનવાનું અને અનુભવથી શીખવાનું સામર્થ્ય હોય છે. એજ વિશિષ્ટતાઓને લીધે મનુષ્ય શાસ્ત્રો રચે છે, વિજ્ઞાનો રચે છે, એક પછી એક રહસ્યો ઉકેલતો જાય છે. સમાજનીતિ અને રાજ્યનીતિ ઘડે છે, ઇતિહાસ રચે છે, સંસ્કૃતિ રચાપે છે. એવા મનુષ્યે આજે મનોવિજ્ઞાન રચ્યું છે. એ વિજ્ઞાને મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના સંબંધો પર શો પ્રકાશ નાખ્યો છે તે આપણે જોઈએ.

નવીન માનસવિજ્ઞાને મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના અને મનુષ્યે ઝીલી કરેલી અનેક સંસ્થાઓ સાથેના સંબંધો સ્પષ્ટ કરતાં આરોપણના^૧, દમનના^૨, કારણવાદના^૩ તથા વિશ્લેષણના^૪ અનેક પ્રકારો સમજાવ્યા છે. મનુષ્યના આવેગના આવિષ્કારની ગતિ, માર્ગમા આવના અવરોધો,^૫ તથા પરિણામે થતું ધર્ષણ^૬ સ્પષ્ટ કર્યાં છે. એ બધી સ્પષ્ટતા થવાજ માનવજીવનમાં ભરાઈ ગયેલી અનેક ખૂતાવજોને, ભ્રમોને, વહેમોને, ભયોને, ચમત્કારોને, જાદુઓને, ખુદશા પાડ્યા છે.

આજસુધી જ્ઞાતને અજ્ઞાત કે અંતર મનના મંચાલનની ખબર ન હોતી. આજ સુધી મનુષ્યના જ્ઞાત પ્રદેશે અજ્ઞાત કે અંતર મનના વહેમો ઉભા કર્યા છે. ધર્મોનાં અનેક સ્વરૂપો અને નીતિના કાયદાઓ ધડ્યા છે. પોતાની અંદરના આવિષ્કારો બહારની સત્તાથી થતા જાદુના પ્રકાર માન્યા છે. ગાંડપણને સેવાનનો આવિર્ભાવ માની દરદીઓને ડામ્યા છે. એવી અનેક રીતોએ મનુષ્યના માનસવિજ્ઞાનના અજ્ઞાને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ બગડ્યો છે.

માનસવિજ્ઞાનના ઉદય અને વિકાસના આ અમયમાં મનોવ્યાપારના દારણ ભાગતી યુદ્ધિ નાસ્તિકવાદ તરફ ધસડાઈ જાય તો તેમાં નાખુશ થવા જેવું કંઈ જ નથી. માનસવિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે અને સત્યના પ્રકાશ સાથે ધર્મ એક મોટો જામ માલમ પડ્યો છે. મરકારી કાયદાઓ એક વર્ગનું બીજા વર્ગ પર ચાલતું શોષણ ટકાવી રાખવાના ધારાએ જાળાયા છે, નીતિના નિયમોમાંથી આધ્યાત્મિકતા ઉડી ગઈ છે, અને વર્ગકલ્પ કે વ્યક્તિકલક્ષના દમન એના મૂળમાં દેખાયા છે. જીવનના સાચા ઐક્ય માટે કોઈ પ્રભુ કે ભગવાનના યેલછાભર્યા તરંગમાં આશ્રય શોધવો એ જાંઘો હિપાય પૂરવાર થયો છે અને માનસવિજ્ઞાનના ગાઢ અજ્ઞાનથી ઘડાયેલા મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના મંબધોમાં આજસુધીની બ્રાહ્મચારી બંધી વાતો એક મોટો દંભ માલમ પડ્યો છે, અને માનસઅજ્ઞાનના અધાર કાળમાં “અદિ”ના પરમેશ્વરની” વાતો પોકળ પૂરવાર થઈ છે. મનુષ્ય માનસવિજ્ઞાનનાં પોતાના સંબંધો નહિ ઘડે તો સ્વરક્ષણને માટે ઉભા કરેલા દાર-જોળાના ઢગલા એને બચાવી રાખવાના નથી, શ્રીમંતાઈના ઢગલા એને સતોષી રાખવાના નથી, ગમે તેટલો સત્તા એની તરફ છીપાવી રાખવાની નથી, અને છેવટે અંતરમાં દબાયેલા રાગના અગારના ઢગને છૂપાવવા વૈરાગ્યના જૂદા જૂદા વેશ ધારણ કરી એ ગમે

તેટલા પ્રાણાયામ અને ગમે તેટલાં ધ્યાન ધરશે તથા ઘરબારને સળગાવી દહ જંગલ સેવશે તોય એને બોધએ તે સુખ સંતોષ મળવાનાં નથી. સુખસંતોષનો એક માત્ર ઉપાય, માનવસ્વભાવના અજ્ઞાન પર અને માનસવિજ્ઞાનના સત્યોના ઉપહામ પર રચાયેલી અંધી સંસ્થાઓના પાયા ખોદી નાંખી નવેસરથી ચણતર કરવામાં છે.

જૂમ પાડી ન હોશો. સ્વરક્ષણને જાતીય ગ્લણના આવેગને વશવર્તી, ખોગદ અને સ્ત્રીના શિકારમાં રખડતા મનુષ્યની પ્રાથમિક દશામાં જવાનું કાંઈ કહેતું નથી. એ દશા આજના માણસજાતના મોટા ભાગે વટાવી છે. એક વખતે કેવળ શિકારી એ મનુષ્ય પશુ હતો; આજે એણે માણસાધવાણું મનુષ્યપ્રાણી બનવાનો ઉત્સાહ ધરાવ્યો છે, સૂઝ્યા તેવા પ્રયત્નો પણ એવા છે એણે આજસુધી માણસાધનો વિકાસ કરવા બહારના જગતનો એકેએક પરમાણુ કિચલાવી નાખ્યો છે. આજ સુધી એણે બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન વધાર્યાંજ કર્યું છે. વધતા જ્ઞાન સાથે એની બહારના જગત પરની સત્તાના પરિમળ વધારે ને વધારે જામતા ગયા છે. સત્તાના અમલથી એણે સંતોષ અને સુખ પણ ચાખ્યાં છે. એણે સત્તાના તોરમાં સંતોષ આનંદ અને સુખ માટે સાઠમારીથી માંડીને તે મોટા રિશ્વસુદ્ધ ખેલ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ સંતોષ અને સુખ મેળવવા માટે એણે જગતને માયા કે ભ્રમ માની બહારના બધાને તિરસ્કારી કે હવેખી રમશાન વૈરાગ્યના ઉન્માદ અને ઉપવાસથી માંડીને બૈરવજ્ર કરવાની અને કરવત મૂકાવવાની તપશ્ચર્યાના ભ્રમ સેવ્યા છે. તોય સંતોષ આવ્યો નહિ, આનંદ આવ્યો નહિ, સુખ મળ્યું નહિ. બહારના જગત પર સત્તા મેળવનાર મનુષ્યનો દેહ એણે મેળવેલી સત્તા નીચે કચડાઈ રહ્યો.

નવાયુગની નવી જૂમ પડી: “માણસ તારી જાતને તપાસ. તારા સંબંધોને વૈજ્ઞાનિક સત્યથી કસી જો. તારી સંસ્થાઓના

પાયાને જીવિના સંપર્કથી ફલાષી જે અને પછી જે કે તારા અર્થશાસ્ત્ર ખોટાં છે, તારા ઇતિહાસ જૂઠા છે. તારી સમાજનીતિ શોષક છે, તારી નીતિ એકબીજાને કચડવાનો વ્યવહાર છે, તારો ધર્મ ચિત્તઝમનો એક મોટો ગેગ છે. બદારના જગતનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું સામર્થ્ય કે મત્તા, તારા પોતાના જ્ઞાન અને તારા પોતાના જ્ઞાનથી આવના સામર્થ્ય વિના તને મુક્ત કરી શકશે નહિ.”

પણ જાતને જોવી કેમ? આપણી જાતનું જ્ઞાન અને પરિણામી સામર્થ્ય મેળવવું કેમ? નવીન માનસવિજ્ઞાન જવાબ આપે છે: “દમન કે તપશ્ચર્યાથી આત્મજ્ઞાન થશે નહિ, ધર્મ કે નીતિના નિયમો, આત્મદર્શન કરાવશે નહિ, ‘જાહેલું વક્ષ કે બીજ’ એ રૂઢ તત્ત્વચિંતનના પિત્તંડાવાદ આત્મજ્ઞાન કરાવશે નહિ. એક કે બીજા ધ્રુવથી એ બધા એક કે બીજી અતિશયનાઓ છે. આત્મદર્શન કરવાનો ઘટનાયુક્ત અને પદ્ધતિસર માર્ગ માનસવિજ્ઞાને જગત સમક્ષ મુક્યો છે. ભાડાની ગાડીની જેમ કોઈપણ મરીબ કે તવંગર એનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ છે.

આજસુધીમાં માણસ બદારના જગતનું જ્ઞાન મેળવવા અવલોકન કરતા શીખ્યો છે. અવલોકનને પૃથક્કરણ અને સમીકરણની પદ્ધતિથી જોતાં શીખ્યો છે. આજે એજ રીતે એ પોતાની જાતને અને બીજાની જાતને જોઈ શકે તેમ છે, બદારના જ્ઞાનથી મેળવ્યું તેના કરતા અતિ ઘણું પરિવર્ણ એ આંતરજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, બદારના જ્ઞાનથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના અને જગત વચ્ચેના સંબંધો એણે જેટલા ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યા છે તેના કરતાં આંતરજ્ઞાનથી એ અતિ ઘણી ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. અને કુદરતનાં જે ગૂઢ બળોને જોઈ એણે અહોભાવ ને આનંદ અનુભવ્યા

છે તેથી અનેક ઘણા અહોભાવ અને આનંદ એ અત્યંત ગૂઢ રહેલાં આંતરબળોના દર્શનથી મેળવી શકે તેમ છે.

પણ તે શું ? આંતર—ક્રિયાઓ તે શું ? અને એ સર્વનું આંતરજ્ઞાન તે શું ?

આજ સુધીમાં એ સર્વ બાબતોમાં વૃદ્ધિઓના થર બાઝી ગયા છે અંતરમાં એટલે મનમાં ચાલતી ક્રિયાઓ, એ ક્રિયાઓના પરિબળો, અને એ સર્વ ક્રિયાઓની ઘટનાના નિયમો અને એ સર્વનું જ્ઞાન એટલે આંતરજ્ઞાન.

આજસુધીમાં એ આંતરજ્ઞાનને વિષે અનેક ભડકાવનારા ભ્રમો આપણા માયામાં પેસાડી દેવામાં આવ્યા છે. આપણા લોકમાનસને એ આંતરજ્ઞાનમાં મોટા મોટા અપવાસો, પવિત્રતાના બહેમો, વિધિ-નિષેધોના અંતરાયો, ક્રિયાકાંડોની દારમાળાઓ, પ્રાણાયામના પ્રકારો અને તપશ્ચર્યાઓની અનેક જાતો જણાય છે. જ્યારે દૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક નથી હોતી ત્યારે સાદી ને સરળ વાતો પણ જૂઠા જૂઠા અલંકારો પહેરી ભડકાવનારી થઈ પડે છે.

હું ઉભો છું. ચોમામાના પૂરમાં નદીના ઉદ્દગતાં પાણી ઘૂંઘવતાં ચાલ્યા જાય છે. દોડતાં વાદળને ચંદ્રની રમત પાણીમાં જૂદા જૂદા રંગો રચે છે. એ બધું જોવામાં હું એકતાન થયો છું.

પાછળથી કોઈનો હાથ ખભા પર પડે છે ને કાનમાં અવાજ આવે છે “શું કરો છો !” “પાણી જોઈં છું” હું જવાબ આપું છું.

એ જવાબ આપતાં મનમાં કંઈ ક્રિયા થઈ ! પાણીને જોવાની ક્રિયા એક પળવાર અટકાવી મેં આત્મદર્શન કર્યું. મેં અંદર ચાલતી ક્રિયા જોઈ અને જવાબ આપ્યો “પાણી જોઈં છું.”

આત્મદર્શનનો આ સાદામાં સારો પ્રકાર કહેવાય. પણ સમગ્રય તો આખું આત્મદર્શન એટલું સહેલું અને સરળ છે.

જેમ આપણે જેવા સરસ અને સહેલા આત્મદર્શનથી અત્યાર મુઠી અગાગા રવાં છીએ તેમ આપણા સામાજિક મનની ક્રિયાઓના દર્શનથી તથા એ ક્રિયાઓને આકાર આપતી વાસ્તવિકતાઓ (objective conditions) ના જ્ઞાનથી પણ અગાગા રવાં છીએ, આપણા સમાજનું સામાજિક માનસ છે એ વાત પણ આપણામાનાં ધર્માખરાને નવી છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં આપણે માનવસમાજને મન છે અને એ મનમા ચોક્કસ નિયમોને અનુસાર ક્રિયાઓ ચાલી રહી છે તથા એ ક્રિયાઓના આકારમાં વ્યક્તિતા મનમા છે તેમ સમાજના માનસમાં પણ સંજ્ઞેગ (environments) કે વાસ્તવિકતાઓ (objective conditions) અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ વાત વિચારવાની છે.

એ સંજ્ઞેગ તે શું છે ?

એ સંજ્ઞેગ (environment) તે કાઈ પણ વસ્તુ છે કે જેની સાથે મનુષ્ય સંબંધમાં એનું પોતાનું રોગી કે નીરાગી, કાશું કે ધોણું, રૂપાણું કે કદરૂપું સંબંધ છે. એ સંજ્ઞેગથી સરખાત ક્યાં પછી મનુષ્યને એના સમજમા જે જે કુદરતી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે તે એનો બીજો સંજ્ઞેગ છે. જે સંજ્ઞેગોમાં, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ટાઢ તાપનું પ્રમાણ વિગેરે કુદરતની પરિસ્થિતિઓ, (natural conditions) આવી જાય છે. એ ઉપરાંત એક ત્રીજો સંજ્ઞેગ છે. એ સંજ્ઞેગ, સામાજિક પરિસ્થિતિઓનો છે. એ સંજ્ઞેગના મૂળમા સમાજરચના છે. આજની સમાજરચના માનવ સમાજના મોટામાં મોટા ભાગ માટે એક શોષણ સંજ્ઞેગ બના રહ્યો છે. સંજ્ઞેગોના એ ત્રણ મુખ્ય વિભાગમાં બધી

જાતના સંજ્ઞેગો કે વાસ્તવિકતાઓ (Objective conditions) આવી જાય.

એ સંજ્ઞેગોની વાત પછી હવે આપણે માનવસમાજના માનસમાં ગતિમાન થતી આંતરક્રિયાઓને ઉકેલીએ.

પહેલી વાત એ છે કે મનુષ્ય એ સ્વાભાવિક રીતેજ સામાજિક પ્રાણી છે. એના એ સામાજિક (Social) આવેગને લીધે એને કોઈ પણ સંજ્ઞેગોમાં ટોળાખંધ રહેવાનું મન થાય છે. એ મનુષ્યનો એ આવેગ (Herd-instinct) સામાજિક આવેગ કહેવાય, અને મનુષ્ય એકલું નહીં પણ ટોળામાં રહેતું પ્રાણી કહેવાય.

એના એ સામાજિક આવેગ (Herd-instinct) ને લીધે એ શરૂઆતમાં કુદરતનાં અને જંગલનાં બળો સામે ઝઝૂમી શક્યો છે ને જીવનકલહમાં જીવી શક્યો છે.

મનુષ્યનો એ આવેગ એક બીજાની સોબતના આનંદમાં, એક બીજાના વખાણના હરખમાં કે એક બીજાની ટીકાની અસરમાં વ્યક્ત થાય છે. આજે એ આવેગ સામાજિક વિચારસરણી સાથે મનુષ્યને પોતાની જાતને બંધ બેસતી (Adjustment) કરવાને પ્રેરી રહ્યો છે. આજે એ આવેગ મનુષ્યને સામાજિક નિંદા (Social Ridicule) થી ડરાવી રહ્યો છે.

એ આવેગથી મનુષ્ય આપમેળે આપી સમાજની સેવા કરવા આગળ આવવા પડાપડી કરી રહ્યો છે અને એજ આવેગને વશ થઈ જમાનાને અનુકૂળ અનેક ભાવનાઓનો વિચાર મનુષ્ય કરી રહ્યો છે.

ટોળામાં રહેતા મનુષ્યપ્રાણીને આજે અનેક સામાજિક સંબંધો બંધાય છે. એ સંબંધોને સ્ત્રી પુરુષ સંબંધથી માંડીને તે

અનેક નામોથી ઉદ્દેશ્ય છે એ સૌ સંબંધોની પાછળ એક આવેશ છે. એ આવેશ જાતીય આવેશ કે જીવન આવેશ (Sexuality) છે. એ જીવનવેશને માનસશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'લિબિડો' (Libido)ના નામથી ઝાળખવામાં આવે છે.

સામાજિક આવેશની એટલી વાત કર્યા પછી એ આવેશના પરિણામે આવતી અને માનવમજાજના મનમાં અગત્યનો ભાવ બજવતી બીજી કેટલીક ક્રિયાઓ પણ આપણે જોવી જોઈશે. એમાંની એક ક્રિયા સૂચન (Suggestion) ની છે.

સૂચનો ઘણી જાતના હોય છે. કોઈવાર વ્યક્તિ સૂચન કરનાર હોય છે પણ ઘણીવાર ઘણા સૂચનો આખા સમાજ કે વર્ગ-તરફથી આવતા હોય છે. સૂચનની અસર કોઈવાર માત્રી હોય છે પણ આજસુધીના ઘણા સૂચનોએ માનવસમાજ પર અનેક માફી અસરો ઉપજાવી છે. મનુષ્યને કંઈપણ શીખવવાની રીત તરીકે સૂચન સાચી રીત નથી, પણ શીખવવાની માત્રી રીત મનુષ્યની જુદીને જગાડી તેને પ્રતિમાન બનાવવાની છે.

હીપ્નોટીઝમનું નામ આપણે સાંભળ્યું છે. હીપ્નોટીઝમની રીત આજે મનુષ્યના મનને હાનિ કરનાર માલમ પડી છે. કોઈ વ્યક્તિ આપણા પર હીપ્નોટીઝમ કરે તે આપણને ગમતું નથી.

અને તોય જાણતા અજાણતાં સમાજના મત્તાશીલ અને શોષક વર્ગોનાં અનેક જાતના હીપ્નોટીઝમ-સૂચનો આપણે હીપ્નોટીસ્ટના વિધેયની જેમ સ્વીકાર્યાં છે.

આપણે આપણી જાતને ઉંચ કે નીચ કેમ માનીએ છીએ, ખાદ્યજી કે વાણિયા કેમ માનીએ છીએ, હિંદુ કે મુસલમાન કેમ

માનીએ છીએ ? કારણ કે આપણે બહારનાં સૂચનોને—હીપ્પોટીઝમને જાણનાં અજાણનાં વશ થતાં હોઈએ છીએ.

આપણે અમુકજ રીતે કેમ વર્તીએ છીએ ! આપણે અમુકજ જાતના વિવેક કેમ કરીએ છીએ ! આપણે અમુકજ જાતનો પેશાક કેમ પહેરીએ છીએ ! કારણ આપણે સૂચનોની અસર નીચે છીએ.

આજના શોપણનો ભોગ બની મૈનન કરતો મનુષ્ય રોટલી અને રહેઠાણ વિનાનો નાગા દેહે સડે છે. એ પોતાના પેટના ખાડાને, ડગડગતી દાઢીને, નાગા અંગોને, ધૂળનાં બિજાનાંને અને ઉપર આભ ને નીચેની ગંધાતી ધરતીવાળા રહેઠાણોને કેમ સહી લે છે ! એમાં કોઈ ચમત્કાર નથી. એ મનુષ્ય એના પર થતાં સૂચનોને વશ વર્તે છે.

સૂચનોની એક બહુ માડી અસર બુદ્ધિને નિષ્ક્રિય બનાવી મનુષ્યને મૂઢ બનાવવાની છે. આજનું આખું શિક્ષણ સૂચનનો એક મોટો પ્રકાર બની રહ્યું છે અને તેણે મનુષ્યની બુદ્ધિની ગતિને અટકાવી છે.

એ સૂચનોને શાપક વર્ગોએ (Governing classes) પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાના અને પોતાનાં શોષણોને સમાજ પાસે સ્વીકારાવવામાં વાપર્યાં છે, તથા એજ ઇરાદાપૂર્વક આજસુધીમાં મૂડીવાદી સરકારોએ, ધર્મના વહેમોને, નીતિની અંધતાને, છાપખાનાંઓને અને નિશાળોને પોતાના નફા વધારવા, સ્વાર્થી સૂચનો કરવા, અને મનુષ્યની બુદ્ધિની ક્રિયાને અટકાવવામાં વાપર્યાં છે. આજ સુધીનું આખું શોપક કાર્ય સૂચનને આભારી છે. આજે છૂટથી વપરાતાં, કાયદો, વ્યવસ્થા તથા કાયદેસર રચાયેલી સરકાર વગેરે

શબ્દો એની પાછળનાં શોધણનાં સૂચનોનેજ ખોલતો હોય છે. એ સૂચનોને ઉદારી સેવાય તો એ બધા ખોટા દમામવાળા શબ્દો અર્થવિનાના લાગે.

આમાજિક આવેગ સામેસીધો સંબંધ ધરાવતી બીજી માનસ-ક્રિયા સ્વસ્થાપન (self-assertion) ની છે. એ ક્રિયા મનુષ્ય પાસે સ્વસ્થિ (self-approval) માગતી હોય છે અને બહારના ધોરણોની અસર મુજબ મનુષ્ય સ્વસ્થાપન (self-assertion) અને પરિણામે સ્વસ્થિ (self-approval) ને માટે તત્તત મથતો હોય છે.

મનુષ્યની સ્વસ્થાપનની ક્રિયા એના મમત્વના વિસ્તાર સાથે વધતી જતી હોય છે. અને એ વધના જતા મમત્વ, સ્વસ્થાપન, અને પરિણામી સ્વસ્થિ (self approval) સાથે એનું અહમ્ કે અભિમાન પણ વધતું જતું હોય છે. પૈસાદારોનું દાન અને દયા-ધર્મ, મોટાઈ અને સત્તા એ બધા સ્વસ્થાપન અને સ્વસ્થિના પ્રકારો હોય છે. પણ સ્વસ્થાપનનો વેગ તો ગરીબોમા પણ હોય છે. પણ એ ઘણામોટા વર્ગમાં સ્વસ્થાપનની નીરોગી ક્રિયા અશક્ય બને છે. અક્રિય બનેલા ગરીબ વર્ગમાં સ્થાપન કરવાનું કંઈજ હોતું નથી. એ સંજોગોમા સ્વસ્થાપનનો વેગ વિકૃત (perverse) બનતો હોય છે અને એ વેગના આવિષ્કારની ક્રિયાઓ વિષમધારણ (abnormal) કે વિકૃત (perverse) બનતી હોય છે.

એ વિકૃતિનાં બે મુખ્ય સ્વરૂપો ગણાવી શકાય. પહેલું સ્વરૂપ આત્મલઘુતા (inferiority) અને ચરણ (surrender) તું હોય છે, બીજું સ્વરૂપ તથા આત્મમહતા (superiority) અને વિકૃત અહમ્ (perverted egoism) તું હોય છે.

સંજોગોનેજ લીધે સ્વસ્થાપનનો વેગ પહેલી કે ત્રીજી કોષ પછી વિકૃતિમાં જાય છે ત્યારે મનુષ્ય સમાજ વિરોધી (anti social) ક્રિયાઓ કરે છે. એવો વિરોધ બહુ સ્વભાવિક અને અનિવાર્ય રીતે આવતો હોય છે. એ વિરોધને કોઈ દમન કે શિક્ષાના પ્રકારોથી અટકાવી શકાતો નથી, પણ એ વિરોધને સમાજની નેરોગી પુનર્ઘટના માટે વર્ગવિગ્રહનું (class war) વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપી શકાય છે અને એજ સ્વરૂપ કથળેલી કે રોગી બનેલી સમાજ રચનાનો ઉકેલ લાવી શકે છે અને વિકૃત બનેલા મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધનો નિકાલ લાવી શકે છે. પણ વર્ગવિગ્રહ (class-war) એ આજની આર્થિક ઘટનાના અનિવાર્ય ઉકેલનું અંગ હોઈ આપણે આ વિષયમાં એનું લંબાણ કરીશું નહીં.

એ રીતે આજના સંજોગોમાં સ્વસ્થાપનને રૂંધતી સમાજ રચનાએ અનેક નવા ઉપદ્રવોને અનિષ્ટો ઉભાં કર્યાં છે.

સ્વસ્થાપન માગતો મનુષ્યનો સામાજિક વેગ તરંગી બને છે, ઉન્માદ એવે છે, અત્યાચાર કે વ્યભિચારમાં જાય છે, આત્મદમન કે પરદમનમાં ઉતરે છે, ચોરી કે લૂંટફાટ કરવા પ્રેરાય છે, દારૂ જેવા અનેક કેફ સ્વીકારે છે, સમાજ સાથેની દુસ્મનાવટ કેળવે છે તથા કંઈ ન જતા ભયંકર મૂંઝવણ સાથે આ શોષકોના સમાજને છેડેલો શાપ આપી આત્મઘાતનો અનિવાર્ય પંથ સ્વીકારે છે. જે સમાજ રચનામાં આત્મઘાતના અનેક પ્રકારો અનિવાર્ય બને છે તે સમાજ રચના ઘાતકી છે અને જે શોષક વર્ગ એવા આત્મઘાતના પ્રકારોને આવશ્યક બનાવે છે તે શોષક વર્ગ યુનેગાર છે એ વાત ઓછામાં ઓછી બુદ્ધિને પણ સમજવા અઘરી નથી.

હવે આપણે સામાજિક આવેગની ત્રીજી ક્રિયા જે વર્ગીકરણની [Classification] છે તેના પર આવીએ. માનસ શાસ્ત્રીય

દ્રષ્ટિએ મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધ પર પ્રકાશ નાખવા એ કિંવા ધબ્બી અમત્યનો છે.

મનુષ્યનો સામાજિક આવેશ મનુષ્ય મનુષ્યને જોડવા માટે છે. પણ આજના વર્ગો મનુષ્ય મનુષ્યને જોડવાને બદલે જૂદા પાડે છે. વર્ગીકરણની આખી કિંવા એ દ્રષ્ટિએ વિદ્યુત કે રોગી ગણાય. જે એક વર્ગ મનુષ્ય સમાજના ખીળ વર્ગથી એક ખીળના વિકાસ કે દિનની દૃષ્ટિએ જૂદો પડે છે તેથી એ કે બેથી વધારે વર્ગો જે સમાજમાં છે તથા એનું વર્ગીકરણને સમાજમાં શક્ય બને છે તે સમાજરચના રોગી હોય છે, અને તેવા સમાજનું માનસ બિમાર દિશામાં [Pathological conditions] હોય છે.

આપણા આજના સમાજમાં એવા વર્ગો છે, એ વાત દરેકના અનુભવની છે, એટલે એ વાતને સ્વીકારી એવા વર્ગીકરણમાં માનસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બિમારીની કેવી કિંવા ચાલે છે તે વિચાર કરતા પહેલાં એ બિમારીનું આજે આપણા સમાજમાં જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપનો વિચાર મનુષ્યના વિકાસના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કરી લઈએ.

આપણા સમાજના એવા બે વર્ગો છે. એક શોષક છે બીજો શોષિત છે. બન્નેના સ્વાર્થ જૂદા છે, અને બન્નેનાં હિત જૂદા છે. એકજ સમાજમાં બન્નેએ સાથે જીવવું એટલે અથડાવું, એવું જીવન રણભૂમિ પરનું જીવન છે. એવું જીવન એક મોટો કલહ કે અથડામણ છે. એ અથડામણ ક્યારથી છે અને એમાંથી બચવાનો કોઈ આરો છે કે નહીં વિગેરે વાંતા આપણે જરાક પાછળ જઈને જોઈએ.

મનુષ્ય જંગલી હતો! વાત સાચી છે. ત્યારે મનુષ્ય પશુ હતો, મનુષ્ય બાળક હતો, મનુષ્ય જડયંત્ર જેવો હતો.

અને આજે મનુષ્ય સુધર્યો છે ? ના પાડી શકાય તેમ નથી. મનુષ્ય સુધર્યો છે, કારણ કે એનાં હથિયાર સુધર્યાં છે. હથિયારનો સુધારો જો મનુષ્યનો સુધારો ગણાય તો માણસ જરૂર સુધર્યો છે.

મનુષ્ય બુદ્ધિમાન કે હૃદયવાન પ્રાણી છે એવી ગેરકાયદેસર ગણાયત્રી બાબતો બાબુએ રાખી જો આપણે બોલીએ કે મનુષ્ય હથિયાર વાપરનાર પ્રાણી છે તો આપણે વિનાસકાંડે બોલી શકશું કે મનુષ્ય સુધર્યો છે કારણ કે એના હથિયાર સુધર્યાં છે.

હથિયાર એટલે સાધન એની ક્રિયાઓમા કે આવેગોના આવિષ્કારના ઉપયોગમાં આવતાં સાધન

એને ખાવાનો વેગ છે. એણે ખાવાનાં સાધન સુધારી દીધાં છે. એને ઉંઘવાનો આવેગ છે, એણે ઉંઘવાનાં સાધનોને પોચાંપચ ને સુવાળાસટ બનાવ્યા છે, એને પોતાની જાતને શણગારવાનો વેગ છે, એણે કપડાથી માંડીને બધા શણગારમાં કંઈ મણા નથી રાખી, અને એને લડવાનો આવેગ છે, એણે લડવાનાં સાધનોના ઢગલા કર્યા છે. આજે એનાં તોપ, તમ્બ્યાએ, એનાં હથાઈ વિમાનો અને મનવારોએ, એના જેરી જેસ અને દારૂગોળાએ કાળો કેર વરતાવ્યો છે. ત્યારે તે માણસ સુધર્યો ખરો !

પણ મનુષ્ય સુધર્યોજ કયા છે ! એક મોટો અવાજ ઉઠે છે. આજે-આજની તારીખે પણ મનુષ્ય તો વિકરાળ પશુ છે, જડચંત્ર છે, મુંઝવણ બાળક છે, મનુષ્ય સુધર્યો શાનો ? મનુષ્યનાં હથિયાર-લલ્લે સુધર્યાં હોય મનુષ્ય સુધર્યો નથી.

તો હથિયારો સુધર્યાં હોય તેથી શું ? રીંછને પાંધડી પહેરાવી કે જેસ નખાવી મદારી કુગડુગિધું વગાડી નચાવે તેથી તે શો બનતો

નથી. રામોટને (machine man) લાકડી પકડાવી કે બંદૂકનો કુદો ઝલાવી બારજે ઉભો રાખવાથી તે પદ્ધતિ બનતો નથી અને પાનરને ડહાની પેટીઓ, મિનારાઓ કે સીડીઓ આપી, સ્વયંરૂર્તિના મિદાંતે શીખવવા જતાં તે બાળક બની શકતો નથી.

મનુષ્ય પશુ છે, મનુષ્ય યંત્ર છે, મનુષ્ય બાળક છે, એનાં સાધનોનો વિકાસ એને સુધારી શક્યો નથી.

આ પરિણામે મનુષ્ય પાસે બે વિચારો ધર્યાં છે. એક બોલે છે કે મનુષ્ય પાપી છે. મનુષ્ય સમતાનનું બચ્ચું છે. બીજો બોલે છે કે મનુષ્ય પુણ્યશાળી છે, મનુષ્ય ભગવાનનો દીકરો છે. એવા બે વિચારો મનુષ્યને બન્ને બાજુએ યાબડી રાખે છે, અને આપણી દુનિયાનું ગાંડું ચાલે છે તેમ ચલાવ્યે રાખે છે. પણ આજનું પૃથ્વ-કરણ તો એ બે વિરોધી વાતોને બાજુએ રાખી આપણને ચોકખીને ચટ એકજ મરણ વાત સમજાવે છે કે મનુષ્ય વિકરાળ પશુ છે, જડયંત્ર છે, મુંઝવતું બાળક છે (Problem Child).

મનુષ્ય પશુ છે ? એમ પૂછવાની કોઈ હિંમત કરતું નથી. મનુષ્યની પાસવતા કુરુક્ષેત્રથી માડીને આજસુધીના યુદ્ધોએ બતાવી આપી છે. મનુષ્યની પાસવતા, એક બીજાને મારીને જીવવાના જોશથી જણાઈ આવે છે, મનુષ્યની પાસવતા, એકેએક કારખાનાં અને મીલના ખૂની શોયલુમાં દેખાઈ આવે છે.

મનુષ્ય બાળક છે ? હા અને મુંઝવતું બાળક છે. એના આલ-ડહેટ, એના વહેમો, એના વિધિનિષેધો, એના ક્રિયાક્રાંતિ, એની પવિત્ર ખીકો, એના તરંગો, એ બધું બાલિશ છે એટલુંજ નહીં પણ ક્રાંતિ બનેલા, ઉન્માર્ગે ચડેલા કે વિકરેલા બાળકના જેવું છે.

અને મનુષ્ય યંત્ર છે ? હા રોબોટ (machine man) કરતાં પણ વધારે જડયંત્ર છે. એના ધરમાં એના વિવેક વિચારોને આચારો યાંત્રિક છે. એની નિશાળમાં મનુષ્યનું બાળક શાળાની શિસ્ત સંવત્તું યંત્ર છે અને રણભૂમિ પર જ્યાં એને કારણ પૂછવાનું નથી પણ કેવળ એક બીજાનાં ગળાંજ કાપવાનાં છે અને મરવાનું છે ત્યાં મનુષ્ય કારમું યંત્ર છે, અને રોબોટ (machine man) કરતાં પણ વધારે જડ અને જીવવા માટે ખાતું પીતું અને ઓઢતું હોવાથી મોઢું છે. લડાઈઓ લડાવનારા શેઠલોક એ માટે વિચાર ચલાવી રહ્યા છે.

જંગલનો મનુષ્ય પશુ હતો, બાળક હો, યંત્ર હતો. આજનો સુધરેલો મનુષ્ય મોટો પશુ છે, મુંઝવતું બાળક છે અને જડયંત્ર છે. એ સુધર્યો છે એનો અર્થ એટલોજ કે એનાં હથિયારો, સાધનો (tools) સુધર્યાં છે.

એ મનુષ્યને માટે માનસ પૃથક્કરણે એક નવીન વાત બહાર પાડી છે એ સંતાડવા જેવી છતાં ક્યાં સુધી સંતાડી શકાય ! એ વાત એ છે કે મનુષ્ય ગાડો છે.

ત્યારે મનુષ્યનું ડહાપણ શું છે ? એ કેવો નીતિમાન બની ઉભો રહે છે ? એ કેવો વિવેકી બની મુખ મલકાવે છે ? એ કેવો સંયમી થઈ ત્યાગ કરે છે ! એ કેવો હોઠપીસી ક્રિયા શક્તિનો (will Power) અમલ કરે છે !

માનસપૃથક્કરણે એ બધા ડહાપણોની નીચે વહેતા છૂપા પ્રવાહો ઉઘાડ્યા પાડ્યા છે. મનુષ્યની ઈચ્છા શક્તિ (will) એક ગપ દરી છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક કે દૈવી વાતો ત્રીજી આવેગના દમનમાંથી આવતી લાગી છે અને મનુષ્યની અનેક દિવ્યતાઓ

એના આત્મસંતોષના જમ માત્રમ પડ્યા છે. માનસપૃથક્કરણ કહે છે કે મનુષ્ય ગાંઠો છે (neurotic). બીજાં એણે સ્વીકારેલા ગાંડપણો સાથે એના ગાંડપણનો પ્રકારબેદ નથી, પ્રમાણબેદ દશે.

પણ આજના માનસપૃથક્કરણનો મનુષ્ય સમાજના ગાંડપણનો વિવેચ શો છે? એ સમજવા આપણે પૂછવું જોઈએ કે ગાંડ થવું એટલે શું?

બહુ ટૂંકાણુમાં કહીએ તો ગાંડ થવું એટલે કલહમાં આવવું અને પછી છૂટા પડવું.

માનસક્રિયાની દૃષ્ટિએ એ કલહ (Conflict) મનમાની અંધિઓ વચ્ચે થતો હોય છે અને પછી એકજ મનુષ્યમાં એક અંધિ (Complex) આપ્યા મનના પ્રવાહમાંથી છૂટી પડી જાય છે. એમ છૂટા પડવાને માનસવિજ્ઞાનની પરિભાષા વિસ્થેયણ શબ્દથી (Dissociation) ઓળખે છે.

આજે જોને આપણે સંસ્કૃતિ (Culture) કે સુધારો કહીએ છીએ તેમાં મનુષ્યની બુદ્ધિનો એની લાગણીઓ (Emotions) સાથે કલહ ચાલે છે. એ કલહનું સ્વાભાવિક પરિણામ વિસ્થેયણ (Dissociation) માં આવ્યું છે અને એ બધાના પરિણામે આજે છે તે સમાજની જાગત દશા (neurotic Condition) એ રીતે જોઈએ તો ગાંડા મનુષ્યના મનમાં જે જાતની ક્રિયાઓ ચાલતી હોય છે તેવી બધી ક્રિયાઓ આજે આપણા સમાજના માનસમાં ચાલી રહી છે.

આજે આપણા સમાજનું જીવન એક મોટો કલહ બન્યો છે. આજનો માનવસમાજ એકમોટા સમરાંગણમાં જીવતો જણાય છે.

આજના મનુષ્ય પાસે યુદ્ધનીજ નીતિ છે. આજનો એકેએક દેશ એજ આપક કલકમાં પોતપોતાના એકલા કરેલા દાડગોળામાં જમગરી મળગાવવાની ધન્ય પળની રાહ જોઈ રહ્યો છે.

ખિમાર માનસમાં પડે તેમ આપણા સમાજના માનસમાં કલકને પરિણામે અનેક વર્ગો પડી ગયા છે. એ વર્ગો (Segregation) એક માનવ સમાજનાં ન છૂટા પાડી શકાય તેવાં અંગો હોવા છતાં ખિમાર દશામાં ચાલતી વિશ્લેષણની ક્રિયાને વશ વરતી જાણે દરેક વર્ગને આખા માનવસમાજ સાથે કોઈજ જાતનો સંબંધ ન હોય તેમ પોતાનાજ અસ્તિત્વને આખુ કે એક માત્ર અસ્તિત્વ માની વર્તાવ કરે છે. આજે જેટલા વર્ગ તેટલા સ્વાર્થ થયા છે. એક સ્વાર્થ કાઢપણુ ખીજા સ્વાર્થ સાથે ધમાય છે. પળે પળે એ ધર્ષણ ઘાતક ને ઝેરી ચતુર્ત્વ જાય છે અને આજના સમાજનો નિયમ જાણે એક ખીજાના ગળા કાપીનેજ જીવવાનો હોય તેવો બનતો જાય છે. ઉચ્ચ બનતો ઉન્માદવર્ગના વર્ગીકરણ અને પાછા તેનાં વર્ગીકરણ કરતો જાય છે. જાણે જેટલાં મનુષ્ય તેટલા વર્ગો બનશે, જેટલા વર્ગો તેટલા વિગ્રહો થશે, એમ લાગે છે. વ્યાપક બનતા આજના વિગ્રહ કાળમાં આજનો ઉન્માદ અસાધ્ય લાગે છે. આવા ઉચ્ચ ઉન્માદનો પ્રકાર જેમ ધણી વાર વ્યક્તિને માટે જીવસેષ નીવડે છે તેમ આવા મનુષ્યના સમાજને માટે પણ થશે કે શું એવી ધારતી રહે છે.

આ રીતે ઉન્માદ દશાનું વર્ગીકરણ પામતા સમાજની દશા આજે ખિમારીની કહેવાય. આજના સમાજના મોટા ભાગના વર્ગોને આત્મરક્ષણ અને જાતીય રક્ષણના આવેગોને ઉદાત્ત (Sublimated) કરવાની વાત તો દૂર રહી પણ એ આવેગોની પાર્થિવ જરૂરિયાતો (Biological needs) પણ સતોષાતી નથી. વિષમ

રીતે વર્ગીકરણ પામતા આજના સમાજનો નાનો મરજો વર્ગ ઉત્પત્તિ અને સર્જનનાં બધાં સાધનોને અંગત મિલકત ગનાવીને બેટો છે.

જેમ મનુષ્યના મનમાં વિખૂટો પડેલો (Dissociation) કોઈ એક પ્રવાહ પોતાની એકલી જાનને આખું વ્યક્તિત્વ માની બેસી વર્તાવ કરે છે તેમ આજના વિષમ વર્ગો પોતપોતાના એકલા વર્ગનેજ આખો સમાજ માની બેસે છે.

આજની આખી સિરત, આજની આખી મંરૂતિ, આજનો મુધારો કે સંસ્કાર બદારના પડપર પડેસવેલી ઉપાળી વસ્તુઓ છે. સમાજનું જે પડ કે વર્ગ—જાગ્રત છે અને શોષક છે તે આજે બદારથી સમસ્ત સમાજને—સમાજના અગ્રાત રહેલા, દબાયેલા અને ઈલાયેલા એક અતિ મોટા વર્ગને દબાવે છે તથા એ અગ્રાત પ્રદેશના દમનપર પોતાના બધા સંસ્કાર, બધા મુધારા ને બધી નીતિ રીતિઓ બાધી બેઠો છે.

પણ જેમ કોઈપણ માનસ બિમારીના મૂળમાં મનનો અમર્યાદ અગ્રાત પ્રદેશ છે તેમ સમાજની આજની બિમારીના મૂળમાં દબાયેલો, મુંઠાયેલો કે ઈલાયેલો અમર્યાદ અગ્રાત શોષિત વર્ગ છે.

જેમ જાગ્રત કે ગ્રાત મન જાગ્રત દશાની જીત પર ઘડીબર ફલાય છે તેમ આજના શોષકો અને શાસકોનો મૂઠીબર સમાજ, બહુસંખ્ય શોષિતો પર પોતાની ઘડીબરની જીત પર ફલાય છે પણ કચડાયેલા વર્ગમાજ શોષક અને શાસક વર્ગના વિનાશનાં ને સામાજિક ક્રાન્તિના મૂળ છે તે વાત આજનાં ઐતિહાસિક પરિબળો પૂરવાર કરી રહ્યા છે.

જેમ બિમાર માનસમાં બે વ્યક્તિત્વો (Dual Personality) એકબીજા સાથે સંબંધ છતાં સંબંધ ન હોય તેમ જીવતાં હોય,

છે અને એ બંને વ્યક્તિત્વો વચ્ચે હંમેશાં જીવવાનો કલ્પનિયમ બનતો હોય છે તેમ શોષક અને શોષિતના એ વર્ગોમાં આજના સમાજનું વ્યક્તિત્વ વહેંચાઈ ગયું છે તથા બહારની પરિસ્થિતિઓ- માંથીજ એ ઉભય વર્ગો વચ્ચેનો જીવનકલ્પ જીવસેજી બનતો જાય છે.

આજની ઉન્માદ દશામાં ન્યાય નથી, શક્ય પણ નથી, અહિંસા નથી અહિંસાની વાત કરવી એ ઉપદામ જેવું છે, સમભાવની સમાનતા નથી, ગુલામ અને શેઠના એક માત્ર સંબંધ પર નભતી સમાજ રચનામાં સમાનતાની કોણપણ વાત અપરાધ છે.

ઉન્માદ દશામાં વિભક્ત થએલો સમાજ જે આખા માનવસમાજનો વિચાર કરવા પણ નાલાયક પૂરવાર થયો છે તેવી જિનમત્ત સમાજમાં અહિંસા, કે સમાનતાની પોકળ વાતો એ પાંચ આદર્શવાદીઓ કેવળ આત્મસંતોષને ખાતર કરતાં હોય છે.

આજની સામાજિક ક્રિયાનું એકેએક લક્ષણ રોગનું ચિન્હ (Symptom) છે. એક નાનો સરખો વર્ગ પોતાના વિક્ષેપા ભોગવિલાસને માટે અતિ મોટા વર્ગનું લોહી રેડી જીવી રહ્યો છે. એ વર્ગ માનવસમાજથી વિખૂટા પડી પોતાને જોય અને બીજા ઘણા મોટા વર્ગને નીચ માને છે. એક વર્ગ બીજા વર્ગનાં ગળાં કાપવામાં સ્વદેશાભિમાનની મગરૂની સેવે છે. આજની હરિકાષ્ઠ, આજની મજૂરીના દરો, આજના કલહો અને યુદ્ધો, આજના ક્રિયાક્રાંતો અને ધારધોરણો, આજના વિભક્ત થએલા સમાજની બિમારી દશાની સાક્ષી પૂરે છે.

અને તોય માનસવિજ્ઞાનનું એક સત્ય છે કે બિમારીની દશા એ સમાજની સ્વાભાવિક દશા નથી, વિકૃતિ છે, રોગ છે. કોઈ પણ વિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ રોગના વિનાશ માટે અને આરોગ્ય લાવવા

માટે હોય છે. આજે સમાજના સન્નિપાતના સમયમાં માનસવિજ્ઞાન મનુષ્ય સમાજના આરોગ્યને માટે કેવા ઉપાય યોજે છે તે આપણે જોવાનું છે.

પણ બહારના મંજોગો ન બદલાય ત્યાં સુધી એકલો માનસરોગચિકિત્સક કંઠજ કરી શકે તેમ નથી. મંજોગો બદલવાનું કામ એટલા માનસ વૈજ્ઞાનિકનું નથી, એકેએક વ્યક્તિનું છે. જે વ્યક્તિ સમાજની ઉન્માદ દશા લાવનાર મંજોગોને બદલવા એક કાકરી પણ નાખવાની પોતાની ફરજ સમજતી નથી તે સમગ્ર માનસ સમાજનો અપરાધ કરે છે.

ડોક્ટર રોગની ચિકિત્સા કરે છે. રોગનાં કારણ બતાવે છે પણ રોગના કારણોના નાશનો એકમાત્ર ઉપાય આરોગ્યને અનુકૂળ બહારના મંજોગો કરવામાં છે.

આજની ઉત્પત્તિ ને વહેંચણી, આજની નફા મારેજ સૂચવાયદી ધાર્મિક અને નૈતિક માન્યતાઓ, આજની મુડીવાદી સરકારો અને અને તેના કાયદાકર્તાઓ એ બધાં આજના સામાજિક મહારોગના મંજોગો છે, કારણો છે, એ સર્વનો વિનાશ કર્યા વિના આરોગ્યનું વાતાવરણ કદી મંભવતું નથી.

પાછું માનસવિજ્ઞાન બોલે છે: “ મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે માનવસમાજ એ મનુષ્યોનો સમાજ છે. એ સમાજના નાનામોટા વર્ગીકરણ અને એ વર્ગીકરણનાં અનિબંધ સામાજિક સડો કે રોગ છે. કોઇપણ તંત્રનો નિયમ તેને રોગ કરતાં આરોગ્યમાં ખેંચી જવા મથતો હોય છે. કોઇપણ જીવનતંત્રનો નિયમ સતત તુલા જળવવા પ્રયત્ન કર્યો કરતો હોય છે. કોઇવાર તુલા ખસી જાય છે

ખરી અને પરિણામે સમાજ કે વ્યક્તિ બિમાર પરિસ્થિતિમાં આવી પડે છે ખરી, પણ કોઈપણ જીવનતંત્રનો અંદરનો જ નિયમ જીવનના અસ્તિત્વના કોઈપણ પ્રદારને પાછો આરોગ્યમાં ઘસડી જવા મથતો હોય છે. એટલે વ્યક્તિ કે સમાજ બહારના સંજોગોને લીધે વારંવાર ઉન્માદને, બ્રમને કે વહેમને ધરા થવા છતાં મધ્ય-ખિંદ્રમાં ડાહ્યાં કે સમતુલાવાળા થવાની ગતિવાળાં હોય છે.

ગાડપણ, ઉન્માદ કે રોગનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વજ નથી. જે જીવનતંત્ર ઘણી અચડામણ પછી બહારના સંજોગોને બંધબેસતું થતું નથી, તે ઉન્માદી કે રોગી અને છે પણ ઉન્માદ કે રોગ પણ સમતુલા જાળવવાનો કે આરોગ્ય માટે મથવાનો એક વણસેલો પ્રયત્ન કહેવાય. પ્રયત્ન વણસેલો હોય તેથી શું થયું? અંદરની કેન્દ્રગામી ક્રિયા આરોગ્ય માટેજ હોય છે અને તેમાંજ સમાજ કે વ્યક્તિના આરોગ્યની આશા છે તથા કોઈપણ રોગ સ્વતંત્ર રીતે અસાધ્ય હોતો નથી પણ રોગનું અસાધ્યપણું સમાજ કે વ્યક્તિ પોતાના તે તે સમયના જ્ઞાનમર્યાદાની અપેક્ષાએ નક્કી કરે છે.

આજે સમાજના સન્નિપાતની સ્થિતિમાં, આજના સમાજમાં વધી પડેલાં ઝેરી વર્ગીકરણની વચમાં પણ, આપણે સમાજના મોટા ભાગને આરોગ્યરિચિત તરફ ગતિ કરતો જોઈએ છીએ. આજના વહેમો પર નભતા ધર્મોનો, દંભ અને બ્રમ પર નભતી નીતિનો, કે શોષણ પર જીવતી સરકારનો નાશ આપણે આજની રોગી પરિસ્થિતિમાં જોઈ શકીએ છીએ. આજનું બહારના જગતનું અને આંતર જગતનું વધતું જતું જ્ઞાન રોગને પોષનાર અનેક વહેમો સંસ્થાઓનો વિનાશ કરતું જાય છે. પરિણામે મનુષ્યને વિષમ વર્ગીકરણોમાંથી મુક્ત થઈ આખો માનવસમાજ જોવાનું

મન થાય છે. નાતગત અને ધર્મના બેદ બદારના જગતના દેશ-કાળના બેદની જેમ ઓગળના જાય છે. બદારના જગતનાં સાસ્ત્રો અને વિગાનો તથા મનુષ્ય મનુષ્યનો અંબધ સીધી રીતે અર્થતાં સાસ્ત્રો માનવસમાજના રોગી પરિસ્થિતિમાં પડેલા વિભાગો બૂંઝી નાખવા તરફ ગતિ કરતાં માત્રમ પડે છે. અને તોય એ બધું જ્ઞાન જગતના ખૂબ નાના ભાગ પાસે ખુદ્દુ' મુકાયું છે. આજની એકે-એક શિક્ષણ સંસ્થાએ તેને સમસ્ત માનવસમાજ પાસે ખુદ્દુ' મુકવું રહ્યું.

સમાજની રોગી પરિસ્થિતિના વર્ગીકરણનો નાશ એક ખીજ રીતે પણ થઈ રહ્યો છે. એ રીત આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાંથીજ આવી છે. એ રીત જ્ઞાનની રીત જેવી મીઠી કે મધુર નથી. એ શોષણમાંથી, શોષણે જામા કરેલા બૂખમરામાંથી અને બૂખમરાએ બૂંસી નાખેલા સમસ્ત જગતના મજૂરસંઘના નાતગતના અને ધર્મ કે રાષ્ટ્રના બેદોમાંથી આવી છે. 'સમસ્ત જગતના કામદારો એક થાઓ' (workers of the world unite) એવી જગતના એક ખૂણામાંથી જૂમ પડી ત્યારથી જગતનો કામદારસંઘ એક થઈ રહ્યો છે, એવી જૂમથી માનવ-સમાજનો મોટામાં મોટો ભાગ અનેક વર્ગ બૂંસી નાખી અને અનેક બેદો બૂંસી નાખી એક બને તે જીવન નંત્રના આરોગ્યની આશાનો નાનો-સૂનો દાખલો નથી. કોઈપણ શરીરશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્રીને એમાં મનુષ્યના સમાજના આરોગ્યનો જખ્ખર પ્રવાહ વહેતો જણાવો શોષ્યો.

પહેલા, એક ગામ ને ખીજું ગામ પરદેશ હતું, એક પ્રાંત ખીજા પ્રાંતને પરદેશ ગણતો. એક ટોળી ખીજા ટોળીને પરદેશ ગણતી, એક ધર્મ ખીજા ધર્મને પગયોજ માનતો. એક રંગવાળા જૂઝામડીવાળો મ,હસ દા રંગની ચામડીવાળાને પરદેશી ગણતો.

આજે એ વર્ગો વચ્ચે સહિષ્ણુતા કે સહકારની વાતો થાય છે તેમ નથી પણ આજની આગગાડીઓ અને તારટપાલો, આજનાં વહાણો અને વિમાનો, આજના રેડિયા અને વાયરલેસો તથા આજનું નવું સંપત્તિશાસ્ત્ર, રાજકારણ, આજનું શરીરવિજ્ઞાન અને માનસવિજ્ઞાન એ વર્ગોને જૂંસી નાખવાજ માગે છે. વર્ગો વચ્ચે સહકાર કે સહિષ્ણુતા એ બહુ ઝેરી અને ઘાતકી મધ્યમ માર્ગ છે. સહકાર કે સહિષ્ણુતાની પામર નીતિ આજ સુધીની કાયરતાએ સ્વીકારી છે. વર્ગીકરણના મૂળમાં ધ્રુવ થાય તોજ રોગના મૂળ ડમાવાના છે, અને રોગના મૂળ ડમાયા વિના સાચું આરોગ્ય આવવાનું નથી જ.

માનવસમાજના બે આવેગો છે: એક આત્મરક્ષણનો અને બીજો જાતીય રક્ષણનો. એ બેય આવેગો એક વખત વરૂં ને વાઘના જેવા હતા, લોકડી ને શિયાળ જેવા હતા; ત્યારે મનુષ્ય પશુ હતો. આજે પણ મનુષ્યનો એક નાનો સમાજ કે વર્ગ પોતાના એ આવેગોના આનિષ્કારમાં વાઘ કે વરૂં અને શિયાળ કે લોકડીને મળતો આવે છે. પણ માનસવિજ્ઞાન એવી પક્ષપાતી દૃષ્ટિએજ મનુષ્યને જોવાની ના પાડે છે. એક વખતે મનુષ્યના મનોવ્યાપારોને બહાર આવવાના સંજોગો જંગલી હતા, આજે સંજોગો જંગલી નથી, જંગલીને ટપી જાય તેવા ઘાતકી છે. એ સંજોગોનો વિનાશ, એ સંજોગોના મૂળનો વિનાશ, જે ધારે તો, મનુષ્ય પોતાની મર્યાદિત શક્તિથી પણ જરૂર લાવી શકે તેમ છે. માનવસમાજ રોગનો વિનાશ કરી સંજોગોને બદલી આરોગ્યમાં નજી જીવી શકે તેવી વાત જંગલી ને જૂની છે, નવીન માનસવિજ્ઞાનનાં નવીન સત્યોથી તે ગલન કરી છે.

ફોઈડ અને માકર્સ.

ઉમ્ર જનતા શોષણમાં અને ઉકેલ માગતા મામાજિક મંજેગમાં ફોઈડ અને માકર્સના દષ્ટિબિન્દુઓ જરાક ગ્રીણવટથી જોવાનો વારો આવી લાગ્યો છે.

એ બંને જર્મન છે. એમાંનો એક માનસશાસ્ત્રી છે, બીજો સમાજશાસ્ત્રી છે. બન્ને પોતપોતાના કાર્યપ્રદેશના પ્રખર ક્રાન્તિકારીઓ છે. એકે વિષય સંજોગોના પ્રત્યાઘાતમાં મનુષ્યના મનને જોધ અને મનના અઘાત પ્રદેશને ગોતી કાઢી જગતને ચોકાવનારી હકીકતો હાથ કરીછે, બીજાએ એજ પ્રત્યાઘાતો સંજોગોના શોષણને શોધી જગતની ઉંઘી વિચારમગ્નીને સીધી કરી ખૂબ સરલ રીતે સમજાવી બતાવી છે.

બન્નેએ એક આખી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને જોધ છે. એક માનસવૈજ્ઞાનિકની રીતે અને બીજાએ સામાજિક વૈજ્ઞાનિકની રીતે. બન્ને આજની સંસ્કારિતા એ એક મોટો મૂડીવાદી સમાજરચનાએ ઉભો કરેલો ભ્રમ છે એ વાત સાથે સંમત છે પણ એ ભ્રમના સ્વરૂપ સાથે બન્નેનો થોડોક દષ્ટિબેદ છે, જે આપણે આપણી પુદ્ધિના

સંપર્કથી સમજી લઈ એ બ્રામક સંસ્કૃતિના વિદારણના વિચાર પર આવવું જોઈશે.

એ રીતે આપણી પાસે ત્રણ વસ્તુઓ રજુ થાય છે. આજની રોગી સમાજરચના એ સમાજરચનાની, બ્રામક (illusive) મંસ્કૃતિ, એ બ્રામક સંસ્કૃતિ પર એ ઉભય વૈજ્ઞાનિકોએ પોતપોતાની વિચારપદ્ધતિએ નાખેલો પ્રકાશ. આપણે એ સૌ બાબતો એક પછી એક વિચારવી રહી.

આપણે આજની રોગી સમાજરચના વિષે આગળ વાત કરી ગયા છીએ, એટલે એ વિષયમાં અહીં લંબાણમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

આપણા આજના સમાજમાં બે મુખ્ય વર્ગો છે. એક કિંચન (haves) અને બીજો અકિંચન (have nots) પડેલો વર્ગ ઉત્પત્તિના બધાં સાધનોનો માલિક બની બેઠો છે અને બીજા વર્ગને માલિક વર્ગના ગુલામ બનવાની ફરજ પડી છે.

પહેલો વર્ગ માલિક છે, શાસક છે, બીજાની મહેનત પર જીવનારો છે, બીજો વર્ગ શાસિત છે, મિલકત વિનાનો છે, શ્રમજીવી છે. આજની મૂડીવાદી સમાજરચનામાં એક મૂડીદાર (Bourgeoisie) અને બીજો કામદાર (Proletariat) કહેવાય છે.

મૂડીદાર વર્ગ સત્તાવાન હોવાથી, ઉત્પત્તિના સાધનોનો માલિક હોવાથી, સરકારોનો ગોડીઓ હોવાથી એ વર્ગની સત્તા નીચે, સમાજની બધી નિશાળો, બધા છાપખાનાં, કવિઓ અને લેખકો, ધર્મની સંસ્થાઓ અને સરકારી કાયદાકાવતો હોય છે. એજ વર્ગ નાટકો અને સિનેમાઓ, તથા સામાજિક પ્રચારનાં બીજાં ધણા સ્વરૂપો પર સત્તા ચલાવતો હોય છે. એ રીતે એ વર્ગ આ બધાં સાધનો

દ્વારા પોતાના વર્ગસ્વાર્થની દ્રષ્ટિએજ લોકમાનસ પર સૂચનો કર્યા કરે છે. એ ઝેરી સૂચનો (suggestions) નીને કે ધર્મના નામથી, સામાજિક આચારવિચાર કે સરકારી કાયદાના નામથી ઝોળખાય છે. એ બધાં સૂચનો બેમાં મળી લોકમાનસ પર એક વિચારસરણી ઠેકી બેસાડે છે. એ વિચારસરણીને અનેક જાતના ભયો, લાલચો અને વહેમોથી રક્ષવામાં આવે છે. એ વિચાર સરણી મનુષ્યની બુદ્ધિ પર કાપ મૂકે છે. શ્રમજીવી માટે ધાતક બનેલી એ વિચાર સરણી મૂડીવાદી વિચારસરણીના નામથી (Bourgeoisie ideology) ઝોળખાય છે.

તો પણ મૂડીવાદી સમાજરચનાની ધાતક નીતિએ ઉભી કરેલી મનુષ્યના મોટા ભાગની લૂંટ, અને મનુષ્યના મોટા ભાગમાં અવસ્થિત રીતે ચાલી રહેલી ખુનામરકી શાસિત વર્ગને વિચાર કરવાની દુરજ પાડે છે. શોષક અને શાયક વર્ગ વધારે નફો મેળવવા યત્નેને આમંત્રી વૈજ્ઞાનિક વિચારણાના પાઠ જાણના અગમ્યતાં આપી દે છે. વિજ્ઞાન મનુષ્યની બુદ્ધિને જગાડે છે. બહારનાં પરિબલો તથા પોતાની ધાતક પરિસ્થિતિથી પીડાયેલો, રિખાયેલો, કચડાયેલો અને લૂંટાયેલો શ્રમજીવી વિચાર કરતો થાય છે. એને શોષકોના સમાજે ઉભા કરેલા ભ્રમો દેખાવા માડે છે. એની આખો ઉઘડે છે. એ પોતાની નવી વિચારસરણી બાંધે છે. એની વિચારસરણી શ્રમજીવી વિચાર સરણી (Proletarian ideology) ના નામથી ઝોળખાય છે.

એકજ સમાજમાં પડેલા બે મુખ્ય વર્ગોની બે વિચારસરણીઓ આમ રૂપેષ્ટ થતાં બન્ને વર્ગો વર્ગ-જાગૃત (class conscious) બને છે. એમ થતાં ક્ષણ તીવ્ર બને છે.

જાગૃત (conscious) બનેલા બન્ને વર્ગો યુદ્ધે ચડે છે. સમાજ એક સમરાંગણ બને છે.

યુદ્ધમાં સ્વાભાવિક એવા માનસિક પ્રવાહો છૂટવા માડે છે. એ પ્રવાહો, ખીક અને તિરસ્કારના છે, વેરને ખુનામરકીના છે. એમ છૂટા મૂકાયલા પ્રવાહો સમાજમાં પરપીડન (sadism) અને સ્વપીડન (masochism) નાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોમાં દેખા દે છે.

યુદ્ધે ચઢેલા બન્ને વર્ગો પોતપોતાના સાહિત્યો અને પોત-પોતાના વ્યૂહો ઉભા કરે છે.

કેવળ અન્યાય અને વ્યવસ્થિત (organise) હિંસા અને લૂંટપર તથા મનુષ્યના મોટા ભાગ તરફ તિરસ્કાર અને ઉદાસીનતા પર નભતો શોષક કે મૂડીદાર વર્ગ કાયદો અને વ્યવસ્થાના, નીતિ અને ન્યાયના, અહિંસા અને પવિત્રતાના, હૃદય પલટા અને પ્રેમના, વિકાસ અને સર્વોદયના નામવાળો એક મોટો કારણવાદનો (Rationalisation) પ્રકાર ઉભો કરે છે. એ રીતે એ વર્ગ ભલાંભોળાં માણસોને તથા અકકલમંદ લોકોને પોતાના મોટાં મોટાં નામવાળી ધોળી જાળમાં ફસાવવા માગે છે. એ રીતે એ વર્ગ પોતાની બ્રામક સંસ્કૃતિને અને એ રીતે પોતાના સ્વાર્થને જાળવી રાખવા ધર્મ અને નીતિના નામમાં, પુણ્ય અને પવિત્રતાના નામમાં એક મોટો બીજો બ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે.

પણ એજ વખતે જાગેલો પીડિત વર્ગ અને સાચી સહાનુભૂતિથી એ પીડિત વર્ગને સાથ દેનાર બુદ્ધિમાન વર્ગ મૂડીવાદે ઉત્પન્ન કરેલા બ્રમનો, મૂડીવાદે પાયરેલા મોટાંમોટાં નામવાળા કારણવાદનો (Rationalisation) વૈજ્ઞાનિક વિચારણાને મોંખરે રાખી સાબતો કરે છે.

એવે સમયે સમય બહુ જોરથી ચાલે છે, દેશદેશનાં અંતર, ઝડપથી જૂમાવા માટે છે. માનવસમાજ વેગથી વિચાર કરતો થાય છે. માનવ સમાજનાં વિકાસનાં પરિબલો ખૂબ વેગથી ગતિમાન થાય છે. એવા કાળને ક્રાન્તિકાળ કહેવાય છે. આજે આપણે એવા એક ક્રાન્તિ કાળમાં જીવનના ઉતાવળા શ્વાસ લઇએ છીએ.

આપણે બીજી વાત પર ચાલીએ. એ વાત આજની જામક સંસ્કૃતિની છે, જેને આપણે સંસ્કૃતિ (culture) કહીએ છીએ તે એક મોટો ભ્રમ (illusion) છે એ વાત પર કોઈક અને માકર્સ બંને સંમત છે.

સંસ્કૃતિ શું છે? કારખાનાં ચક્ષુવર્તી તે? ખાણો ખોદવી તે? મનવારોમાં મદાસાગર ઉલ્લેચવા તે! વિમાનોમાં આકાશ ખૂંદવું તે! આગગાડીઓમાં દોડધામ કરવી તે! બટન દાખીને વિજળી સળગાવવી તે! અને તાર દપાણ વિના પણ આકાશી આદિહોલનોને પકડી દેશકાળનું અંતર જૂસી વાતચીત કરવી તે!

ના, રે, ના; એ સંસ્કૃતિ નથી. એ તો માત્ર સંસ્કૃતિનું અતિ નાનકડું અંગ છે. સંસ્કૃતિનું મુખ્ય લક્ષણ યાત્રિક (Mechanistic) નથી, માનુષિક (Humanistic) છે.

એ માનુષિક અંગ કયું એવો પ્રશ્ન આપણને સોને થાય છે. એના જવાબમાં એમ લાગે છે કે જેમા મનુષ્યત્વની બુદ્ધિનો અને લાગણીનો, બંનેનો વિકાસ થાય અને તેનેજ માનુષિક (Humanistic) વિકાસ યથો કહેવાય. ત્યાંસુધી મનુષ્ય મનુષ્યનો સંબંધ સુધરતો નથી ત્યાંસુધી સાચો સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિ (Culture) કંઈપણ આવતું નથી અને મનુષ્યનો એકલો યાત્રિક વિકાસ થવાથી એટલે એનાં સાધનો (Weapons) સુધરવાથી કે ઉંચા પ્રકારનાં થવાથીજ સંસ્કૃતિ કદી આવતી નથી.

જેને આપણે સંસ્કૃતિ (Culture) કહી શકીએ એવી કોઈ વસ્તુ આપણી પાસે નથી એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતિના ખોટા કે જૂઠા નામમાં મનુષ્ય સમાજ પાસે આજસુધી જે વસ્તુ ધરવામાં આવી છે તે કેવી પોલી, કેવી ભય અને લાલચોથી ભરેલી, કેવી ઘાતક અને કેવી વ્હેમી છે તે વાત આજે આંખો ખોલીને જુએ તે સૌને જણાય તેવી છે.

એ પોકળ સંસ્કૃતિએ ખુદ ને મહાવીરો પાસે અહિંસાની ખોટી વાતો કરાવી છે. એ સંસ્કૃતિ આજે આટલાં બધાં લાંબાં વરસોને પરિણામે માનવ સમાજના ખોટા લાગની છાતી પર ઓચાર (nightmare) બની ચઢી બેઠી છે. જાગેલી માનવજાત કોઈ ભયંકર સ્વપ્નની આવી જાગને શરમ ને બીકથી ધક્કતા કાળજે વિચારી રહી છે. કેવળ યંત્રો કે સાધનોને જોઈ તેને આવી સંસ્કૃતિ માની એ બધા યાત્રિક સાજની દૃઢતા ઉપરથીજ સંસ્કૃતિ આવી ગઈ માની ફૂલાતી માનવજાતનો ભ્રમ આજે દૂર થતો જાય છે. આજે જાગતા મનુષ્યને જંગલની હેવાનિયત કરતા વધારે હિંસક અને જંગલીની મદત કરતાં વધારે વ્હેમી સ્વરૂપમાં આજની સંસ્કૃતિ દેખા દે છે.

સંસ્કૃતિએ માનવ સમાજને એની જંગલીની હિંસક પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવો જોઈએ. આજે જે સંસ્કૃતિના નામથી આજખાંય તે તેણે મનુષ્યને ઉલ્ટો વધારે હિંસક અને જંગલી પરુ બનાવ્યો છે. સંસ્કૃતિએ માનવજાતની મુક્તિને માટે, મનુષ્યની જીવનની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કુદરતનાં બજો ઉપર કાબૂ મેળવી તેમને મનુષ્યના સુખના સાધનો માટે રોકવાં જોઈએ, આજે જે યાંત્રિક સંસ્કૃતિ (mechanistic culture) આપણા

માનવસમાજને સંપાદન કરી છે તેણે કુદરતનાં અનેક બળો પર કાબુ મેળવ્યો છે ખરો પણ એથી માનવસમાજનો ધણો મોટો ભાગ એજ સંચાઓથી મુખ્યનાં માધનો મેળવવાને બદલે એજ ચંત્રગળમાં પિસાઈ મરે છે, અને સંસ્કૃતિએ મનુષ્યનો મનુષ્ય નાથેના સંબંધો અને ખાસ કરીને સમાજની સમૃદ્ધિની ઉત્પત્તિ અને વહેંચણીના આર્થિક મંબંધો જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ સમાનતાના પાયાપર મૂકી માનવસમાજમાં મનુષ્યની દરિને સક્ષામન બનાવી એના વિદ્વાસને એક ધારો અને બધી બાબુથી વ્યવસ્થિત કરવોજ જોઈએ. આજે જેને આપણે સંસ્કૃતિના નામથી ઓળખીએ છીએ તેણે મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધોમાં કેવળ અધેર (anarchy) ચલાવ્યું છે. આપણે ત્યાંના મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના આર્થિક અને બીજા મંબંધો જંગલની હેવાનિયનને ટપી જાય તેવા ધાતકી છે, અધાધુધીવાળા છે, અસમાન છે, અન્યાય પર રચાયા છે.

અને પરિણામ ! પરિણામમાં સમાજની એકે એક વ્યક્તિ આજની બ્રામક સંસ્કૃતિ સાથે કોઈને કોઈ રીતે દુસ્મનાવદ કેળવી રહી છે. માનવ સમાજના મનની એકેએક કલ્પના આજની સંસ્કૃતિથી પ્રત્યાઘાત સેવી રહી છે, માનવ સમાજના મનનો એકેએક તરંગ એ સંસ્કૃતિના નાશપર કોઈ જુદીજ ધંટમાળ રચી રહ્યો છે. આજની સંસ્કૃતિ તરફની એવી પ્રતિકૂળ પ્રતિક્રિયા જરાક જીલુવટથી મનુષ્યની પ્રક્રિયા જોનાર સૌ કોઈને સ્પષ્ટ થાય છે. આજના માનસપૃથકકરણો માનવ સમાજના મનને પૃથકકૃત કરી આજની ધાતક સંસ્કૃતિ સામેના અનેક દાખલાઓ દેખાડી આપ્યા છે અને એ સંસ્કૃતિના વિનાશ માટે મનુષ્યની અંદરનાં કેવા ને કેટલાં બળો કામ કરી રહ્યાં છે તે બતાવી આપ્યું છે.

મૂડીવાદી સમાજરચનાએ સત્તાવાનોના આશરો હોવા છબી કરેલી એ સંસ્કૃતિ, માયાળુજને રક્ષવા ત્યાગની ભાવનાઓ રજુ કરી

માનવજાતને મૂર્ખ બનાવી છે ? એ સંસ્કૃતિને સાચવી રાખવા શાસકો અને શોષકોએ ધર્મ નામના ઝેરને બળબળરીથી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ બ્રામક સંસ્કૃતિની સંસ્થાને અચાવી રાખવા શાસકો અને શોષકોએ અનેક કાયદાઓને વિધિ નિયંધો લખી નાખ્યા છે અને એ બ્રામક સંસ્કૃતિને રક્ષવા કેટલાએ દાડગોળાના ઢગલા પર નિર્દોષ મનુષ્યોના કરોડો માથા વધેરાયાં છે, એ વિષમ સંસ્કૃતિના બનેલાં અસંખ્ય મનુષ્ય સંસ્કૃતિએ રચેલા કારાગારોમાં આજીવન સડ્યાં છે.

અને તોપણ એ સંસ્કૃતિ સામેનો વિરોધ આજે વધતો ગયો છે, એ સંસ્કૃતિને એના કાયદાઓ, એની પવિત્ર બંદી, એની લાલચો, એની કારમી શિક્ષાઓ, એના યુદ્ધો, લાખો સમય નહીં રક્ષી શકે એમ આજે મનુષ્ય સમાજના બહારના સંલોગો અને માનવસમાજના મનના અજાત પરિબલો ખૂબ પાડીને કહી રહ્યાં છે.

એવી વાત માનસ વૈજ્ઞાનિક ક્રોમ્બ અને સામાજિક ચિંતક માર્ક્સ એક સરખી રીતે હિચ્ચારે છે અને બન્નેને એક સરખી રીતે લાગે છે કે આજની બ્રામક સંસ્કૃતિ આત્મવિનાશ તરફ પગલાં માડી રહી છે. એક ક્રાન્તિનો રાતો દિવસ બન્નેની નજર સામે તરવરે છે અને બૂત અને વર્તમાનના અનુભવો પરથી બન્નેની નજર વૈજ્ઞાનિક રીતે ભાવીમાં ડોહીઉં કરે છે અને ત્યાં આગળ બન્નેની નજરમાં ભાવિનાં જૂદાં જૂદાં ચિત્રો રજૂ થાય છે એમ કહેવા કરતાં માનસ વૈજ્ઞાનિક મનના પ્રદેશ પરથીજ કલ્પના કરી અટકી જાય છે જ્યારે સમાજશાસ્ત્રી પોતાની ભૌતિક વિવર્તનવાદની દૃષ્ટિને (dialectical materialism) ભવિષ્યમાં દોડાવી ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ (Historical materialism) ની ભાષામાં ભાવી સમાજનું એક ચોક્કસ

સ્વરૂપ રજુ કરે છે અને એ સ્વરૂપને પહોંચવાનો માર્ગ રૂપે અને મરણ બતાવે છે, એવા એ માર્ક્સની નજરમાં કોઈ દિવા સ્વપ્નોનો મોલ નથી પણ અતિદામિક પરિણામના ઉકેલથી આવેલાં સપ્નામને રૂપેતા છે.

આપણે આજની બ્રામક સંસ્કૃતિના દર્શન પછી માનસ વૈજ્ઞાનિક કોઈકનો દ્રષ્ટિકોણ વાચીએ. એ કહે છે કે " એમ ધારી શકાય કે સમાજની એવી નવ રચના શક્ય અને જેમાં મનુષ્ય મનુષ્યના મ'બંધો અને.....જેમા મનુષ્યનો આજની સંસ્કૃતિ માથે છે તેવો જતો રહે અને પછી સમાજ આનંદ કલ્પદ્રવી મુક્ત થઈ મનુષ્ય સમાજની બધી ઉત્પત્તિ, માનવસમાજ આખા સમાજના ઉપભોગ અને આનંદ અર્થેજ વાપરે. "

માર્ક્સને પણ એની એ વાત જણાઈ છે પણ જૂદી રીતે જૂદી રીતે એટલા માટે કે એ દર્શન પાછળ જે મચોટતા, ઘટના-યુક્તતા અને રૂપેટના માર્ક્સના માથામા આવી તે કોઈકના માથામા આવી શકી નથી. એના કારણમાં એક ઓછો બુદ્ધિમાન અને બીજો વધારે છે એમ નથી પણ બન્નેના વિચાર પ્રદેશ જૂદા હોઈ બન્નેએ સમાજરચના પર જૂદીરીતે પ્રકાશ નાખ્યો છે. કોઈકનો દ્રષ્ટિકોણ

× One might suppose that the reorganisation of human relations should be possible, which by abandoning coercion and the suppression of the instincts, would remove the sources of dissatisfaction with culture, so that undisturbed by inner conflict men might devote themselves to the acquisition of natural resources and to the enjoyment of the same."

એ વિષયમાં અધૂરો પણ લેખાય. જે ભૌતિક નિવર્તનવાદના દષ્ટિકોણમાં માર્ક્સ ઇનિહાસનાં પરિબલો વાંચ્યાં તે દષ્ટિકોણ માનસ-વૈજ્ઞાનિક પાસે નહીં હોવાથી એજે નીચેના સમ્બંધો બોલી આ આખો મહત્વનો વિષય પતાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરેલો જણાય છે x “એવી સમાજરચના એ હેમયુગ લેખાય પણ એવી વસ્તુસ્થિતિએ પહોંચવાની શક્યતાજ છે કે કેમ એ વાત શંકાર્પદ છે ”

અને વાત પણ સાચી છે માનસવિજ્ઞાનનો પ્રદેશ એવી શક્યતાનો નિર્ણય કરવાનો વિષય નથી પણ અત્યારના માનસપરિબલોનું અવલોકન અને તેના ઉદ્દેશનો છે. એવી વસ્તુસ્થિતિએ માનસવૈજ્ઞાનિકને મન હેમયુગ હોવા છતાં શક્યતાની દષ્ટિએ શંકાર્પદ છે જ્યારે એજ વસ્તુસ્થિતિ હેમયુગ હોય કે ગમે તે યુગહોય તોય શક્ય છે એટલુંજ નહીં આવશ્યક રીતે શક્ય છે કારણ ઇતિહાસના પરિબલો આજે એજ વસ્તુસ્થિતિ તરફ ગતિ કરતા માલમ પડ્યાં છે, એકલા માનસ પરિબલોથી જે વસ્તુ સમજવી અધૂરી રહે છે તે વાત ઐતિહાસિક પરિબલોનું દર્શન યથાય રીતે કરાવે છે.

પણ આપણને સવાલ થાય છે કે એવી વસ્તુસ્થિતિ (State of affairs) એ સમર્થ માનમ વૈજ્ઞાનિકને સાથી અશક્ય લાગે છે ? એના બે કારણ છે એક એ કે અત્યારના સમાજના માનસમાં એને પૃથક્કરણમાં દેખાયલા સમાજવિરોધી બળો અને બીલું એ કે એ માનસ વૈજ્ઞાનિકે પોતાના માનસ પ્રદેશની બહાર હોવાથી એ સમાજવિરોધી બળોનાં સાચા ઐતિહાસિક કારણોપર નજર દોડાવી નથી તે.

x “ that will be the golden age, but it is questionable if such a state of affairs can ever be realised ”

આપણે એ બંને કારણો જોઈ લઈએ. પહેલા કારણના મંબંધમાં એ માનસ વૈજ્ઞાનિક જોતે છે. x “હું ધારું છું કે, દરેક માણસમાં વિનાશક એટલે સમાજવિરોધી અને સંસ્કૃતિ વિરોધી વસ્તુઓ માલમ પડ્યાં છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઈશે તથા માણસોની મોટી સંખ્યામાં ઉપલા બંને વસ્તુઓ, તેમના સમાજ સાથેના વર્તણૂક સ્વરૂપ નક્કી કરતાં હોય છે તે પણ યાદ રાખવું જોઈશે.

આ માનસ હકીકત સંસ્કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરતી વેળાએ મહત્વનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

જીવનના પોપણ અને નિભાવ અર્થે કુદરતપર વિગ્રહ મેળવવામાં અને સંસ્કૃતિ પર ઝડપી લયોને સંપત્તિની યોગ્ય વહેંચણીથી ખૂસી નાખવામાં સંસ્કૃતિનું હાર્દ રહેલું છે એમ કોઈ વિચારે, પણ

x “One has, I think, to reckon with the fact that there are present in all men destructive, and therefore anti-social and anti-cultural tendencies, and that with a great number of people. These are strong enough to determine their behaviour in human society. This psychological fact acquires a decisive significance when one is forming an estimate of human culture.

One thought at first that the essence of culture lay in the conquest of nature for the means of supporting life, and in eliminating the dangers that threaten culture by the suitable distribution of these among mankind; but now the emphasis seems to have shifted away from the material plane on to the psychical.”

હવે તો મહત્વ ભૌતિક પ્રદેશમાંથી માનસપ્રદેશ તરફ ખસતું આપણને દેખાય છે. ”

અને વાત પણ સાચી છે કે આજના સમાજ-માનસમાં સમાજ-વિરોધી અને સંસ્કૃતિ વિરોધી બળો છે જ. એ બળોનાં દર્શન માટે એ મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધને લગતી સમાજરચનાની શક્યતાના પ્રશ્નને માનસ પ્રદેશનો પ્રશ્ન બનાવવાનું કહે છે પણ એ પ્રદેશને કેવળ માનસપ્રદેશનો પ્રશ્ન બનાવવાનું કહેવામાં પોતાના પ્રદેશ તરફનો સાહજિક પક્ષપાત એ પોતે જાણતાં અજાણતાં વ્યક્ત કરે છે અને એમ કરતાં એ પ્રશ્નના ઉકેલને માટે ઐતિહાસિક પરિબળોની વાસ્તવિકતાઓ (Objective Conditions) પાસે આપણે કંઈજ જોવા જાણવાનું નથી એમ માનવા મનાવવાની ઉતાવળ કે જૂલ કરે છે.

આપણે બીજા કારણ પર ઉતરી પડીએ છીએ. આપણા સવાલના મૂળમાં ઉતરવાનો પ્રદેશ કેવળ માનસિકજ (psychical) નથી રહેતો પરંતુ ઐતિહાસિક (historical) પણ છેજ.

માનસિક પ્રદેશમાં આપણને સમાજ વિરોધી ને સંસ્કૃતિ વિરોધી પરિબળો જણાય છેજ, આજના સમાજમાં મનુષ્ય મનુષ્યનો સમાજ ઘાતકી છેજ. આજનાં પરિબળો માનવસમાજને કઈપણે ક્યા આત્મ વિનાશના ખાડામાં નાખી દેશે તે કોઈપણ કહી શકે તેમ નથી. આજનાં મનુષ્યની પાર્થિવ જરૂરિયાતોનાં દમનો, અને પરિણામી જૂખમરો, વેશ્યાવાડો, બેકારી, ગુંડાગીરી અને વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી મૂડીવાદી અધેરની ખુનામરકી અને તેની તરફની પ્રતિક્રિયા રૂપે ચાલતી બીજી અનેક ખુનામરકીઓ, વ્યભિચારો અને અત્યાચારો આજે કોઈપણ વિચારવાનું ધ્યાન ખેંચે એવાં છેજ.

“પણ એ બધું શા માટે છે ?” એવો પ્રશ્ન એ માનસ-વિજ્ઞાનિકને કેમ થતો નથી ? અને યાચ છે તો તેનો સતોષકારક જવાબ માનસ વિજ્ઞાન કેમ આપતું નથી ?

કદાચ એનું કારણ એમ પણ હોય કે એના જવાબમાં માનસ વિજ્ઞાને પરદામાં કે પોતાથી જુદા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો પડે. ગમે તે કારણ હો, પણ એ માનસ વૈજ્ઞાનિકે એ ઉકેલને અધૂરા રાખ્યો છે અને એણે એ ઉકેલનો જે ભાગ અધૂરા રાખ્યો છે તે ઉકેલ માર્ક્સનું ભૌતિક વિવર્તનવાદનું ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુ આપણી સમક્ષ ખૂબ સરસ અને રપષ્ટ શબ્દોમાં ધરે છે. આપણે વસ્તુ સ્થિતિની આખી સમજ માટે એ દષ્ટિ કોણને પણ સમજવોજ એકરો.

એ વાત સમજવા જતા પહેલાં એ મમર્થ માનસવૈજ્ઞાનિક ક્રોઈડના થોડાક અભિપ્રાયો ન જોઈ લઈએ તો એ વૈજ્ઞાનિકને આપણે અન્યાય કર્યો કહેવાય. માર્ક્સના ભૌતિક વિવર્તનવાદ (dialectical materialism) ના ઐતિહાસિક દષ્ટિકોણથી પોતાના વિજ્ઞાનને દૂર રાખીને પણ, એ તરફ ઉદાસીનતા ધરીને પણ એ વૈજ્ઞાનિકે માર્ક્સના દષ્ટિકોણનું અપર સત્ય રપષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર્યું છે. એના એ શબ્દો આ રહ્યા. એ આપણે વસ્તુની રપષ્ટતા ખાતર અહીં ઉતરવાજ રહ્યા. x

“ I know what objections will be brought against these arguments. It will be said that the character here delineated.....is itself only the result of dejective cultural organisation, through which man have become embittered, revengeful and unapprochable. New generations brought up kindly and taught to have respect for reason, who have experienced

એની સામે શું વાધાઓ ધરવામાં આવશે તેની મને ખબર છે. એવું કહેવામાં આવશે કે જે બાળક અહીં ચર્ચવામાં આવી છે તે પોતે દોષિત સંસ્કૃતિનું પરિણામ છે કે જે સંસ્કૃતિએ માણસ માણસ જાતને અંદરઅંદર એક બીજા તરફ અભિજ્ઞાનસાર, વૈરભાવ-પાળી તથા દુશ્મનાવટવાળી બનાવી દીધી છે. નવી પ્રજાનો વધારે સદ્ગુણભૂતિપૂર્વક ઉછેર થતા અને સકારણ્યતા માટે માનભાવ ઉત્પન્ન કરતાં તથા યોગ્ય જાતના સંસ્કારોના લાભ શ્રવણની શરૂઆતમા આપતાં તે શ્રવણ તરફ જૂદી જાતનુંજ (નીરોગી) વદાણુ અપત્યાર કરશે. તે પ્રજાને નવી સંસ્કૃતિ આત્મીય લાગશે અને તે ભાન સાથે તે તેને માટેની મહેનતમાં આપભોગ આપશે તથા તેના રક્ષણ માટે પોતાના આવેગોના ઉપભોગનો પણ સ્વેચ્છાએ ત્યાગ આપશે.

the benefits of culture early in life will have a different attitude towards it; They will feel it to be there very own possession, and they will be ready on its account to make the sacrifice in labour and in instinctual renunciation that is necessary for its preservation.....If no culture has so far produced human masses of such a quality, it is due to the fact that no culture has yet discovered the plan that will influence men in such a way and that from child-hood on.

It may be doubted whether it is possible at all or at any rate just now in the present stage of our conquest of nature, to establish a cultural organisation of this kind.....but if only one can succeed in reducing to a minority the majority that is to-day hostile to culture, one will have accomplished a great deal, perhaps indeed everything that can be accomplished.

જો આજસુધીની કહેવાની સંસ્કૃતિએ એવી જાતનો માનવ સમાજ ન કર્યો હોય તો તેનું કારણ એ છે કે આજસુધીમાં સંસ્કૃતિએ મનુષ્યને એવી રીતે અસર કરવાની કોઈ રીત શોધી કાઢી નથી.

એવી જાતની સંસ્કૃતિની યોજના શક્ય છે કે કેમ તે સંકારપદ લેખાય અથવા કંઈ નહીં તે કુદરત પરના કાબૂની આજની વસ્તુપરિસ્થિતિમાં તો એવી સંસ્કૃતિની રચાવના શક્ય છે કે કેમ તે સંકારપદ છે.

પણ છેવટે જો સંસ્કૃતિ મામેની દુશ્મનાવટમાં આજે બહુમતિ છે તેને બદલે સહુમતિ કરવામાં પણ જો કોઈ ફતેહ પામે તો મારી દૃષ્ટિએ તે ધણી મોટી ફતેહ લેખાય.

હું એવી જાતની અસર ઊત્પન્ન કરવા નથી માગતો કે મારી નવાસની વસ્તુથી હું ખૂબ આડો ઊતરી ગયો છું અને તે માટે હું અહીં બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહેવા માગુ છું કે યુરોપ અને એશિયા વચ્ચે પથરાયેલા એક વિશાળ રાષ્ટ્રમાં નવીન સંસ્કૃતિનો જે પ્રયોગ ચાલુ રહ્યો છે તેના મૂલ્યની આ રચણે આંકણી કરવાનો મારો સ્વભાવ પણ ધરાવે નથી."

" I should not like to give the impression that I have wandered far away from the chosen path of my inquiry. I will therefore expressly assent that it is far from my intention to estimate the value of the great cultural experiment that is at present in progress in the vast country that stretches between Europe & Asia. "

પાછા આપણે વિષય ઉપર આવીએ અને જ્યાંથીએ વિષયને એ માનસ વૈજ્ઞાનિક પડતો મૂકે છે ત્યાંથી આગળ આજની બ્રામક અંકુરિના મૂળમાં માર્ક્સના ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદના દષ્ટિકોણમાં ક્યા કારણો નજરે ચડે છે તે જોઈએ.

આપણે આગળ જોયું કે આટલા બધાં વરસો પછી પણ જંગલમાં હતો તેના કરતાં સુધરવાને બદલે આપણી દુનિયાનો માનવસમાજ વધારે મોટો હિંસક પશુ બન્યો છે. કેવળ ચંત્ર જેવો જડ બન્યો છે, બાળક જેવો મૂઠ કે તરંગી બન્યો છે. સમાજને સંસ્કૃતિનો વિરોધી બન્યો છે; તરંગી બ્લેમી, અને ભ્રમિત બન્યો છે અને તેથી માણસ નિંદાય છે, પાપી મનાય છે, પતનશીલ લેખાય છે અને તેથીજ એ તો એવું ચાલ્યું આવે છે, દુનિયા સેતાનની ખાયા છે, જગતમા દેવો અને રાક્ષસો છે, વગેરે વગેરે જૂઠી ને બ્રામક વાતો ફેલાવવામા આવતી હોય છે.

મનુષ્યે ગમે તેટલાં પીણાની જાત શોધી કાઢી હોય તોપણ માનવસમાજના સૂકાયેલા ગાળામાં પણીનું એક ટીપું પણ પડ્યું નથી. રોજ રોજ નવી નવી ફેશનનાં ગમે તેટલાં કપડાં વણાનાં હોય તોય માનવસમાજના મોટા ભાગનું નાચું શરીર ઢંકાયું નથી, રોજ રોજ વિદ્વાનો શિક્ષણની પ્રથાઓ પર, અભ્યાસક્રમની યોજનાઓ પર અને કેળવણીના તત્ત્વચિંતન પર વાદવિવાદની ગમે તેટલી રમઝટ જમાવતા હોય પણ માનવસમાજના મોટા ભાગનું નાચું બુદ્ધિ બાળક મૂઠ મટ્યું નથી, કારણકે એના બહુતરનો હજી વિચારજ થયો નથી.

અને ત્યારે એવા અંધારા અને મોટા પ્રમેય પરથી સિદ્ધાંત બંધાય કે મનુષ્ય પશુ છે, મનુષ્ય બાળક છે, મનુષ્ય જડ છે, તો

તે અધૂરો ને એક પક્ષીજ લેખાય. શોષણ કાળના સહેલા ઇનિડાસના પૂરાવા પરથીજ આપણે માનવસમાજને છેવટનું પ્રમાણપત્ર નજ આપી શકીએ. માનવસમાજની કિંમત આંકવા માટે આજે મનુષ્ય કેવો થયો છે તે વિચારવાને બદલે એવો ક્ષાથી થયો છે તે જોઈ લઈ મુઠરેલા ભાવીમા એ કેવો થવા શક્ય છે તે વાન વિચારવી જોઈએ.

મનુષ્ય મુઠરો નથી. સંસ્કૃતિ બ્રામક છે. નીતિની ભાવનાઓ બડકાવનારી મોટી મોટી વાતો માત્ર છે, ન્યાય ટાંગી લોકોએ ઉભી કરેલી એક મોટી ગપ છે, મનુષ્યનો મોટો ભાગ પશુ છે, મૂઢ-બાળક છે, મૂઢ-બનેલો જડ યંત્ર જેવો છે એ બધી વાત સાચી છે પણ એ સૌના પૃથક્કરણમાં એક વધારે સાચી વાત આપણી સૌની પાસે રોકડો જવાબ માગે છે. એ વાત એ છે કે સંસ્કૃતિ બ્રામક શા માટે છે ? આટલાં આટલાં વરસોના વિપદેશો પછી, આપમેળે પછી અને પયગમ્બરોની દોડધામ પછી પણ મનુષ્ય પશુ કેમ છે, બાળક જેવો મૂઢ કેમ છે, યંત્ર જેવો જડ કેમ છે ?

મનુષ્યના મોટા ભાગને કેળવવા છેલ્લા હજારો વરસમાં શે પ્રયાત્ન થયો છે ? આજે શું થાય છે ? મનુષ્ય મેલો હતો. હજારો વરસથી એના મેલ ધોવાને કેટલાં પાણી ટોળાયાં છે ? કેટલા સાબુ ધસાયા છે ? મનુષ્ય પશુ જેવો હિંસક હતો, એની પાશવતાને ઉદાત્ત સ્વરૂપ આપવા, એના કારમા આવેશોને કોમળતા શીખવવા શા અખતરો યોગ્યતા છે ? અને મનુષ્ય યંત્ર જેવો જડ હતો, એની જડતા દૂર કરવાને, એની જવાબદારી અને સ્વયંસંસ્કૃતિને જગાડવાના કોણે પ્રયાત્ન કર્યા છે ?

જો કોઈએ કહેજ ન ક્યું હોય તો તેથીજ મનુષ્ય હતો તેવો છે.

પણ કોઈએ કંઈજ કેમ ન કર્યું? કોઈથી કંઈજ કેમ ન થયું? કંઈ કરી બતાવવાની આશાથી તો ઇસુએ દેહ દીધા, અને કંઈ કરી બતાવવાની ઉમેદ ધરીનેજ બુદ્ધે મહાલિનિષ્ક્રમણ કરી શરીર ગાળ્યાં.

અને તોય કંઈજ થયું નથી, ઇસુએ અને બુદ્ધોના શ્રમ એળે ગયા છે, ઝેરી સમાજરચનાએ એ સૌને મૂર્ખ બનાવી પોતાના નફાને માટે ખરીદી લીધા છે. નફાખોરોએ બધા ઇસુએ, બુદ્ધો, અને પયગંબરોનાં ગળાંમાં પોતાના વેપારધંધાનાં પાટીઆં લગાવી એ સૌની પયગંબરીનો ઉપયોગ પોતાના નફા વધારવામાંજ કર્યો છે.

એવી એ ઝેરી સમાજરચના હમરો વરસથી ચાલી આવે છે. એ ઝેરી સમાજરચનાનું આજે ઉગેલું મૂઝીવાદી સ્વરૂપ છેલ્લું છે. એના એ છેલ્લા રૂપમાં એના વિનાશના પરિબળો સૌથી વધારે વિકાસ પામ્યાં છે. એ ઝેરી સમાજરચનાએજ મનુષ્યના બાળકને મૂઢ રાખ્યો છે. પશુ રાખ્યો છે, જઠ રાખ્યો છે, ભ્રમિત બનાવ્યો છે અને પછી પોતાના નફા વધારાય તેટલા વધાર્યા છે.

એવી એ ઝેરી સમાજરચનામાં હમેશાં મનુષ્યના મોટા ભાગ પર એક મુઠ્ઠીભર હકકધારીઓએ (Privileged class) શોષણ પર નબત્તા શાસન ચલાવ્યા છે. એ શાસનને ટકાવી રાખવા એ શોષક વર્ગે મનુષ્યને મૂર્ખ અને પશુ રાખ્યો છે, બાળક અને મૂઢ રાખ્યો છે, વ્હેમી અને માનસ બિમારીવાળો રાખ્યો છે.

માનસસમાજના મોટાભાગને મૂઢ અને મૂર્ખા રાખવા માટે શાસક અને શોષક વર્ગે કરેલા કારમાં અત્યાચારો અને વ્યવસ્થિત રીતે મનુષ્યને વ્હેમી, હિંસક અને મૂઢ બનાવવાની અનેક રીતોના કરેલા અખતરાઓની આપણી દુનિયાના એકેએક ખૂણાનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

જંગલનો મનુષ્ય પશુ સાથેના જીવનકાલમાં કારમો પશુ હતો. મનુષ્યની અંદરના એ પશુને માલિકોની સંરક્ષાઓએ અંદર અંદર સાંભરીએની હરિદાષ્ઠોએ ગોઠવી ચઢાવી માર્યો છે. એ પશુને મદલકુસ્તીના ઇનામો દ્વંદ્વો ગોઠવી હનિદાષ્ઠમાં ફૂલાવી માર્યો છે, મનુષ્યની અંદરના એ પશુને પાંજરામાં પૂરી માલિકોના સમૂહોએ સરકસના ખેતો કર્યા છે, અને મનુષ્યની અંદરના એ પશુને માલિકોએ પૈસા ખતાવી, પાતો ચઢાવી, દેશાભિમાન સળગાવી, ખ્યુમલો પગાડી રણજૂમિમાં ધસડી જઈ પછી એક બીજાને લાખોની સંખ્યામાં કાપી મારવાના પાઠ શીખવી સૌથી મોટા ખૂનીઓને, ઇનામો અને માનપત્ર આપ્યા છે તથા પશુતાને પોપવા મોટા મેળાવડા ગોઠવ્યા છે.

પછી પશુ મનુષ્યની અંદરના એજ વિક્કેલા પશુને સકંજમાં પકડી રાખવા મોટાં કેદખાના બનાવ્યા છે, પાંજરા ગોઠવાયાં છે, વિજળીની ખુરસીઓ ઘસાવાઈ છે અને ફાંસીના માંચડા રોપાયા છે, ચાખૂડોના સીસકારા બોલાવાયા છે, લાલચો અને છદ્દાઓ અપાયા છે. ખુનામરકી કરવાના પરવાના અપાયા છે.

અને મનુષ્યની અંદરનું બાળક! હા, જંગલનો મનુષ્ય બાળક જેવો તરંગી અને મૂઢ હતો. હજારો વરસની બ્રામક સંસ્કૃતિના વિધાતા શોષકવર્ગે મનુષ્યને મૂઢ અને બાલિષ્ઠ રાખવા અને તેટલું બધું જ કર્યું છે. વહેમોથી ગાંડપણના પ્રકારોથી શોષકવર્ગે મનુષ્યના મોટા ભાગની મૂઢતા અને માનસભિમારીને તથા અનેક ખતના કર્યો અને વહેમોને જાળવી રાખ્યાં છે. મનુષ્યના બાળકને એના પારણામાંથી જ હીપ્નોટીઝમના મુચન પ્રયોગોથી બુદ્ધિચત્ત કે જડબુદ્ધિવાળું બનાવી દેવાની વ્યવસ્થિત યોજનાઓ ઘડી રાખી છે. મનુષ્યની બાલિષ્ઠતામાં જે કંઈ તરંગી હતું, લાગણીના વેવલાપણા જેવું હતું, મદતાથી કરેલું હતું તે બધું બુદ્ધિપૂર્વક સાચવી રાખ્યું છે.

પરિણામે આજે માનવસમાજનો અતિ મોટો ભાગ બાલસ્વભાવમાંથી નીકળવાજ પામતો નથી. આજના ધર્મોના પ્રકારો, નાતો અને જાતો, ભગવાનો અને દેવદેવીઓમાં માન્યતાઓ, આજના બહેમો અને પવિત્ર બહીકો એ બધું સમાજના મોટા ભાગની આકિશતાની સાક્ષી પૂરે છે.

અને આજે મનુષ્યના સમાજનો મોટો ભાગ યંત્ર જેવો જડ છેજ. કેમ ન હોય માલિક વર્ગે આજસુધી પોતાના વિના બીજા કોઈ મનુષ્યના માયામાં બુદ્ધિ છે કે રક્તિ છે તે વાતના કોઈપણ આચારવિચારને ગેરકાયદેસર કે અનીતિમાન ઠેરવ્યો છે. માલિક વર્ગે શિસ્તના શબ્દોમાં ગાયું છે કે :

ત્યાં જવાળ આપવાનો નથી.

ત્યાં કારણ પૂછવાનું નથી.

અમે કહીએ તે કરવાનું છે અને મરવાનું છે.

મિશ્રિત બનેલા મનુષ્યે મનુષ્ય મટી યંત્ર બની માલિકની આજ્ઞાઓ ઉડાવી છે. અંદરઅંદર ગળા કાપ્યા છે, કરવતો ચલાવ્યા છે, ભેરવ જપ કર્યો છે, સજાગતી ચિતામાં ઉન્માદના આવેશના સતીત્વ સેવ્યાં છે. માલિકોને પંખા નાખ્યા છે, સાદાગ પ્રણામ કર્યો છે, ખાંધ પર ઝુંસરી નાખી રથ તાણ્યા છે, યંત્રમાં યંત્ર બની અંદરની માણસાઇનો આપઘાત કર્યો છે, શોષક માલિકોએ એ સૌ આપઘાતી આચારોને, આજ્ઞાધારકતા કહી વખાણ્યા છે. શિસ્ત કહી પ્રશંસા કરી છે, ફરજ તરીકે ગોઠવી માર્યો છે, સદાચાર કહી વર્ણવ્યા છે. પરિણામે આજનું મનુષ્ય આજના 'રેખોટ' કરતાંય વધારે જડ બન્યું છે.

મનુષ્ય સમાજના નાના સરખા શોષક વર્ગે મનુષ્યના ધણા મોટા ભાગને એ રીતે અન્યાય કર્યો છે. મનુષ્યના ધણા મોટા ભાગની જીવિ પર છીછી મૂકી છે, મનુષ્યના સૌથી મોટા ભાગને આપઘાતને પથે વાળ્યો છે, માનવસમાજના સૌથી મોટા અમજવી વિભાગ તરફ કાવનઈ કર્યું છે. એ રીતે મુઠ્ઠીભર શોષકવર્ગે મોઢવેલાં અધારાનાં બજોએ મનુષ્યના સૌથી મોટા ભાગને જીવનના સાચા મુખ ને આનંદથી વિમુખ રાખ્યો છે, જીવનનાં સાચાં સત્યોથી અજ્ઞાન રાખ્યો છે.

શોષકવર્ગનાં એ બધા કાવનરાનો, અત્યાચારોનો, લૂંટણ-નીતિનો ઇતિહાસ તે આજની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસ પરથી મનુષ્યની સાચી કિંમત આંકા શકવાની નથી અને એ ઇતિહાસ પરથીજ મનુષ્યના વિકાસના બાવીની મર્યાદાઓ બાંધી શકવાની નથી. એ ઇતિહાસ આજની સડેલી સમાજરચનાને સમજવાના કારણો બરે છે. એ ઇતિહાસ સમાજના મોટા ભાગના દમનનું સ્વરૂપ બતાવે છે અને એ ઇતિહાસ એ અધારકાળના અજ્ઞાત રહેલાં પરિબળોનું સ્વરૂપ રજુ કરે છે.

એવા સ્વરૂપને જોઈનેજ મનુષ્યની વિપરીત વ્યાખ્યાઓ બાંધી નાખવી એ કોઈજ રીતે યોગ્ય નથી. શોષકોના દમનમાં માનસ સમાજના સડેલા અહેવાલ પરથી મનુષ્ય ખુનામરકી કરવાના સ્વભાવવાળોજ છે એ વાત પૂરવાર થતી નથી.

મનુષ્ય, જૂતકાળના અધારા પરિબળોમાં શું થયો છે તે જોઈને એ અધારે અજવાળતા શું થઈ શકે તે વાત પણ વિચારવા જેવી છે. એ વાત માનસવિજ્ઞાન વિચારી શક્યું નથી કારણ એના પ્રદેશની મર્યાદા આજે જે માનસ ભૂમિકામાં ન જળાય તેથી દૂર જવા ના પાડે

છે. જ્યાંથી એ અટકે છે ત્યાં માર્ક્સનો ભૌતિક વિવર્તનવાદ (Dialectic materialism) પ્રકાશ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માનસવિજ્ઞાન જેવાં બીજાં વિજ્ઞાનો એ પ્રકાશમાં પોતાના પ્રદેશને એકવાર ફરીથી અવલોકી જાય, પોતાના દ્રષ્ટિકોણને એકવાર ફરીથી તપાસી જાય તો આજે જે અણુકેન્દ્રિયું ને અધૂરું છે તે કદાચ આવતીકાલે વધારે સ્પષ્ટ કે વધારે સંપૂર્ણ બને. ક્રાંત્યપણ માનસ ચિકિત્સક વ્યક્તિ કે જે સમાજના માનસને અવલોકતા પહેલાં ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદને ઓળખી માનસ વ્યતિકારોની પાછળ અત્યુદ્ધ રીતે વહેતાં ઐતિહાસિક પરિબળોને લક્ષમાં લે તો એને પોતાના પ્રદેશમાં જરૂર નવી દ્રષ્ટિ મળવાની છે.

એ દ્રષ્ટિથી વિમુખ એવા આજના માનસવિજ્ઞાનને માનવ શક્યતામાં જે વાત અસંભવિત લાગે છે તે વાતની સંભાવનાજ માત્ર નહીં પણ અનિવાર્ય શક્યતા, એ દ્રષ્ટિ સાથે સંલગ્ન થતાં જરૂર જણાય.

પોતાના નફા માટે માણસજાતને વિક્લાસનું સાધન બનાવી ચૂંથી નાખનાર અને તેને ગુનેગારી (Criminality) અને બિમારી તરફ દોરી જનાર ગણકાલની અને આજની શોષક સમાજ-રચનાનો નાશ થતાં માનવસમાજમાં કેવાં કલ્યાણકારી પરિબળો ગનિમાન થવાના છે તેની આજે કલ્પના આવવી પણ અશક્ય છે. ભૌતિકવિજ્ઞાને જેમ અનેક અનિષ્ટો ભૌતિક જગતમાંથી લગાડી મૂક્યા છે, વીજળી અને વરાળે જે અનેક શક્તિમાન બળોને મનુષ્યના મુખસંતોષ માટે છૂટાં મૂક્યાં છે અને માનસવિજ્ઞાને જેમ અનેક રોગોને સ્પષ્ટ કરી આવતીકાલની માનવજાતને માટે માનસ આરોગ્યની ઉજ્જવળ શક્યતા ધરી છે, તેમ ઐતિહાસિક પરિબળોની નવી દ્રષ્ટિ આજની અંધારી સમાજરચનાનો નાશ

કરી, નવી નામાજિક ઘટનાઓ મનુષ્યની અનેક મર્યાદાઓ બુદ્ધિ નાખીને નવી રીતની અને નવા પ્રાપ્ત આપવાની છે. વિજ્ઞાનનાં સાધો પર અંધારેલી એ આશા આપામું મનુષ્ય શું થઈ શકે એ પ્રશ્નને જવાબ જરાક જુદી રીતે ભૌતિક વિવર્તનવાદની (Dialectic Materialism) દ્રષ્ટિએ આપવા પ્રેરે છે.

મનુષ્યનું શું થઈ શકે એ પ્રશ્ન નવો નથી ધણી મહાકાલોએ એ એકજ નવાલના જુદાજુદા પાત્ર એકજ ગતના જવાબો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એ જવાબોમા સમાજના પડે નું પૃથક્કરણ હતું. એ પૃથક્કરણે માનવસમાજને બે ભાગોમા વહેંચ્યા હતા. પાત્ર એ બે ભાગો કોઈ વિજ્ઞાનપર-વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિપર નહોતા રચાયા, એક કે બીજા ભ્રમપર રચાયા હતા. કોઈને મન એક ભાગ ધાર્મિક તો બીજો અધાર્મિક હતો અને કોઈને મન એક ભાગ સારો તો બીજો ખરાબ, એક નીતિમાન તો બીજો અનીતિમાન, અને એક પુણ્યશાળી તો બીજો પાપી હતો. એ રીતે ભાગ પાડી ઝેરી સમાજરચનાનો ઉકેલ લાવવાને જદલે જવાબ આપનારાઓએ, અંદરનો સડો વધારનાર ઉપરના મત્તમપદા કરવાના ઉપાય યોગ્યતા, પરિણામ આજે આખરે હોય તે સૌ દેખી શકે છે.

માર્ક્સે એ જૂના સવાલનો જુદો જવાબ આપ્યો છે. એ જવાબના પૃથક્કરણમાં એણે માનવસમાજને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો છે એક ભાગ અર્કિયન (Have notes) અને બીજો કિયન (Haves) એક ભાગ માલિક (Master) અને બીજો ગુલામ (Slave).

એક ભાગ શાપિત છે, બીજો શાપક છે. એક પીડિત છે બીજો પીડક છે. એ બે ભાગ ઐતિહાસિક પરિબળોને અનુલક્ષીને થયા છે. એ બંને ભાગો માનસવિજ્ઞાનમાં મુખ્ય એવા જીવનવેગ (Sexual Libido) ના આવેગને અનુલક્ષીને થયા છે. એ બંને ભાગના પાયામાં મનુષ્ય સ્વરક્ષણ (Self-preservation) અને જાતીય રક્ષણના (Race-preservation) આવેગવાળું પ્રાણી છે એ ભાન ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ છે.

એ બે ભાગોના સ્વરૂપના ઉકેલમાં એ નવા જવાબે નિરૂપણ કર્યું છે કે ઇચ્છાશક્તિ (Will) એ માનવસમાજના મોટા ભાગને એક બ્રામક રૂપના માત્ર છે. એ મોટા ભાગને ઝેરી સમાજ-રચનાની બહારની પરિસ્થિતિઓ (Objective Conditions) એવી કચડી રહી છે કે એની પકડમાંથી એ ભાગ છટકી શકે તેમ નથી. આજે એજ સત્ય માનસવિજ્ઞાને પણ કહ્યું છે. ઇચ્છાશક્તિ (Will) એ વિજ્ઞાનની આજની દ્રષ્ટિમાં એક ગપ ઠરી છે અને માનસ વિજ્ઞાન તથા ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ બંને સુકતકંઠે ખૂમ પાડીને કહે છે કે માનવસમાજ આજે અનેક ઉન્માદો જીવી રહ્યો છે, જેમાં ધર્મ એક સૌથી મોટો જામ કે ઉન્માદ છે.

પણ એ જામ કે ઉન્માદોમાંથી સુકતથત્વું કેમ અને બહારની પરિસ્થિતિઓની ઝેરી પકડમાંથી બચી ઇચ્છા કરતાં (Willing) માનવ પ્રાણીઓ બનવું કેમ ! બંને વિજ્ઞાનો એ સવાલનો જવાબ આપવા જતાં “ મનુષ્ય આવતી કાલે શું ચક્ર શકે ” એવા આપણા સવાલનો જવાબ આપવાની પાસે આવતાં જણાય છે.

માનસવિજ્ઞાન અને ઐતિહાસિક ભૌતિક વિજ્ઞાન બંને પોત-પોતાના પ્રદેશ માટે બોલે છે કે બિમાર માનવસમાજના રોગનું

દારબુ દમાયજાં અજ્ઞાન બજો છે અને એ રામના ઉપાય એ અજ્ઞાને માત દરવામાં અને એ રીતે એ અજ્ઞાનની (Un-Conscious) ઉન્માદી પદ્ધતિથી મનુષ્યને મુક્ત કરવાનો છે. ત્યાંસુધી એ રીતે મનુષ્યને જ્ઞાનવાળો કરી શકાય નહીં ત્યાંસુધી એ જીવતો જનમનો (Conscious) થવાનો નથી અને ત્યાંસુધી એ 'દીપ્તોદાહજડ' અજ્ઞાન (Un-Conscious) અવસ્થામાં રહેશે ત્યાંસુધી એને અંધારાનાં અનેક પરિબલો સત્યાત્મા કરવાનાં છે.

દલે આપણે મનુષ્ય શું થઈ શકે એ સરાલના જ્ઞાનની પાસે આવી લાગ્યા છીએ, એટલે એ જ્ઞાનની ઐતિહાસિકભૌતિક (Historically materialistic) દ્રષ્ટિએ વિચારી લઈએ.

એ દ્રષ્ટિ આપણને જ્ઞાન આપે છે કે મનુષ્ય 'થઈ' બધું થઈ શકે છે. એની દમનવાળી અને શોષક પરિસ્થિતિએ એને ને થતા અટકાવ્યો છે તે એ થઈ શકે તેમ છે. મનુષ્ય અનેક જમો અને ઉન્માદોમાથી મુક્ત થઈ શકે છે, મનુષ્ય જીવતો થઈ શકે તેમ છે, મનુષ્ય જ્ઞાનવાળો જન્મત થઈ શકે છે (Conscious), પણ ત્યારેજ કે જ્યારે આજની શોષણ અને દમન પર બંધાયેલી મમાજ્ઞરચના બદલાય. એમ થાય તો આજની પ્રામક સંસ્કૃતિને બદલે સાચી સંસ્કૃતિ જરૂર આવે.

એમ થવાને માટે માર્ક્સની દ્રષ્ટિએ ઐતિહાસિક પ્રક્રિય (Process) ને આજે ઉપે માથે ઉભી છે તે તેના પગ પર ઉભી રહેવી જોઈએ. શોષક સામાજિક ઘટનાઓએ ખૂતકાળ પર શાસન ચલાવ્યાં છે. ત્યાંસુધી શોષણનાં પરિબલોને ધરતી પરથી ખૂંસી નાખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સાચી સંસ્કૃતિ આવવાની નથી, મનુષ્ય જન્મત (Conscious) જનવાનો નથી.

શોષણનાં બળોને જગતપરથી ખૂંસી નાખવા માટે સામાજિક ક્રાન્તિની જરૂર છે એમ માર્ક્સીયન દ્રષ્ટિ બોલે છે. એ સામાજિક ક્રાન્તિ વિના મનુષ્યને સંસ્કૃત (Civilised), ડાહ્યો અને જાગૃત (Conscious) બનાવવા માટે બીજો કોઈ ઉપાય પધારે એવું નથી.

એ ઉપાય ચનાજ મનુષ્યની અંદરના પશુને કોઈ યુદ્ધમાં જવાનાં ઇનામો આપી કે ખુનામરકી કરવાના માનપત્રો આપી ઉશ્કેરવાનું નથી. એ ઉપાય ચતાં મનુષ્યની અંદરના બાળકને કોઈ ધર્મની તરંગી વાતો, પવિત્ર શ્રીકો કે ક્ષુબ્ધ લાલચો આપી બગાડવાનું નથી અને એમ ચનાંજ જાગૃત ચએલા મનુષ્યને આરાધારકતાના અવળચંડા પાડ શીખવી કોઈ તેને યંત્ર જેવો બનાવવાની હિંમતજ કરી શકવાનું નથી.

પરિભાષા

આત્મવંચના Self deception, આદિકારણ The first cause, આત્મચાલકયંત્ર Automation, આદિબોનિષ્ઠ Supper natural, આવેશ Instinct, આચિન્ત્ય Menifestation, આર્થિક ધોરણ Economic standard, આર્થિક ઘટના Economic structure, અનીતિમાન Immoral, અમંગલતા Irrationality, અધેર Anarchy, આરોપણ Projection, અવરોધ Obstruction, અવલોકન Observation, અજ્ઞાતમન Unconscious mind, અદ્દ Ego, અહંભાવી Egoistic, અદ્દભાવ Egoism, અમંગલ Irrational, આત્મસુધુતા Self inferiority, આત્મમહત્તા Self superiority, આવેશ Passion, આત્મજ્ઞાન Self consciousness, આત્મદર્શન Self Observation, આત્મરક્ષણ Self preservation, આત્મસંતુષ્ટ Self satisfied, આનંદભાવ Id, ઔદાસિન્ય Apathy, આવેશતૃપ્તિ Instinctual satisfaction, આર્થિક સમાનતા Economic equality, અંતરજ્ઞાન Intuition

અંતરનીરિચક્ષ્ણ Introspection, અધ્યાત્મીય Unscientific,
અંતર ધ્યાન Ideal attention,

ક્રિયાશક્તિ Will, ક્રિયા Desire, ઉન્માદચિન્તો
Neurotic symptoms, ઉપાગત Sub-conscious,
ઉત્તેજક અંગો Erotojenic-zones, નિદ્રાસંચાલન Somna-
bulism ઉન્માદચરણ Sublimation, ઉન્માદ Insanity, ઉદ્દેશ
Explication, ઉદ્દિપન Stimuli, ઉપપ્રદેશ Marginal area.

કારણકારણ Causality, કલ્પ Conflict, કાર્યકારણ
નિબંધ Causal relation, કારણજ્ઞતા Rationalisation,
કાર્યકો Problem

ખિન્નતા Depression, ગ્રન્થિ Complex, યદના
Structure.

ચોંટ Fixation, ચિત્તગ્રમ Neurosios, ચોકીદાર Censor,
ચૂંચણ Distortion

જાતીય આવેશ Sexual instinct, જાતીય રક્ષણ Race
preservation, જાતીય શોષણ Sex exploitation, જાતીય
Sexual, જાતીયતા Sexuality. જીવનવેગ Libido, જીવનવેગ
તૃપ્તિ Libidinal gratification.

તરંગી Fantastical, તરંગ Fantasy, તુલા Balance,
તાલ Hysteria, તરેહવાર Diverse, તર્કવાદ Rationalisation

દબન Repression, દિવાસવખ Day-dreaming,
દંભ Hypocrisy, દમાયશી Repressed, દર્શન Perception.

ધાર્મિક મનોદશા Religious mentality, ધાર્મિક લાગણી Religious feeling, ધાર્મિક બિમારી Religious pathology.

નિયમબદ્ધ Systematic, નિર્માણવાદ Determinism, નિષ્ક્રિયતા Passivity, નીતિશાસ્ત્ર Ethics, નિરપેક્ષ Absolute.

પ્રજ્ઞા (વિવેકબુદ્ધિ) Conscience, પવિત્ર ખીક Taboo, પ્રકાર Kind, પ્રમાણ Quantity, પરપીડન Sadism, પીડન Torture, પક્ષ Obsession, પૃથક્કરણશીલ માનસશાસ્ત્ર Analytical Psychology, પિતાપ્રતિદ્વિતિ Father-image, પરિચર્યા Treatment, પાપ Sin, પ્રાથમિક દશા Primitive Stage, પ્રયોગશાળા Laboratory, પ્રાયોગિક Experimental, પૃથક્કરણ Analysis, પ્રયોગપદ્ધતિ Experimental-method, પ્રત્યાઘાત Reaction, પ્રતિક્રિયા Response, પુનરાવર્તન Repetition, પ્રમાણભેદ Difference in degrees, પ્રવૃત્તિ Conation.

ફેરજ compulsion

બાલિકા Infantile, બિમાર લક્ષણ Symptom, બહુરૂપી અસ્થિતિ Multiple personality, બુદ્ધિગમ્ય Intelligent, ભ્રમ Delusion, ભાવના Conception, ભૌતિક Physical, ભાવવિસ્તાર Expansion of feeling.

માનસ વ્યતિકર Psychical action, માનસક્રિયા Psychical process, માનસરોગ Psychical disease, માનસરોગ વિદ્યા Psycho-pathology, માનસરોગ ચિકિત્સા Psycho-therapy, માન્યતા Belief, મતમતાંતર Dogmas, મરજદી Puriton, મનોવ્યાપાર Mental action, માનસતંત્ર Mental-constitution, માનસશક્તિ Libido, માનસ શિથિલતા Imbecility,

માતૃપ્રતિ Idipus-Complex, માનસમૂલકરણ Psycho-
Analysis, મૂલ્યાંકન valuation, મૂલ્યરક્ષણ Conservation
of value, મૂલ્યસાતત્ય Continuity of value, મનોભાવ
Sentiment, મેલી આરાધના Totem worship.

રોગીશ્વા Pathological condition, રચકરીત
Catharsis.

સામળી Feeling, શેષમાનસ Herd mind.

વિદ્વેષણ Dissociation, વિષમધારણ Abnormal
વિભ્રમ Hallucination, વાસ્તવિકતા Reality, વલણ Atti-
tude, વિજ્ઞાનિક Scientific, વિઘ્નિત Perversion, વિતંડાવાદ
Sophistry, વાંચનના Longing, વ્યભિચાર Incest, વિતંડી
Sophist, વિધેય Subject, વિજ્ઞાન Science, વ્યક્તિગત માનસ-
શાસ્ત્ર Individual Psychology, વિષયીયત Subjective,
વિષય Object, વિષયગત Objective, વિનીતિમાન A-moral
વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ Objective Condition, વર્ણનાત્મક De-
scriptive, વ્યક્તિત્વ Individuality, વિઘ્નિતઅદ Perverted
ego, વેદન (ખેડના) Sensation, વર્ગીકરણ Classification,
વિવેક Discrimination, વિરોધ સાદ્યર્થ Association by
contrast, વિસ્તાર Extensity, વિષમગતીય Heterogeneous,
વેગ Impulse, વિભાજ્યત Differentiated, વિદ્વેદ Alternative,
વિચાર સરણી Ideology, વર્ગવિગ્રહ Class-conflict,
વિભાગી કરણ Segregation, વર્ગજ્ઞગત Class conscious,
વ્યવસ્થિત Organised, વહેંચણી Distribution.

સાપેક્ષ Relative, સ્મરણ Memory, સાદ્યર્થ Asso-
ciation, સ્વસૂચન Auto suggestion, સૂચન Suggestion

સ્મૃતિ Memory, મિંદાવલોકન Retrospection.

શક્તિ Energy, શાસ્ત્રીય Scientific, શરીર માનસશાસ્ત્ર Physiological Psychology, સાતત્ય નિયમ Law of continuity, સમાન્તરવાદ Parallelism, શક્તિ સંચય Conservation of Energy, સામીપ્ય સાદર્શ Association by Contiguity, સાપેક્ષ નિયમ Law of relativity, સ્વેચ્છા Volition, મવેદના Affection, સર્જક વિચાર Creative thought, સ્વપ્ન Dream, મમયારણ Normal, સર્જન Creation, સામાજિક આવેગ Herd instinct, સામ્ય Similarity, મંજીગેા Environments, સ્વત્ત્વ self, સકારણતા Rationality, મપ્રમાણ Authoritative, સુસંબદ્ધ Logical, મનાધાની Compromise, શોષણ Exploitation, શારીરિક Physical, શોષક Exploiting, શોષક વર્ગ Exploiting class, શાપક Ruler, શાપકવર્ગ Governing Class, શરણ Surrender, સ્વશરણ Self-surrender, સ્વસ્થાપન Self-assertion, સ્વાતુભવ Self-experience, સમીકરણ Syntesis, સમાજ રચના Social structure, સ્વભાવ Disposition, સકારણ Rational, શ્રદ્ધા Faith, સહાતુભૂતિ Sympathy, સામાજિક નિંદા Social Ridicule, સામાજિક સંબંધો Social Relation, શ્રમજીવી વિચારસરણી Proletarian ideology, સંસ્કૃતિ Culture, સાધનો Weapons, સમાજ વિરોધ Anti social, સ્વમેહ Narcism, જ્ઞાતમન Conscious mind, જ્ઞાનતંતુ Nerve, જ્ઞાનાત્મક Cognitive, જ્ઞાન (સવેદન) Apperception, જ્ઞાનવૃત્તિ Cognition, મનુષ્ય યંત્ર Robot (Machine-men) પાર્થિવ જરૂરિયાત Biological needs, કિંચન Haves, અકિંચન have-notes, મૂડીદાર Bourgeoisie